

ISSN 1728-7804

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казашский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

“Филология ғылымдары” сериясы
Серия «Филологические науки»
№ 4 (34), 2010 ж.

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ
“Филология ғылымдары” сериясы
№ 4 (34), 2010 ж.

Шығару жиілігі - жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор
филол. ғыл. д., проф. **Б. Әбдіғазизұлы**

Бас ред. орынбасарлары:
пед. ғыл. д., проф. **Ф. Ш. Оразбаева**,
филол. ғыл. д., проф. **С. Д. Әбішева**

Ғылыми редакторлар:
филол. ғыл. д., проф. **М. Ш. Мұсатаева**,
филол. ғыл. д., проф. **Т. С. Тебегенов**,
филол. ғыл. д., проф. **А. Қ. Жұмабексова**,
филол. ғыл. д., проф. **Т. В. Шевақова**

Редакциялық алқа мүшелері:
пед. ғыл. д., проф. **Г. А. Қажығалиева**,
филол. ғыл. д., проф. **К. И. Мирзоев**,
пед. ғыл. д., проф. **Т. Қ. Жұмажанова**,
филол. ғыл. канд., доц. **Н. Ж. Нұртаева**,
профессор **Н. М. Исмаил**

Жауапты хатшылар:
филол. ғыл. д., проф. **Л. Т. Килевая**,
филол. ғыл. д., проф. **Б. Қасым**

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2010

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген N 10109 – Ж

Басуға 06.12.2010 қол қойылды.
Таралымы 300 дана. Көлемі 15,2 е.б.т.
Пішімі 60x84 1/8. Тапсырыс 403.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Әндірістік-жарнама бөлімінің баспаханасы

Мазмұны
Содержание

ЛИНГВИСТИКА. ПСИХОЛИНГВИСТИКА.
СОЦИОЛИНГВИСТИКА

Абдығалимова Ж. Керекү өңірі топонимиясының қалыптасуындағы этномәдени негіздер.....	3
Байгашканова Н.Д. Особенности выражения пассивного залога в немецком языке.....	5
Баяхметова А.А. К вопросу о чередовании морфем в процессе образования производных с формантами -ок и -ец.....	8
Қасым Б. Жана қолданыстардың жасалу жолдары.....	10
Сулейменова З.Е. Значение слова и его описание.....	13
Тәттібаева А.Е. Медицина аталымдарының метафоралану тәсілі.....	16
Шаһарман Г.П. Күрделі сөздер құрамындағы сан есімдердің мағыналық ерекшеліктері.....	18

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

Еркибаева Г.Г., Усенова Г. Использование толкового словаря при работе с текстом при изучении глаголов.....	22
Жангираева А.Б. Мезгіл мәнді сөйлемдердің синонимдік қатарға түсу қабілеті.....	25
Мамаев Қ.С. Қазақ тілі мәтіндеріндегі әріптердің статистикасы.....	27
Нуртазина М.Б. Типы актуализированных временных отношений последовательности действий.....	30
Османова З.Ж. Илияс Жансүгіров поэзиясындағы топонимдердің берілуі.....	34
Суатай С.Қ. Қазақ тіліндегі үнемдеу заңы туралы.....	36
Ташимханова Д.С. Интертекстуальность и средства ее реализации в публицистическом тексте.....	39
Тулеева Ч.С. К вопросу о реализации ударения в немецком и кыргызском языках (сравнительно-сопоставительный анализ).....	42
Шаймерденова К. Түркі тілдерінің жіктелу және грамматикалық тұлғалар жайында.....	45

ӘДЕБИЕТТАНУ

Айтуғанова С.Ш. Прозадағы лиризм.....	49
Әжиев Қ.Ө. Қалтай Мұхамеджанов драматургиясындағы тартыс.....	52
Баймолда Д. Баян-Өлгей қазақ радиосына 45 жыл.....	56
Байтанасова Қ.М. Орыс мемуаристикасының қалыптасуы.....	59
Ізтілеуова С.Д. Абай, Шәкәрім шығармаларындағы тіректі ұғымдар.....	64
Қапасова Б.Қ. Қазақ балалар фольклоры: қоғам мен көркем бейне.....	68
Қансейітова Ж. Ш.Бөкеев өлеңдерінің көркемдік ерекшелігі мен стилі.....	71

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия
«Филологические науки»
№ 4 (34), 2010 г.

Периодичность - 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор
д.филол.н., проф. Б.Абдигазиев

Зам.гл.редактора:
д.п.н., проф. Ф.Ш.Оразбаева,
д.филол.н., проф. С.Д.Абишева

Научные редакторы:
д.филол.н., проф. М.Ш.Мусатаева,
д.филол.н., проф. Т.С.Тебегенов,
д.филол.н., проф. А.К.Жумабекова,
д.филол.н., проф. Т.В.Шевякова

Члены редколлегии:
д.п.н., проф. Г.А.Кажигалиева,
д.филол.н., проф. К.И.Мирзоев,
к.филол.н., доц. Н.Ж.Нуртаева,
д.п.н. проф. Т.К.Жумажанова,
проф. Н.М.Исмаил

Ответственные секретари:
д.филол.н., проф. Л.Т.Килевая,
д.филол.н., проф. Б.Касым

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2010

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. N 10109 - Ж

Подписано в печать 06.12.2010.
Формат 60x84 1/8. Объем 15,2 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 403.

050010, г.Алматы,
пр.Достык, 13, КазНПУ им.Абая.

Типография Производственно-рекламного
отдела Казахского национального
педагогического университета имени Абая.

Қызырова Ә. «Қайырымдылық» пен «зұлымдық» этникалық категорияларының әлемнің паремиологиялық суретіндегі сипаты.....	75
Оралбаев Ә. Жырмен жалғасқан жылдар.....	78
Цой Е.С. Художественное время в рассказе Л.Улицкой «Счастливые».....	81
Шәдібекова А. А.Бақтыгереева шығармаларының жанрлық өрісі.....	84
Шыныбекова А.С. Драмадағы сөйлеу қатынасының прагматикасы.....	88
Шыныбекова А.С. Қазақ тіл біліміндегі прагматикалық зерттеулер жайында.....	91
Бузаубагарова К.С. Принцип «сознательных противоречий» в стихотворении О.Сулейменова «На площади Пушкина».....	95

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ақпаров Ж.А. Психолого-педагогические и дидактические основы использования учебно-познавательных задач для развития познавательной активности студентов.....	99
Остапенко Л.В. Способы образования компьютерной лексики.....	102
Нуржанова А.А. Методические приемы формирования и развития прагматического компонента лингвокоммуникативной компетентности студентов-казахов в практическом курсе русского языка.....	105
Раимбекова М.А. Некоторые методические принципы в обучении казахоязычных студентов орфоэпии русских слов.....	110
Раимбекова М.А. История изучения фонем и проблемы их модификации.....	113
Минайдарова М.Е. Использование инновационных методов обучения на занятиях практического курса русского языка.....	116
Естаева Т.Е. Контролируемая самостоятельная работа студентов педагогического вуза.....	119

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-ның Хабаршы журналының «Филология ғылымдары» сериясын педагогика ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных научных результатов диссертаций.
Тікелей берілген репродукциялық әдіспен басылады

ЛИНГВИСТИКА. ПСИХОЛИНГВИСТИКА. СОЦИОЛИНГВИСТИКА

КЕРЕКУ ӨңІРІ ТОПОНИМИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕР

Ж.Абдығалимова –

ПМПИ-дің аға оқытушысы

Бейнелі аталымдар қазақ және түркі тілдеріндегі топонимиялық зерттеулер қазіргі дейін синхрондық сипаттау мен этимологиялық, лексика-семантикалық, этнолингвистикалық талдаумен шектеліп келгендігі белгілі. Топонимикалық зерттеулерде этноэлеметтік, этнографиялық, шаруашылық ерекшеліктеріне қатысты мол деректер келтірілген. Яғни олар осыдан бір-екі ғасырдан астам уақыт бұрынғы қазақ жерінде, әрбір өлкесінде қалыптасқан топонимикалық жағдаятынан хабардар етеді. Осы тұрғыдан алғанда Керекү өңірінің қазіргі кезде қалыптасқан топонимикалық жүйесін көне жазбалар мен қазіргі ғылыми зерттеу еңбектеріндегі топонимдік деректердің негізінде зерттеу қажеттілігімен байланысты.

Керекү өңірінде еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени, өзгерістер әкелуі *топонимдік жүйесіне* де ықпал етті. Ежелден табиғи қалыптасқан ұлттық топонимдік аталымдар кеңес дәуірі тұсында *жасанды топонимдік аталымдармен* алмастырылды. Нәтижесінде аймақтың жер-су атаулар, әсіресе *ойконимдер* (елдімекен атаулары) саясаттандырылып өзгеріп, сол кезеңдегі саясатқа қызмет етті. Мысалы, *Октябрь, Коммунар, Суворово, Молодежное, Никольский, Железинка, ХУІІІ партсъезд* т.б. Керекү өңірінің топонимдік жүйесінде осындай тілден тыс экстралингвистикалық факторлардың әсерінен болған бірнеше жылдар аралығындағы өзгерістер мен қалыптасу ерекшеліктері аталымдар жүйесінде көрініс тапты. Қазақтың елінің кең байтақ даласы, ондағы жер-су және әр белес-обасына белгілеп ат қою ежелден ұлттық дүниетаным тұрғысынан келе жатқан аталым үдерісінің бірі. Жер-су атаулары географиялық белгі ретінде қызметімен қатар сол жерді мекендеген халықтың, қауымдыстықтың салт-дәстүрі, ой-санасы, рухани болмысын бойына жинақтаған *кумулятивтік* маңызы зор мәдени құндылық болып табылады.

Ежелгі қазақ өркениетінің «алтын бесігіне» айналған түркі халқының көне жер-су, қала атаулары ұлтымыздың мәдени феномені ретінде оның топонимдік жүйесін айшықтандырып, ерекшелендіріп тұрады. Зерттеу жұмыстың өзектілігі **қазақы, жалпытүркілік бейнелі аталымдардың** ұлттық құндылыққа айналған (*Атжестер, Әулиебұлақ Әулиетас Бабалы Баянауыл Бөріқұлаған секбұлақ Жаманадыр Жыңғылды Итжасатпас Итмұрынды, Итшоқы Итшоқы, Күшікжуған, Сулысор, Күшікжуған, Қарағайлыбұлақ, Қарағайлытас, Қарадің Қаражал Найзақара тауынан Қарақуыс, Қаражар, Қаражыра, Қарақозалы, Майқайың, Ақсу, Қарасу, Жаңажол, Бесқарағай, Баянауыл, Екібастұз, Құндыкөл, Егіндібұлақ, Біржанкөл, Жасыбай, Ақкөл, Қызылтаң, Сабындыкөл* т.б.) атауларының таңбалық бейнелу себептерін анықтауға да байланысты.

Тіл мен мәдениетті бірлікте қарастыру - лингвомәдениеттану саласымен байланысты. В.Воробьев: «Лингвокультурология – это комплексная научная дисциплина синтезирующего типа, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единицу в единстве их языкового и внеязыкового (культурного) содержания при помощи системных методов с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления...» – [1, 37 б.] деп лингвомәдениеттануға анықтама берсе, ал В.А.Маслова: «Лингвокультурология – это наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [2, 8 б.] деген анықтама береді.

Лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттанудың, соның ішінде топонимикаға қатысты қырын сабақтастыратын тілдің бір саласы. Лингвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар әлеуметтік, танымдық, этникалық, саяси, руханилық, тұрмыстық қағидалар мен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімінің жаңа бағыттарының бірі. Лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты – ұлттық болмыстың тілдегі көріністерін, тіл деректері мен халықтық танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтауға негізделген. Қазақ тіл білімінде лингвомәдениеттану ғылымы пәніне қатысты деректер Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, М.Әуезов еңбектерінен бастау алып, Ә.Марғұлан, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Т.Жанұзақов, жаңа бағыттағы зерттеулерде Н.Уәли, Ж.Манкеева, Б.Қасым, А.Тұрышев, Қ.Рысбергген т.б. тілшілердің еңбектерінен көрініс тапты.

Ұлттық мүддеге негізделген таным мен түсінікті топонимикалық аталым бірліктерін суреттейтін дүниенің *тілдік бейнесі* мен *таным* тұрғысынан тұтастықта зерттеудің мәні зор.

Тілшілер Т.Жанұзақов, Қ.Рысбергген ономастикалық кеңістік жайында: «Әдетте ономастикалық кеңістікті кез келген халықтың, қауымдастықтың тілдік құралдарымен белгіленетін ақиқат және қияли нысаналардың атаулары мен есімдері, яғни онимдік бірліктері құрайды. Ол атаулар тілді тұтынушы халықтың қалыптасқан «әлемнің тілдік моделіне» сай, қоршаған ортаны сан ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетаным, ұлттың ой-өресі негізінде бөлектеу ерекшелігіне сәйкес жасалады» [3,6 б.]. Ономастикалық кеңістік өзіндік құрылымы бар өріс жиынтығынан құралады. Ол ғаламның ономастикалық бейнесі болып табылады. Қазақтың жер-су атаулары тарихи уақыт шеңберінде үнемі өзгеріп отырады. Олардың барлығы этномәдени, әлеуметтік-саяси, экономикалық, материалдық әлеммен байланысты болып келеді. Жер-су

аттары – тарихи мұралардан дерек беретін ғасырлар бойы қалыптасып, түрлі кезең мен дәуірлерде өзгерістерге ұшырап осы кезеңге жеткен тілдік таңбалар. Бұл осы өлке мен аймақтың тарихи үдерістер мен өзгерістерге қатысты өрбиді. Елдің тарихының іздері сол өңірдің топонимиясында қалып отырған, яғни тау мен ойы, өзені мен көлі, қыры мен қыраты, асуы мен белі – бүкілі өткен тарихтың үзікті беттерінен көрініс береді. Бұлардың тарих үшін етер қызметі мол құнды деректер. Кең-байтақ елдімекендердегі бұл атаулардың сақталуының, мұқият теріліп, жинақталып, есепке алынуының, зерттелуінің зор маңызы бар. Жер-су атауларын халық тарихы мен оның тілінің тарихы арасында тығыз байланыстылықты тыс қалтырмай, оларды терең талдау арқылы, жаңа қырынан зерделеуге мүмкіндік береді. Тілді танымдық тұрғыдан зерттеу бүгінгі білімінде өзекті мәселелердің бірі. Ұлттың өзін қоршаған дүниеге деген көзқарасы негізінде дамыған ментальдік танымдардың пайда болу жолдарын *когнитивті лингвистика* саласы арқылы анықталады. **Когнитивті лингвистика** - ғылымның философия, логика, лингвистика, психология, мәдениеттану, жасанды интеллект сияқты бірнеше салаларының басты тоғыстыру арқылы тілдік мәселелерді шешуді ұсынады. Тілдік бірліктердің когнитивтік тұрғыда құрастырылуы адамның қоршаған әлемді қабылдауымен байланысты. Адамның ойлау әрекеттері тәжірибе арқылы жинақталған білім қорына әртүрлі операциялар жүргізуімен іске асырылады. Жинақталған білім таңбалар арқылы белгіленеді. Лексемалардың мағынасы әлем үлгілерін, яғни шынайы өмір кескіндерін суреттейді.

«Кеңістік» концептісінің ішкі мазұнын «атамекен», «атақоныс», «атажұрт», «кіндік қаны тамған жер» секілді үлгілеудің қатысымен анықтауға болады. «Кеңістік» концептісіне енетін «жер бедері», «тау», «су» жүйелеріне қатысты жиі қолданылатын жалпы атаулар: *шөл, көл, қара жер, қыр, қоныс, өзен, жайлау, дала, тас* т.б. Адамның дүние, өмір тануға ұмтылуы – өте ежелгі және табиғи да күрделі үрдіс. Біздің заманымыздан бұрынғы VI-VII ғасырларда-ақ гректер Апполлон ордасында «Өзінді өзің таны» деп тасқа ойып өсіет қалдырғаннан-ақ, адамзаттың о бастан дүниедегі өзінің орны менен болмыс-бітімін анықтауға қатты мән бергені байқалады.

Бейнелі аталымның жасалуындағы сананың, танымның, ойлаудың тілдегі таңбасы бүгінгі лингвистикада тың мәселелердің қатарына жатады. Тіл мен ойлау бір-бірімен байланысты, заңды құбылыс. Тілдегі таным көрінісі – таңбаны ғылыми тұрғыдан саралау, таңба аталым – атау неден басталатынын, қандай заңдылықтармен жүзеге асатынын, оның белгілері қандай, оның дамуы және қалыптасу үрдісін терең зерделегенде, талдағанда өз шешімін табады.

Аталым жасауда халықтың танымдық ой-өрістік деңгейінің жан-жақтылығымен байланыстылығын тіл деректерінің сырына, құпиясына терең үңілуді қажет етеді. Соның негізінде бейнелі аталымдардың яғни тіл бірліктерінің жасалуындағы осы үдерістің қатысын зерттеу тіл мен ойлау арақатынасын жаңа қырынан тануға жетелейді. Жалпы топонимдердің семантикасы кез-келген жағдайда адамның белгілі бір географиялық нысандарға тікелей немесе жанама қатынасын аңғартады, сол нысандардың ішкі не сырты қасиеттерін, сипатын танытып тұрады. Сөйтіп, лексика-семантикалық топтау ұлттық топонимдердің маңызы мен мәнін аша отырып, адамның табиғат пен қоғамдық өмірге арақатынасының дәрежесінен молынан хабардар етеді. Халық өмірінің әр кезеңдерінде пайда болған мәдени құбылыстар мен өзгерістердің өмірге жаңа топонимдер әкелетінін, сөйтіп топонимдер жүйесінің берік қалыптасуы мен қызмет етуімен ықпал жасап отыратынын бағамдауға болады. Бейнелі аталымдар жер-су аттарымен қоса адам есімдерін де және астрономиялық атауларда кездеседі. Бейнелі аталымдардың қалыптасуына кісі аттарының үлесі бар. Мысалы, *Қаратайқасым, Қозғанбай, Құрманбай, Мақаш, Мақсұтжыра, Қоржынбай* т.б. Халық есімдерінің ішінде образды есімдер кездеседі. Атап айтқанда нақап аттарда көптеп көрінеді. Мысалы: *Таусоғар, Желаяқ, Шіңкілдек, Тоңқылдақ, Мұрынтас Найзатомар, Аққусор* т. б. Сондай-ақ көнеден келе жатқан салт бойынша ырымдап ат қоюларда образдылық көрініп тұрады. Мысалы: *Бұқабай, Бұқа, Өгізбай* сияқты аттарды жиі кездесуге болады. Аталым қағидасы бойынша әрбір тілдің өзіндік негізгі шарты болып саналатын адам санасындағы әлем бейнесі оның аталымдық зат пен ұғымның бір мағынада тілдік таңбамен сәйкес келуі. Ұғым арқылы сөздің мағынасы мен мәні танылады. Ұғым таным негізінде айқындалады десек, ал оның нақты көрінісі атау арқылы жүзеге асады, сөзжасамдық тәсілдер негізінде қалыптасады. Таңбалар сөздің сыртқы тұлғасы, жамылғышы, ал оның ішкі сипаты мазмұн межесінде көрінеді. Бейнелі аталым ретінде сөзжасамдық заңдылықтар мен әрекеттердің нәтижесінде жасалады. Сонымен мына төмендегідей елдімекендерді образды аталымдар қатарына жатқызуға болады. *Барсақелмес, Қыземшек, Сабындыкөл, Бөріқұлаған, Бөрілікөл, Бүркітті, Қарашоқы, Біржанкөл, Қоңқашбай, Қарамола, Жуантөбе, Қарөзек, Қарасор, Қарасу, Қызылтұмсық, Қатынкөл* т. б. Қорыта айтқанда қазақ лингвистикасында уәждеме, аталым теориясы негізінде бейнелі аталымдардың ғылыми терең талдануды қажет ететін сала деп айтуға болады.

1. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – М.: РУДН, 1997.

2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001.

3. Жанұзақов Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы. – Алматы, 2004.

Резюме

В данной статье рассматриваются этнокультурологические аспекты образования топонимии Павлодарского региона.

Summary

This article describes etnokulturologicsk aspects of education names of Pavlodar region.

УДК 811:112.2:81.366.573

ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ ПАССИВНОГО ЗАЛОГА В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Н.Д.Байгашканова -

Кыргызско-Российский Славянский университет,

аспирант

Залог является одной из ведущих глагольных категорий, которые играют важную роль в организации субъектно-объектных отношений в структуре предложения. Так, современный немецкий язык в сопоставлении с другими языками, например, со славянскими или тюркскими, характеризуется наличием в своей морфологической системе категории залога, структурно репрезентированной в форме трихотомической оппозиции «*актив :: пассив :: статив*», где пассивный залог, выраженный с помощью вспомогательного глагола *werden* и перфектного причастия смыслового глагола, в отличие от формы активного залога, выступает «в качестве сильного маркированного члена залоговой оппозиции» [1; 79–100].

В современном немецком языке кроме основного, то есть грамматического способа выражения страдательного залога, существуют и косвенные средства выражения семантического признака пассивного значения. К ним в немецком языке относится конструкция *bekommen-Passiv*. Её компоненты структурно складываются из суммы двух глагольных словоформ, а именно из спрягаемой формы вспомогательных глаголов *bekommen*, *erhalten* и *kriegen* и причастия второго смыслового глагола, ср.: нем. *Diese Geschichte habe ich von Mirijam erzählt bekommen* (Spiegel) (рус. *Эту историю мне рассказала Мириям*; нем. *Ich habe diese Angaben im Internet gefunden bekommen* (Stern) (рус. *Эти данные я нашёл во всемирной паутине*; нем. *Er hat sie von seiner Schwester gegeben erhalten* (рус. *Он получил их от своей сестры*, досл. *отданными своей сестрой* и др.

Конструкция *bekommen-Passiv* является наиболее продуктивной из предикатов речи и передачи, которые по своим валентностным признакам характеризуются двойной сильной связью в предложении, ср.: *j-m etw. mitteilen, sagen, erwidern, erzählen, erklären, erläutern, versprechen, anbrüllen, anschreien, zeigen, schenken, schicken, geben, erteilen, senden, überreichen, aushändigen, anbieten, bringen, vorsagen, vorlegen, vorschlagen* и др., например: нем. *Sie* (адресат) *hat viele Wunschkarten* (объект) *von ihren Freunden* (агенса) *geschickt bekommen* (ВМ); рус. *Ей* (адресат) *друзья* (субъектный агент) *отправили много поздравительных открыток* (объект); нем. *Sie* (адресат) *hat dieses Buch* (объект) *zum Geburtstag vom Bruder* (агенса) *geschenkt bekommen* (J. Kaske); рус. *Брат* (субъектный агент) *подарил ей* (адресат) *эту книгу* (объект) *на день рождения* и др.

Предикаты речи и передачи реализуют в совокупности до трех участников, до трёх партиципантов элементарной ситуации, и в рамках данной работы в зависимости от занимаемых ими синтаксических позиций мы будем называть их *адресатным актантом* (*рецепиентом* или *бенефициентивом*), *аккузативным актантом* (*прямое дополнение в винительном надеже*) и *реальным* или *агентивным актантом*. Доминирующими актантами в немецкой конструкции *bekommen-Passiv* являются *аккузативные* (то есть получаемое – *предметы* и *их обладатели* – что?) и *адресатные* (то есть получающая сторона – кто?), например:

- *Wir kriegen die Post nach Hause gebracht* (рус. *Нам доставляют почту на дом*);
- *Unsere Familie bekommt frisches Obst und Gemüse auf dem Markt gekauft* (рус. *Наша семья покупает свежие фрукты и овощи на рынке*) и др.

Выражение в срединной части *аккузативных актантов* *Post, Obst und Gemüse* обусловлено билатеральным воздействием на них двух встречных валентностных сил, векторно исходящих как со стороны вспомогательных глаголов *bekommen, erhalten, kriegen* в качестве присущего им семантического признака обладания, так и со стороны перфектных причастий переходных глаголов *gebracht* и *gekauft*.

Выражение производителя действия – *передающей стороны* – в конструкции *bekommen-Passiv* носит в большинстве случаев факультативный характер, и если он выражается, то, как правило, именем существительным или местоимением в сопровождении предлогов *von* и *durch*, ср.: нем. *Ueber neue Rechtsschreibungsregeln haben wir vom Herrn Stobe mitgeteilt bekommen* (рус. *О новых правилах правописания мы узнали от господина Штобе*); нем. *Es ist schwer, einen hochbezahlten und erwünschten Arbeitsplatz durch das Arbeitsamt angeboten zu kriegen* (рус. *Трудно получить через биржу труда высокооплачиваемую и желанную работу*) и др.

Структурно-семантический анализ данных оборотов позволил установить ряд присущих им признаков.

1. Грамматические субъекты в конструкции *bekommen-Passiv* с семантической точки зрения характеризуются ролевыми признаками обладателей либо получателей каких-либо сведений или предметов материального мира, в то время как выраженный в пассивной конструкции *werden-Passiv* субъект может быть как лицом одушевленным, так и неодушевленным предметом, подвергающимся каким-либо воздействиям извне.

2. В конструкции *bekommen-Passiv* могут попутно выражаться грамматические признаки отношений, например предшествования, ср.: *etw. gesagt bekommen, etw. gesendet erhalten, etw. geschenkt kriegen*, например: нем. *sie hat dieses Buch von ihrem Bruder geschenkt bekommen* (*sie bekam dieses Buch von ihrem Bruder, nachdem er ihr geschenkt hatte* – рус. *она получила эту книгу от брата, после того как он ей подарил*). Носителями данных значений выступают перфектные причастия переходных глаголов. Вышеназванные обороты выражают, кроме всего прочего, модальные и обстоятельственные отношения, то есть возможные пути и способы передачи заинтересованному лицу той или иной информации или предмета окружающего мира.

3. Грамматические обороты *bekommen, erhalten* и *kriegen-Passiv* в сочетании с перфектным причастием полнозначных глаголов являются по количеству выражаемых актантов *трехместными*, а по признакам их ролевой дистрибуции – *субъектно-объектно-адресатными*.

Если говорить о возможных путях передачи грамматического признака пассива, характерного для конструкции *bekommen-Passiv*, на русский язык, то техника их репрезентации имеет сложный и неоднозначный характер.

Предпринятый анализ данных структур позволяет сделать предварительный вывод о том, что не всегда между ними складываются ровные, пропорционально симметричные как в плане глубинной, так и в плане поверхностной организации отношения.

Был проведен анализ следующей структуры на синтаксическом уровне:

нем. *Er hat dieses Buch von seiner Schwester geschenkt bekommen* (W. Joho) (рус. *Он получил эту книгу в подарок от своей сестры*) и др.

В топологическом отношении составные компоненты данного оборота формализуются в границах предложения следующим образом:

а) предполевую часть занимают грамматические субъекты *er*, то есть *принимающая сторона*, во имя и во благо кого совершается данное действие;

б) в срединной части структурируются словоформа *hat*, прямое дополнение *dieses Buch*. В данной внутрисловесной сфере представлена также *передающая сторона* – *агентивное дополнение* – *производитель действия*. В нашем случае ими является словоформа *von seiner Schwester*;

в) заповлеваю часть заполняет перфектная форма инфинитива *geschenkt bekommen*.

В целях реализации говорящим того или иного комплекса вербально-коммуникативных интенций анализируемые конструкции могут подвергаться различного рода структурно-строевым трансформациям путем включения в их общий линейно-синтаксический состав целого комплекса дополнительных компонентов. Их линейное расширение может происходить, например, за счет:

1. дополнительно открываемых присловных связей, исходящих как со стороны средств выражения форм косвенного пассива, так и других членов предложения;

2. включения в состав разбираемых конструкций различных групп предикатов. Данная группа слов в опосредованной форме выступает в них в роли связующего звена между двумя их ведущими компонентами, а именно между грамматическим субъектом и неопределённой формой полнозначного глагола. В семантическом плане локализованный в периферии данного предложения присвязочный инфинитив в рамках разбираемой предикации находится с подлежащим «в таком виде внутрисловесной связи, как *тяготение*» [3, 43–47], например:

1) *Er kann morgen zum Geburtstag ein Buch von seiner Schwester geschenkt*

bekommen;

2) *Er konnte gestern ein Buch von seiner Schwester geschenkt bekommen;*

3) *Er könnte heute ein Buch von seiner Schwester geschenkt bekommen;*

4) *Er hat in diesem Jahr ein Buch von seiner Schwester geschenkt bekommen können;*

5) *Er habe zum Jubiläum ein Buch von seiner Schwester geschenkt bekommen können;*

6) *Er hatte voriges Jahr ein Buch von seiner Schwester geschenkt bekommen können;*

7) *Er hätte damals ein Buch von seiner Schwester geschenkt bekommen können;*

8) *Er glaubte, einmal ein schönes Buch von seiner Schwester geschenkt zu bekommen;*

9) *Er scheint, wohl ein gewünschtes Buch zum Geburtstag von seiner Schwester geschenkt zu bekommen;*

10) *Er war mehrmals bestrebt, ein interessantes Buch von seiner Schwester geschenkt zu bekommen* [5, 302-315] и другие.

Следует отметить, что рассматриваемые конструкции могут употребляться в форме повелительного наклонения, нем. *Wenn du dieses Buch nicht hast, bekomme es von deiner Schwester geschenkt!* (Th. Press) и др. Сопоставление данных структур позволяет указать на их функциональное сходство в языке. Так, стилистически нейтральной формой будет конструкция *bekommen-Passiv*, форма *erhalten-Passiv* встречается, как правило, в диалогах и репликах, а оборот *kriegen-Passiv* – в просторечье.

1. Мурясов Р.З. Сопоставительная морфология немецкого и башкирского языков. Глагол. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2002. – 172 с.

2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Азбуковник, 1997. С.54.
3. Храковский В.С. (отв. ред.). Проблемы теории грамматического залога. Л., 1978
4. Храковский В.С. (отв. ред.). Залоговые конструкции в разноструктурных языках. Л., 1981
5. Engel U. Deutsche Grammatik.– Heidelberg: Julius Groos Verlag, 1996.– 888 S.
6. Murjazov R.Z. Isogrammatische Merkmale der deutschen Wortbildungen // Deutsche Sprache. – Berlin: Mannheim, 1994. – S. 66-86.

Түйін

Мақалада неміс тіліндегі bekommen-Passiv конструкциясының орыс тілінмен салыстыру арқылы эквиваленттік субъект-объект қатынастарын білдеретін дәрежелері нақтыланады.

Summary

The article is concerned with the contrastive analysis of the German pattern *bekommen-Passiv* and its correspondences in the Russian language. The paper defines the equivalence degree of constructions expressing subject-object relations.

Keywords: voice, subject, object, passive voice.

К ВОПРОСУ О ЧЕРЕДОВАНИИ МОРФЕМ В ПРОЦЕССЕ ОБРАЗОВАНИЯ ПРОИЗВОДНЫХ

С ФОРМАНТАМИ -ОК И –ЕЦ

А.А.Баяхметова –

к.ф.н., доцент, Костанайский государственный университет
им. А. Байтұрсынова

Словообразование выделяется отдельным участком языкознания. Среди актуальных проблем словообразования является сочетаемость морфем в результате образования апеллятивов. Изучение сочетаемости суффиксов входит в группу перспективных направлений русского словообразования, связанных с проблемами появления новых лексических единиц.

Каждый формант в русском языке несёт определённую функциональную нагрузку. Он выступает «как классификатор, относящий слово к тем или иным классам слов, сходных в структурно-семантическом плане» [1, с.13]. Следует заметить, что семантический объём, функциональная нагрузка каждого форманта разная. Формальным средством взаимоприспособления и сочетаемости образующих морфем в слове являются прежде всего морфонологические явления: усечение, интерфиксация, наложение, чередование, ударение. Вслед за В.А.Горпинич мы выделяем те морфонологические явления в процессе словопроизводства «что осуществляют подготовку образующих средств до их соединения: усечение образующих слов и интерфиксация образующего форманта; те, что осуществляют процесс соединения: агглютинация и фузия; те, что оформляют соединение морфем в единый звуковой комплекс как словесную единицу: ударение» [2, с.30]. Следует заметить, что в результате образования апеллятива необходимо учитывать все этапы взаимоприспособления морфем. Первый этап словообразовательного процесса – это выбор производящих единиц. Взаимоприспособление морфем реализуется лишь в том случае, если произошёл правильный выбор образующихся морфем. Одним из важных моментов в образовании слов являются морфонологические явления, которые образно и широко представлены в словообразовании и играют важную роль в формировании морфемной структуры производного слова. Чередование – один из видов взаимоприспособления морфем, стоящий в одном ряду с другими морфонологическими явлениями. Чередование, как правило, не имеет самостоятельного деривационного значения, а является дополнительным, факультативным средством морфотактического характера, без которого не может осуществиться процесс словообразования. В современном русском языке для чередования характерна направленность чередований от основного, более сильного члена морфемы к более слабым. В этом случае производящая основа обычно содержит в себе основной член морфемы (он более сильный), а производная – более слабый, ср.: *друг – дружок, запах – запашок, луг – лужок, лгать – лжег, ковчег – ковчежец* и т. п. Мы попытались рассмотреть

чередование морфем в результате образования апеллятивов с формантами *-ок* и *-ец* в русском языке. Материальной базой избраны словари русского языка: 1) Словарь современного русского литературного языка, т.т. 1-17, М.-Л., 1948-1964; 2) Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1961; 3) Толковый словарь русского языка под ред. Д.Н.Ушакова, т.т. 1-4, М., 1935-1940; 4) Словарь русского языка академии наук СССР, т.т. 1-4, М., 1957 – 1961. Материалы этих словарей полностью отражены в «Обратном словаре русского языка» (М., Советская энциклопедия, 1974).

Чередование морфем вызывается явлениями фонотактического характера, когда формант не может присоединиться к мотивирующему слову из-за фонетических законов русского языка. Когда происходит процесс образования слов, то учитывается, что не все звуки могут сочетаться друг с другом, что есть фонетические законы, запрещающие некоторые сочетания, существуют законы сочетаемости звуков. Не каждые два звука могут находиться непосредственно друг с другом. "На уровне фонем обусловленная сочетаемость проявляется в совместности или несовместности их дифференциальных признаков (во многих языках не могут сочетаться глухие и звонкие согласные, твёрдые согласные и гласные переднего ряда и т. п.). В случае сочетаемости фонем с несовместимыми признаками происходят их комбинаторные (позиционные) изменения" [3, с.482].

Чередование основывается на закономерностях морфемных соединений в слове. Структурным препятствием при словопроизводстве являются конечные элементы мотивирующего слова, которые не могут вступать в сочетаемостные связи с формантом *-ок* и *-ец*. Как и другие морфонологические явления, чередование может быть продуктивным и непродуктивным. Насколько чередование, как морфонологическое явление, продуктивно в образовании производных с суффиксами *-ок* и *-ец*?

Чередование гласных для русского словопроизводства менее характерны, чем не скажешь о чередовании согласных. В русском словопроизводстве значительную роль играет чередование гласного с нулём звука, которое встречается внутри корневых и на границе аффиксальных морфем. Например: *кубок – кубка, сынок – сынка, прыжок – прыжка, стишок – стихика, саратовец – саратовца, любимец – любимица* и т. п. Морфонема гласная/нуль в образовании апеллятивов на *-ок* и *-ец* является малопродуктивной. Наиболее продуктивным чередованием в образовании апеллятивов с суффиксом *-ок* является чередование на морфемном шве корня (к/ч): *табак – табачок, кабак – кабачок, наждак – наждачок, бык – бычок, жук – жучок, ученик – ученичок* (всего 176 примеров); для образования производных с формантом *-ец* это чередование нехарактерное явление. Суффикс *-ец*, сочетаясь с основой на [ч], образует всего 2 производных (*кольцец, древоотечец*), а суффикс *-ок*, сочетаясь с основой на [ч], в отличие от суффикса *-ец*, представляет довольно большую группу производных (176): *судачок, чердачок, казачок, скачок, пиджачок, наждачок* и др. В данных производных наблюдается такой фонетический процесс, как переход [к] в [ч]. Например: *судак – судачок, чердак – чердачок, казак – казачок* и т. д. Объясняется это тем, что звуки [ч] и [ц] – довольно редкие звуки в русском языке; их сочетание, естественно, особенно редко, а [ц] вовсе не сочетается с суффиксами *-ок* и *-ец*. Звук [ч] – передненёбный, мягкий, глухой, следовательно, свободно сочетается с суффиксом *-ок*. В процессе образования производных на *-ок* наблюдается чередование на морфемном шве (г/ж): *ватага-ватажок, очаг-очажок, рычаг-рычажок, флаг-флажок, снег-снежок, берег-бережок* (всего 46 примеров); к/ч: *табак-табачок, кабак-кабачок, бык-бычок, жук-жучок, ученик-ученичок* (всего 126 примеров); г/ч: *флаг-флачок* (всего 1 пример); х/ш: *запах-запашок, смех-смешок, посох-посошок, штрих-штришок, стих-стишок, слух-слушок, пастух-пастушок* (всего 17 примеров). Среди морфонологических явлений можно отметить чередование на морфемном шве корня б//б': *голубь-голубок* (всего 1 пример); д//д': *гвоздь-гвоздок* (всего 1 пример); н//н': *гребень-гребешок, ремень-ремешок, кремь-кремешок, корень-корешок* (всего 6 примеров); т//т': *ноготь-ноготок, коготь-коготок, локоть-локоток, ломоть-ломоток, пята-пяток* (всего 24 примера); р//р': *зверь-зверок* (всего 1 пример); ж//жд'/д: *сажать-садок, вырождать-выродок, подсаживать-подсадок, высаживать-высадок, пересаживать-пересадок* (всего 7 примеров); чередование в корне «нуль-и»: *рвать-рывок, куврыкаться-кувырок, фыркать-фырок* (всего 3 примера). При образовании производных на *-ец* наиболее продуктивны следующие виды чередования согласных: парные твёрдые согласные с мягкими б//б': *хлеб-хлебец, погреб-погребец, столб-столбец, озноб-ознобец* (всего 20 примеров); в//в': *хлев-хлевец, залив-заливец, Стаханов-стахановец* (всего 22 примера); г//ж: *лгать-лжец, Прага-пражец, ковчег-ковчежец, Норвегия-норвежец* (всего 11 примеров); д//д': *мармелад-мармеладец, обед-обедец, комод-комодец, урод-уродец, бутерброд-бутербродец* (всего 37 примеров); з//з': *заказ-казаец, рассказ-рассказец, указ-указец* (всего 12 примеров); л//л': *перевал-перевалец, оскал-оскалец, скандал-скандалец, колокол-колоколец, стол-столец* (всего 17 примеров); м//м': *терем-теремец, ром-ромец, изюм-изюмец, Вьетнам-вьетнамец* (всего 18 примеров); н//н': *атаман-атаманец, роман-романец, туман-туманец, Дагестан-дагестанец* (всего 48 примеров); п//п': *суп-супец, укроп-укропец, столп-столпец, уступ-уступец* (всего 12 примеров); р//р': *забор-заборец, сахар-сахарец, удар-ударец, характер-характерец, амбар-амбарец* (всего 27 примеров); с//с': *атлас-атласец, запас-запасец, запрос-запросец, навес-навесец, допрос-допросец* (всего 12 примеров); т//т': *перехват-перехватец, раскат-раскатец, балет-балетец, билет-билетец, привет-приветец* (всего 34 примера); ф//ф': *штоф-штофец* (всего 1 пример).

Чередование на морфемном шве корня (б // б', в // в', д // д', з // з', л // л', м // м', н // н', п // п', р // р', с // с', т // т') вызвано тем обстоятельством, что в результате сочетаемости с суффиксом *-ец* действует закон смягчения согласных перед [э], согласно фонетическим законам русского языка. В

положении перед [э] твердые согласные [б], [в], [д], [з], [л], [м], [н], [п], [р], [с], [т] смягчаются перед гласным переднего ряда [э] согласно фонетическим законам русского языка.

Таким образом, чередование является одним из важных морфологических явлений в процессе словообразования апеллятивов на -ок и -ец.

1. Вендина Т.И. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. -М., 1990.-123 с.
2. Горпинич В.А. Морфологические связи суффикса -ск в русских адъективах (сравнительно с украинскими и белорусскими) // Русский язык в его связях с украинским и другими славянскими языками. - Симферополь, 1973.- С.33-37.
3. Лингвистический энциклопедический словарь.- М.:Советская энциклопедия, 1990.-682с.
4. Обратный словарь русского языка. - М.: Советская энциклопедия, 1974.
5. Словарь современного русского литературного языка. Т.Т. 1-17. М.-Л., 1948-1964.
6. Толковый словарь русского языка. / Под ред. Д.Н.Ушакова. - Т.Т.1-4, М., 1935-1940.

Түйін

Сөзтудыру нәтижесінде морфтардың өзара бейімделу кезеңдері толығымен ескеріледі. Морфонологиялық құбылыстар сөзтудырудың негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл мақалада өзге морфонологиялық құбылыстармен қатар тұратын морфтар түрлері үйлесуінің алмасуы қаралады

Summary

All the stages of interaccomodation of morphemes in the result of word creation are taken into consideration. One of the important facts in the words' formation is morphological phenomenon. The author of the present article considers interchange as one of the type's combination of morphemes, standing in the same row with other morphological phenomena.

ЖАҢА ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Б.Қасым –

ф.ғ.д., профессор, мемлекеттік тіл кафедрасының меңгерушісі,

Абай атындағы ҚазҰПУ

Жаңа аталымдар қайдан, қалай жасалады? Бұл жердегі «жаңа» деген сөз шартты. Әдетте, жаңа сөз – тілде бұрыннан бар сөздерге жұрнақтар жалғануы, бір-бірімен қосақталуы (бірігуі, кірігуі, жұптасуы), тіркесуі, қысқарып барып бірігуі (аббревиатура), мағына ауыстыруы сияқты амал-тәсілдердің бірі арқылы жасалған түрлері. **Жаңа аталымдар** да осындай бұрынғының жаңғырықтары. Бірақ олар естіліп барып өшіп кететін дыбыс жаңғырықтары емес, материалдық дүниелер – тіл бірліктері, яғни белгілі бір ұғымды білдіретін дербес **аталымдар**, сөздік қазынаны молайтатын, тілдің ілгері даму үдерісін көрсететін бағалы құндылықтар, дүниеліктер.

Тіл – әрқашанда адам өмірінің ажырамас, ең маңызды қарым-қатынас құралы. Сондықтан да қоғам өзгерген сайын, адам баласының санасы өзгеріп, дамып ол – белгілі бір экономикалық жетістіктерге жетіп, тілдің қолдану аясы кеңейе түсетін заңды құбылыс. Осы кезде тілдің ең қажетті бірлігі сөздің де мағынасы үнемі өзгеруде, дамуда болады. Сөйтіп түбір сөздің бұрынғы мағынасы үнемі өзгеріп, сөз алғашқы мағынасымен қатар жаңа мағынасында да қолданылып, екі немесе одан да көп сөздердің қызметін атқарады. Бұл құбылыс сөзжасамда лексика-семантикалық тәсіл арқылы жүзеге асырылады. Яғни, лексика-семантикалық тәсіл деп бір сөз мағынасынан, екінші сөз мағынасына ауысуын айтылады. Мәселен, «үй», бұл сөздің мынадай ортақ, жалпы мағыналары бар: *ошақ қасы, апан, итжатақ, киіз үй, отбасы, жанұя* т.б. Бұл мағыналардың барлығының негізіне осы сөздің толық мағынасындағы «*тұрғын үй*» деген жалпы түсінік жатыр. Бүгінгі көппәтерлі жақсы жабдықталған ғимараттар да *үй* деп аталады. Бұл адам қоғамның дәйекті дамуы мен сол қоғамда болып жататын әлеуметтік өзгерістер сөз түбірлерінің лексикалық мағыналары әрқашанда жаңа мазмұнмен жаңартып байытатынын көрсетеді. Бірақ та бұл сөздің негізіне жататын мағына жалпы болып, ал ол туралы түсінік кең болып қалады.

Кейде баршылықпен басқа мағыналары іргетасы болып қабылданған сөздің алғашқы мағынасы тірек бола тұра, негізгі түбірдің шығу тегімен сәйкес келмеуі де мүмкін. Өйткені кейбір

тілдерде ол сақталып, ал басқаларда өзгерістерге ұшырайды. Соның нәтижесінде сөздің семантикалық мағынасы кеңейеді. Осы тұрғыдан келгенде қай мағынаның тірек болып тұруының, ал қайсысының ауысқан мағына екендігін анықтау кейде мүмкін емес болады.

Қазіргі жаңа атаулар негізінен мынадай жолдармен жасалынған:

1. **Журнақтар жалғау.** Кейбір журнақтардың белсенді қызметке түсуі. Олар:

-кер, -гер (майдангер, зарышкер, мақсаткер, абаргер, саясаткер, баспагер, киногер, атамгер, жалаугер, мерейгер, айтыскер т.б.).

-нама (дәірнама, жаднама, дерекнама, зарыинама, тарихнама, сапарнама, құбылнама, халықнама, өмірнама, мадақнама т.б.).

-хана (перзентхана, жетімхана, мәйітхана, зергерхана, жазхана, дыбысхана, дәмхана, ұстазхана, ойынхана т.б.)

-қы /-кі, -ғы /-гі (басытқы, құрылғы, жылытқы т.б.).

-ым /-ім /-м (қойылым, басылым, бастырым, терім, тұтым, ұсталым, бағым, сұраным т.б.)

-ма/ -ме (борлама, нұсқанама, жариянама, қизаштама, құлақтама, сығымдама, жиектеме, безендірме, талдама, бағдарлама, дәйектеме, анықтама, кепілдеме) т.б. журнақтар.

-қыш /-ғыш. Жаңа техникалық құрал-жабдықтар атауларын беруде жұрнағы да жиірек қолданылып жүр: үккіш, сыдыражыртқыш, қаржыртқыш, шаңсорғыш, еттартқыш т.б.

II. **Түбірлерді біріктіру:** жагажай, гүлтәжі, қонысмай, ойынсерік, ақжайма, гүлпарақ, төсекақы, зейнетақы, тілашар, өгейишек, тұсқағаз, қасбет, құлақілдік, аяқжол, күнқалқа, газқағар, бетесеп, қаршақыз, айнамұз, айлабұйым, аспансерік, пікірсайыс, төстабан, жолсерік, сөзтізбек, алқагұл, жерқойма, жекеменшіктендіру, ұлтжандылық, келіссөз, доптыаяқ т.б. Бұл – жаңа атау жасаудағы қазіргі кездегі ең өнімді тәсіл.

III. **Сөз қосарлану:** әлеуметтік-тұрмыстық, ақылышы-ұстаз, жөндеуші-реттеуші, қоғамдық-саяси, таңдау-балама, айырып-қосқыш, айтыс-тартыс, күйме-бесік т.б. Бұл өзгелерге қарағанда өрісі тарлау амал.

IV. **Сөздердің тіркесуі:** азаматтық қоғам, атқарушы билік, саяси билік, өкілетті билік, алты алаш, алтын кітап, жаяу әскер, жастар саясаты, саяси ахуал, қанаттас серік, қой тоғытта, қайта құру, қосалқы бөлік, жер шары, т.б.

V. **Бұрынғы сөзге жаңа мағына жүктеу, үстеу.** Бұл амал көбінесе сөзге нақты терминдік мән беруде пайдаланылады. Мысалы, сапар атауы қазіргі публицистикада жай жол жүру дегенді емес, мемлекет, ұйым т.б. басшыларының өзге елдерге ресми түрде қызмет бабымен немесе арнайы шақырумен баруы (визит) деген ұғымдағы саяси-қоғамдық терминді білдіреді. Сол сияқты желік деген қарапайым сөз әскери желік тіркесінде келіп «военный психоз» деген терминдік мән алғанын көрінеді. Жариялылық, сауаттылық, апталық, төрешілдік, ілгерішіл, қоғамдастық, теңгермешілдік, зайырлы, зиялы, ұсыныс, саясаткер, заңнама, заңгер, лаңкес, лаңкестік, кепілдік, отырыс, алаштық, жаһандану, жаһандық, егеменді, егемендік, елжанды, елжандылық, галамдану, құзыреттілік, сөздері де жаңа терминдік мағынаға ие болған байырғы тілдік бірліктер. Олардың «жаңа қолданыс» ретінде танылуы мағыналарының сонылығына байланысты. Сөйтіп, бүгінгі таңдағы қазақ тілінде жаңа сөздер мен жаңа тіркестер пайда болып бұрынғы атаулар мен бұрынғы тіркестердің жаңа мағынада жұмсалыуының орын алып отырғанын көрсетуді, оларды қыруар әдебиеттен іздеп тауып, тіркеп-түзеуді және түсіндіріп беруді қолға алатын мезгіл туды. Келешекте жаңа атаулар, жаңа қолданыстарды сөздігі қалың жұртшылыққа назарына ұсынылып отырса, жаңа аталымдардың тәжірибеде қолданыс өрісі кеңейіп, сөздік қордан орын алуға мүмкіндік туары сөзсіз. Сөздік ең алдымен қалың жұртшылыққа пайдалы болмақ. Ол күнделікті баспасөзді, көпшілікке арналған ғылыми әдебиетті, көркем туындыларды дұрыс түсініп оқуға көмектеседі, жаңа ұғымдарды дәл атауларына, оларды орнымен қолдана білулеріне септігін тигізеді. Жаңа атаулар мен тіркестер тіл ғылымы үшін де өте қажет. Мұндағы деректерді тілдегі лексикалық, лексика-семантикалық жаңалықтардың құрамын, құрылысын, қызметін зерттеуге мүмкіндік береді. Осы зерттеу арқылы лексикология, грамматика, стилистика, тіл мәдениет салаларының нақты мәселелерін шешуге болады. Дегенмен ескеретін бір нәрсе бар – ол жаңа атаулар мен сөз тіркестерінің барлығы бірдей әдеби тілге енген немесе енгізілген жаңа атау бәрін ұтымды, тиімдеуге болмас. Олардың ішінде сәтті шыққан жиі қолданысқа түскен мағынасын қалың жұрт үшін түсінікті болып кеткендері (тәлімгер, мердігерлік, қондырғы, салауаттылық, қолданбалы, егемендік, құжат, бағдарлама, пікірсайыс, кепілдеме, өтем, жариялылық т.б.). Біреуі әлі орнықпай екі-үш вариантта жүргендері де бар: әмбебан//бесаспан-универсал, тілдескіш // тілашар-разговорник, жаяусоқпақ //аяқжол-тротуар, күлсалғыш // күлсауыт // күлдеуіш-пепельница, мәйітхана // өлікхана-морг, бесікарба // күймебесік // қол күйме-коляска т.б. Аса қажеттіліктен тумағандары да бар (жанұя – семья, безендірме – транспарант, қауындопшы –

регбист т.б.) ұшырамайтындары да бар (*тудіңгек // тутұғыр* - флашток, *мүлікбасы -товаровед т.б.*), бұрыннан қалыптасып қалған сөздердің жарыспа дублеті ретінде қолданылғандары (бұрын *қонақ үй//мейманхана* деп атап келгендердің үшінші жарыспасы *қонақхана*, сәтсіз шыққандары да, яғни жаңа мағынасынан гөрі бұрынғы мағынасы басым түсетіндері кездеседі. Мысалы, сувенир дегенді *базарлық* деп беру, иллюзионист дегенді *амалшы* деп ұсыну, кнопканы *жапсырма шеге*, киімге тігілетін молнияны *сындырма темір* деп жаңаша беру аса жатық, конымды джуге болмас; бұлардың қай мағынадағы сөз екені орысшасын қоса көрсетіп отырмаса белгісіз, яғни оларды бұрынғы мағынасында түсініледі). Бір тұлғаны екі түрлі жаңа мағынада ұсыну да бар. (Мысалы *жиектеме сөзі тесьма* және *оправа* деген екі бөлек атаудың баламасы ретінде қолданылғаны кездеседі, жазба сөзі де бірнеше ұғымның жаңа атауы ретінде жұмсалып жүр). Сондықтан бұл жаңа қолданыстардың барлығы әдеби тіл лексикасының нормасы ретінде, міндетті түрде осылай пайдалануға тиісті сөздер деп ұсынылып отырған жоқ. Олардың басым көпшілігін әлі де толық тәжірибе елегінен өткізіп көру қажет, сол күнде сәтті табылғандары норма ретінде қалыптасып кетпек. Жарыса қолданып жүргендерінің біреуі таңдалып, сұрыпталып, тұрақталмақ, сәтсіздері қолданыстан мүлдем шығып қалмақ.

Әдеби тілдің белгілі бір саласының айталық лексикасының нормалана түсуі – таңдау, іріктеу, сұрыптау тәжірибеде (қолданыста) тұрақтандыру, сарапқа салу сияқты үдерістер арқылы жүзеге асырылатыны мәлім. Сондықтан жаңа қолданыстардың көздейтін мақсаты – осындай таңдап-талғауға қажет тілдік деректерді жинақтап, реттеп ұсыну. Тіл тәжірибесінде лексикалық жаңалықтар ең алдымен күнделікті БАҚ -та баспасөз беттерінде орын алатындығы белгілі, себебі бұлар - өмірге ілесіп отыратын, ондағы өзгеріс жаңалықтардың тілдегі көрінісін қолма-қол беретін хабарлама ақпарат құралдары. Сондықтан жаңа қолданыстар осы салаларда жиі қолданыс табады. Ал лексикалық бірліктер мағыналық, семантикалық жағынан сапалық өзгеріске түскен жаңа атаулар, оның ішінде бағалауыш мәнге ие болған нұсқалар көркем шығарма тілінде жиі ұшырасады.

Сонымен қатар қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстарды қараудың негізгі бағыты сөзжасам саласындағы сөзжасамдық мағына, сөзжасамдық тип, сөзжасамдық тәсіл, сөзжасамдық парадигма, сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық тізбек болғандықтан, алдымен осы жаңа қолданыстарды сөзжасам жүйесінде қарастырылғаны жөн.

Сөйтіп, бүгінгі қоғамдағы өзгеріс – қоғамдық өмірдің түрлі саласына қатысты тілде де, оның сөздік құрамында да сөз мағынасының өзгеруіне, жаңа мағынаның қалыптасуында өзінің әсерін тигізетіні белгілі, сондықтан өмірде жаңа сөздер туып, қалыптасып, дамып отыратыны заңды құбылыс. Осыларды тіркеп, түсіндіріп, жасалу жолдарын, мағынасын түсіндіру. айыру – тіл білімінің лексикология, сөзжасам салаларының міндеті. Бірақ қашан да, қай тілде де лексикография өмірден («тіл тіршілігінен») кейінірек жүріп отырады, ол – заңды құбылыс. Соған қарамастан тіл мамандары мұндай өзгеріс жаңалықтарды тауып хатқа түсіріп жүйелеу міндетінен бас таратқан емес. Қай тілде де бұл жұмыс жүйелі қолға алынады.

Резюме

В данной статье рассматриваются система словообразования, способы образования новых номинаций в результате функции словообразовательных единиц, их значения, особенности словообразования.

Summary

This article describes the system-building, identified ways of creating new categories, as a result of the function slovoobrazovatel'nyh units, their values, especially the building.

ЗНАЧЕНИЕ СЛОВА И ЕГО ОПИСАНИЕ

З.Е.Сулейменова -

к. филол. н., декан факультета иностранных языков,

Актюбинский государственный педагогический институт,

zamz@inbox.ru

Языковые единицы характеризуются разной степенью сложности и разнообразны как по форме, так и по структуре содержания. Значение слова соотносимо с предметом, процессом или явлением объективной действительности, которое данное слово обозначает. Слово представляет собой наименьшую самостоятельную значимую единицу языковой системы.

Слова обозначают предметы и явления окружающей нас действительности. В значении слова отражаются мыслительные и эмоциональные познания. Разграничивают понятия денотат, референт. Денотат представляет собой предмет, обозначаемый языковой единицей. Референт являет собой конкретный предмет. Некоторые исследователи не разграничивают понятия денотат и референт (Ч. Огден, А.А. Ричардс).

К основным параметрам составляющим единую семантическую основу слова, В.Г. Беляевская относит следующее: 1) семантический стержень; 2) семантический центр; 3) общее понятие; 4) общее значение лексемы; 5) определенным образом упорядоченная структура значений ЛСВ: а) соотношение ЛСВ и выделение основного значения; б) установление отношений семантической производности и определение базы семантической производности; в) попарная связь словозначений внутри семантической структуры лексемы; б) формально-функциональная общность ЛСВ [2]. Значение слова представляет собой исключительно сложную, многослойную и изменчивую сущность. «Углубление наших знаний о природе и свойствах семантики слова может в значительной мере способствовать уточнению имеющихся определений или выработке новых, более полно отражающих свойства и характеристики объекта» [2; 7]. «Лексическое значение слова индивидуально: оно присуще данному слову и этим отграничивает данное слово от других, каждое из которых имеет свое, тоже индивидуальное значение» [3; 34].

В разных словарях значение одного и того же слова толкуется по-разному. Это касается как формулировки, так и количества сем. Часто словари не дают полного описания смыслового содержания слова.

Значение слова состоит из минимальных смысловых компонентов – сем. В семах отражаются различные свойства и признаки, присущие денотату. В современной семасиологии существуют различия в понимании термина *сема*, в основном эти различия касаются проблемы предельности семы. Сема рассматривается как единица предельного уровня членения значения, как единый, но членимый семантический компонент.

Сема также рассматривается как общее понятие, объединяющее как членимые, так и нечленимые семантические компоненты. Сема определяется как понятие в составе другого понятия. Сема представляется как семантический микрокомпонент, отражающий конкретные признаки обозначаемого словом явления.

Для совокупности сем слова характерна своеобразная иерархия. Архисема (главная сема) представляет собой родовой компонент, которому подчиняются видовые компоненты. Общие семы двух или более лексических единиц называются интегральными, индивидуальные – дифференциальными.

В сознании человека с языковыми знаками ассоциируется большое количество информации. Сила ассоциативных связей тех или иных кусочков знаний в значительной мере различается. Денотативные семы занимают ведущее место в лексико-семантической иерархии. В толкованиях словарей они выступают как компоненты основного значения.

К денотату относятся признаки, свойства предметов объективной действительности, выделенные познавательной деятельностью человека и получившие лексическое обозначение. Денотат есть любое индивидуальное представление о реальном или воображаемом объекте, имеющем какое-то языковое соответствие в виде слова- понятия. Лексические значения глаголов

могут состоять из двух компонентов двух родов: иерархизованных денотативных сем, обозначающих признаки ситуации, и неиерархизованных сем неденотативного характера [5]. Неденотативные семы отражают субъективное впечатление от денотата, его эмоциональную или рациональную оценку, логическое осмысление ассоциаций, вызываемых денотатом, способ осмысления денотата в языке.

Интенциональные и экстенциональные семы выделяются в рамках семантического ядра. Понятие характеризуется количественными и качественными параметрами, т.е. объемом и содержанием. Экстенциональные семы выражают класс предметов относящихся к данному понятию. Совокупность экстенциональных сем называется экстенсионалом. Любое понятие обладает определенным объемом, состоящее из предметов, которым присущи интенциональные семы данного понятия. Эти понятия различаются, если один элемент первого понятия отсутствует в объеме другого.

Интенциональные семы указывают на качественные признаки (свойства, содержание) понятия. Их совокупность – интенционал. Интенционалы понятий – значений лежат в основе мыслительных и речевых операций по классификации, отождествлению – различению денотатов и их именованию.

Периферийные зоны значения составляют экстенционал. Экстенциональные семы обуславливаются интенционалом лексического значения, т.е. архисемой и дифференциальными семами. В структуре экстенционала выделяются периферийная и околоядерная зоны. Околоядерную зону образуют потенциальные семы, возникающие в результате отражения сознанием реальных линейных связей, зависимостей, взаимодействия предметов и их признаков. Периферийная зона экстенционала состоит из "скрытых", уточняющих, дополнительных сем.

Структуру семемы можно представить следующим образом: верхнюю ступень иерархии занимает интегральный признак, затем идут дифференцирующие, после дифференцирующих индивидуальные и т.д.

Семы, не участвующие в толкованиях отдельных значений слов, называются периферийными (в отличие от центральных сем, создающих структуру денотативного значения).

Словесное значение представляется в виде концентрических кругов, центральная (ядерная) часть которых заполняется понятийными компонентами и характеризуется структурностью. Компоненты семантического ядра ярко отражаются в языковом сознании носителей языка. Периферийные семы, характеризуются неструктурностью, менее ассоциируются со словом.

Между семантическим ядром и периферией нет четкой границы. Иерархию образуют не только семы, но и отдельные значения многозначных слов.

Таким образом, толкование значения слова являет собой синонимичное значению слова высказывание с перечислением всех необходимых компонентов.

Для определения семантической структуры слова применяется компонентный анализ, представляющий собой выявление предельных составляющих языковой единицы. Компонентный анализ позволяет определить объем семного лексемы, установить степень семантической близости слов разных языков.

Компонентный анализ – метод исследования содержательной стороны значимых единиц языка, имеющий целью разложение значения на минимальные семантические составляющие.

Лексическое значение может быть обусловлено такими факторами, как частеречные свойства слова; особенности словоупотребления; лексической сочетаемостью; парадигматическими отношениями слова; экспрессивно-стилистической окраской; сигнификативной отнесенностью слова.

«Сложное многообразие и системные связи сем как мельчайших единиц, составляющих семантику лексемы, выявляются прежде всего в различных контекстах; другой распространенный источник анализа семантической структуры и выявления значимости тех или иных сем в системе лексического значения – гипотетическая замена семантических составляющих по определенной семантической оси» [3; 193].

Чем больше выявляется значений, тем явственнее проступает в сознании то общее, что все эти значения объединяет. Ядро лексического значения лексемы – «это не арифметическая сумма всех ее значений за вычетом специфических сем каждого отдельного значения. Это, действительно ядро, сердцевина, центр, вокруг которого, как волны, расходятся отдельные семантические комплексы, одни из которых выделяются в самостоятельные значения, другие нет. Выделение и описание значений во многом зависит от субъективного решения лексикографа. Ядро – это устойчивый инвариант, объединяющий центр полевой структуры семантического значения» [3; 198]. Семы отдельных значений, по мнению некоторых исследователей, как будто

бросают тени на ядро семантического поля [3]. Чем больше материала для абстрагирования и обобщения наиболее существенных признаков данного класса, тем более эффективно и точно производятся анализ и обобщение. К лексическому значению относят также комплекс «параметров», специфических для обозначаемых словом денотатов, определяемых в речи в порядке реализации сочетаемостного потенциала слова.

Слово через денотат связано с целым классом предметов, входя в состав речевого высказывания оно соотносится с определенным предметом этого класса: «осуществляется так называемая референция. Именно поэтому справедливыми оказываются утверждения, что ни одно обозначение (лексическая номинация) при любой степени номинативной автономности не в состоянии само по себе обеспечить полноценной определенности» [4; 19]. А.А.Залевская выделяет следующие подходы к изучению значения слова: ассоциативный, параметрический, признаковый, прототипный, ситуационный [5]. При ассоциативном подходе речь идет об ассоциативном значении. Ассоциативное значение определяется при анализе ассоциативных связей слова. Параметрический подход предполагает, что значение слова «может быть разложено на ряд составляющих, степень выраженности которых поддается количественному измерению» [5; 107]. При признаковом подходе рассматривается использование значения слова индивидом. Прототипный подход основан не только на сочетании некоторых признаков, но и степени значимости признаков для отнесения того или иного объекта» [5; 112]. Ситуационный подход исследует значение лексической единицы включая его в сцену, схему и т.д. Выделяют также принцип интегральности описания языка (Ю.Д. Апресян).

В нашем исследовании анализ значения слова проводится с использованием компонентного анализа. Компонентный анализ основан на гипотезе о том, что значение каждой единицы языка состоит из семантических компонентов (сем) и что словарный состав языка может быть описан с помощью ограниченного и сравнительно небольшого числа этих единиц. Компонентный анализ представляет собой выявление предельных составляющих языковой единицы. Компонентный анализ основан на семной структуре слов и позволяет проводить такие процедуры, как определение объема семного состава той или другой лексики, установление степени семантической близости – сопоставление (компарация) слов двух языков для установления степени эквивалентности (Э. Лендвай). Главным недостатком таких методов считается то, что определение наличия/отсутствия семы в значении довольно субъективно. Субъективность вытекает от того, что парадигматические (системы) связи не имеют регулярного реального выражения в актах речи. Синтагматические отношения считаются единственно доступным для наблюдения объектом. Поэтому определение состава сем в значении должно опираться на анализ случаев употребления этого значения – на синтагматический анализ.

По мнению Л.П. Крысина, компонентный анализ удобен при изучении лексических значений таких слов, которые составляют более или менее замкнутые тематические группы, где важно соотношение разных слов друг с другом по их лексическому значению [3]. Под семантическим компонентом понимают выделяемую часть лексического значения, меньшую, чем все значение (И.А. Стернин). Выделяются три основных направления в структурном подходе к лексическому значению. Первое выделяет в структуре значения семантические компоненты одной степени сложности. Все значения членятся на микрокомпоненты – атомарные семы. Второе направление, в отличие от первого, исходящего из однородности лексического значения, предполагает неоднородность лексического значения. При таком подходе в значении выделяются «семантические блоки» разного уровня иерархии, отражающие различный характер информации, передаваемой словом. Лексическое значение членится сначала на крупные блоки – макрокомпоненты, которые определяют основную специфику семантики слова, и лишь затем в составе макрокомпонентов выделяются микрокомпоненты – семы. Третье направление называется аспектным: в значении вычлениваются разные аспекты, которые отражают разные стороны значения, различные проявления значения в системе языка или в речи.

В лексическом значении выделяются 3 стороны: а) отношение к денотату – предметная отнесенность слова; б) отношение к понятию – понятийная отнесенность; в) отношение к концептуальным и коннотативным значениям других слов (Ю.С. Маслов). Слова не могут существовать изолированно, они находятся в сложных и многообразных связях и отношениях составляя семантическое поле. Семантическое поле представляет собой множество слов, объединенных общим значением и отражающих в языке определенную понятийную сферу.

1. Беляевская Е.Г. Семантика слова / English. – М.: Высшая школа, 1987. – 128 с.

2. Павлов А.В., Павлов В.М. Ядро и периферия в семантической структуре лексического значения в свете сопоставления переводных эквивалентов в немецком и русском языках // Русская

германистика. Ежегодник Российского Союза Германистов. – М.: Языки славянской культуры, 2008. – С. 193-205.

3. Крысин Л.П. Современный русский язык. Лексическая семантика. – М.: Академия, 2007. – 240 с.

4. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 160 с.

5. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М., 1999. – 382 с.

Түйін

Мақалада өрістің семантикалық және лексикалық қабаттары, ядро мен периферия зоналары қарастырылады. Сонымен қатар, талдау барысында негізгі компоненттік әдіс негізі болатынын айқындалады.

Summary

The lexical meaning of a word is the realization of a notion by means of a definite language system. Meaning is a complex notion which has a peculiar structure. The lexical meaning of a word is the realization of a notion by means of a definite language system. The article deals with the problem of word meaning.

МЕДИЦИНА АТАЛЫМДАРЫНЫҢ МЕТАФОРАЛАНУ ТӘСІЛІ

А.Е.Тәттібаева -

С.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ

Қазақ тілінде метафораланған біркұранды терминдер – ұлттық нышанды, сипатты білдіретін сөздер. Қазақ тілінде құрылған медициналық терминдер сол терминологиялық жүйенің даму дәрежесінің көрсеткіші іспеттес. Соңғы жылдары ғылыми айналымда ұлттық аталым терминдердің (медициналық) үлесі мол. Сондықтан қазақ тілінде жасалған аталымдарды медицинада зерттеу – алдыңғы қатардағы мәселелердің бірі.

Медициналық аталымдардың мәселелерін шешуде ең алдымен қалыптасу, жасалу тәсілдерін анықтап алу қажеттілігі туындайды. Медициналық аталымдардағы кеңінен таралған тәсілдердің бірі – лексика-семантикалық тәсіл. Лексика-семантикалық тәсіл дегеніміз, Н.М.Шанскийдің сөзімен айтқанда, бір сөздің түрлі мағыналарының түрлі сөздерге айналуы немесе сөзге басқа мағынаның берілуі [1]. Лексика-семантикалық тәсіл сөздің көпмағыналылығымен, туынды мағынаның қалыптасуымен тығыз байланысты. Сөздің туынды (ауыспалы) мағынасының қалыптасуында әдеби лексиканың қатысуы – заңды құбылыс. Ауыспалы мағынаның жасалу тәсілдерінің кең тараған түрлері – метафора мен метонимия. В.И.Зимин, Э.А.Модебадзе бұл тәсілдердің айырмашылықтарын ажыратып, ортақ қасиеттеріне тоқталып өтеді [2, 83-88]. Терминжасамда бұл тәсілдерден басқа мағынаның кеңеюі мен тарылу тәсілдері бар.

Сөздің ауыспалы мағынада қолданылуында негізгі және туынды мағыналар бір-бірінен алшақтап, мағыналары қарама-қарсы келетін омонимдерді құрайды. Көпмағыналы сөздердің ауыспалы мағынасы мен омонимдерді ажырату – күрделі мәселелердің бірі.

Семантикалық медициналық аталымдар арнайы ұғымға атау, есім беруден тұрады. Терминологиялық жүйеде өтетін бұл құбылыс әдеби тіл жүйесіндегі құбылыспен салыстырғанда тез және жылдам болады. Жоғарыда көрсеткеніміздей, метафора – лексика-семантикалық тәсілдің кең тараған түрі.

Метафора – метафоралы ауыстырудың нәтижесі болады, метафоралы ауыстыру – бір ұғымның атауын екінші ұғымға сипаттарының ұқсастығына қарай ауыстыру. Ауыстыру кезеңінде жалпы ортақ сипаттар негізгі болып табылады. Сипаттарының түрлеріне қарай (негізгі немесе екінші түрлері) метафоралар тілдік, жеке-дара, окказионалды деп бөлінеді. Тілдік және индивидуалды метафоралар арасындағы шекараны ажырату қиындықтар туғызады, себебі метафораның екі түрі де әрбір тілге тән бір үлгімен жасалады. Метафора - өте күрделі және көпдеңгейлі құбылыс.

Метафоралы ауыстыру – көптеген терминжасам жүйесінде кеңінен таралған семантикалық түрі. Метафоралану – медициналық, экономика және басқа да ғылымдардың терминжасам жүйесінде кеңінен қолданылады және терминжасамның семантикалық түрі саналады.

Салыстырудың жалпы сипат арқылы семантикалық қатынастары басқа да жұрнақтар арқылы беріле алады: *айкезбе, айналыш, ақтүйіршік, теміреткі, сіреспе, қояншық, сусамыр т.б.*

Ұғымдардың сипаттары медициналық аталымдарда кеңінен таралған. Күрделі медициналық аталымдар біртұтас күрделі ұғымды білдіреді және медицина саласында көп қолданылады. Мысалы, *көкжәтел, көкжәлке, сары ауру, көкет, асық жілік, кәрі жілік, ауыз омыртқа, жақ сүйек т.б.*

Метафоралы медициналық аталымдардағы қалыптасуына негіз болатын уәждің қызметі: пішіні, қызметі, орнына, қасиеті, сапасы т.б. сипаттарына қарай қолданыс табады. Көптеген жағдайда қасиеттердің ортақ болуы атаудың қалыптасуына негіз болады. Тілде, метафоралы медициналық аталымдар көз алдына елестету (ассоциация) бойынша немесе эмоциялық қабылдау арқылы жасалады. Екі сыңардың қосылуынан бір ұғымның берілуі коннотациялық семантика арқылы беріледі. Мысалы, *көкжөтел* деген аталымда екі сыңардың да *жөтел* қимыл мағынасы, қимылдың әсерінен адамның қиналысқа түсуі, түсінің өзгеруі (*көк*) әкеліп аталымның жасалуына себепші болған. Бұл мысалы, *қызылша, жұтқынышақ, жілініш, шеміршек, сыздауық, көршиқан* т.б. сыңарлар тұлғалық көрсеткіштер ретінде түрлі коннотациялық мағынаны қалыптастырудағы қызметін білдіретін жұрнақтар қолданылады.

Б.Қасым: «Күрделі атаулардың уәжділік дәрежелерін және күрделі сөздің қалыптасу тарихын, жолдарын айқындауда тиімді әдістің бірі екенін көрсетті. Уәждеме туынды сөздің мағынасының қалыптасуына туа түбірдің лексикалық мағынасының қосатын үлесі уәжділіктің түрін айқындауға алып келеді. Мәселені бұлай шешу уәждеме теориясын жетілдіруге, сол сияқты күрделі атаудың уәжділігі мен уәжсіздігінің аражігін айыруға, шешімін табуға әкеледі.

Сөзжасамдағы метафоралық уәждеме, сөзжасамдық талдау ең негізгі ұғым деп саналып, уәждеуші негіз ұғым ретінде тілде ғылыми айналымға енді. Туынды сөздегі метафоралық уәжділіктің ерекшелігі олардың ауыс мағынасы уәжділік дәрежелердің түрлі деңгейде болуы, ол тек сөзжасамдық құрылымда айқындалады» деп талдайды [3, 129 б.]. Зерттеу жұмысында жоғарыда аталған тұжырымдар медициналық аталымдарда аталымдардың талдауда, саралауда негізгі ұстанымдар ретінде алынды.

Метафора – терминдерді классификациялауда, ең алдымен, мағыналық құрылымның ерекшеліктерін ескеру қажеттігі туындайды. Мұндай классификацияны семантикалық классификация деп атайды. Метафора – терминдерді классификациялауда жалпы ұстанымдары анықталады: 1. **Нақтылы абстрактіге ауысуы** нәтижесінде концептуалдық метафоралы аталымдардың қалыптасуы. Бұл ұғымның концептке де қатысы бар. *Концептің мән-мағынасы → түсінік, бейне, ұғым, мағына* дегендер жатады. Мәселен, Э.Д.Сүлейменова: «Концепт – часть концептуальной системы; то, что индивид знает, воображает, думает об объектах действительности» деген пікір білдіреді [4, 151 б.].

О.Опарина: «Концептуальная метафора функционирует как средство получения новые знания о предметном мире. Поэтому ее можно рассматривать как инструмент познания. Эта функция проявляется особенно ярко в языке науки, где при посредстве концептуальной метафоры происходит выделение научных категорий и где она может служить в качестве гипотетической модели, предсказывая ряд свойств исследуемого объекта» деп концептуалдық метафораға анықтама береді [5, 152 б.].

2. **Нақтыдан нақтыға ауысу.** Ақпаратты алуда ойлаудан гөрі сезім мүшелері ерекше қызмет атқарады. Өмірде көп таралған және жиі кездесетін құбылыс. Бұл ұстаным атаудың қалыптасуында ортақ белгілер негіз болады. Мысалы, түрлі пішіндер, түр-түс, қызмет т.б. ортақ қасиеттер бірін-бірі байланыстырушы ұғым ретінде жұмсалады. Мысалы: *сарыауру, аққан, ақтүйіріш, құртауру, көкет* т.б.

3. **Іс-әрекетпен байланысты.** Екі ұғымға ортақ сема – процесс ұғымы. Бұл ұстаным іс-әрекетпен байланысты айтылады. Мысалы: *ақ езу, ұлтабар, қан кету, қансырау, қан түкіру, қанқысымы, соғып алу, мыжылу (ушиб) лоқсу, құсқысы келу, жарақаттану, мүгедектік, қышу (зуд), қатпа (запор), сарғаю (желтуха), жемсау (зоб)* т.б.

4. **Антропоцентрикалық ұстаным** - адамға, оны қоршаған айналаға, заттарға, құбылыстарға байланысты. Медициналық аталымдарда метафора міндетті түрде салыстыру түрінде беріледі. Адамның өзі, дене мүшелері, қолданылатын заттары т.б. болып табылады. Антропоморфизм адамның ойлау қабілетінің негізгі ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Адам қоршаған айналадағы заттар мен құбылыстарға тән қасиеттерді теңеу (кейіптеу) арқылы қалыптастыру.

Метафоралы медициналық терминжасамның негізгі ерекшеліктерінің бірі – метафора-терминдерінің жүйесінің құрылуы, сонымен бірге бір-біріне ұқсамайтын ғылыми салаларының бір-біріне теңестірілуі. Бұл теңестірудің негізі, себебі белгісізді белгілі құбылыс пен заттар арқылы беру болып табылады. Бұл ереже аналогия негізін құрайды және сонымен ғылымдағы кез-келген метафораның туындауының міндетті шарты болып табылады. Бір ғылым саласынан екінші ғылым саласына проекция құруға, қарастырылып зерттелетін сананың моделін құруға себепкер болады, яғни сол модель арқылы қыр-сырын танып, жан-жақты зерттеп қарастыруға септігін тигізеді. Сонымен бірге зерттелуге алынып отырған объектінің басқа да заңдылықтарын ашып, болжам жасауға мүмкіндік береді.

Метафораның күрделі түрін құрайтын түрі интеллектуалды метафора. Бұл көбінесе философия, логика, лингвистикалық терминжасамында көбірек кездеседі.

Метафоралы терминжасамда негізгі ауысу түрлері – тұлғасы, орналасу орны, қызметі т.б. ұқсастығы арқылы атау. Бірақ көптеген метафора – терминдерге бұл сипаттар бір-бірімен жете араласып, кірігіп кеткенін есте сақтау керек. Тек шектелмеген терминдерде ғана бұл ауысу бір сипат

арқылы жүреді. Ұғымдардың ұқсастығымен бірге қосымша ауысуға негіз болады. Метафоралы терминжасамда жалпы әдеби лексикамен қатар елестету бойынша немесе эмоциялық берілу арқылы ауысулар да кездесіп жатады.

Салыстыру аспектісі болып тұлға мен қызмет ұқсастықтары да бірге болады.

Сөздің метафоралы терминденуінде елестету, эмоциялық қалыптың маңызы зор екенін жоғарыда айтып өттік.

Тұлға, орын, қызмет, елестету ұқсастығы арқылы берілетін сипаттар біріге отырып бір топты құрайды. Жоғарыда көрсетілген мысалдардың барлығында да ауысудың объективті сипаттары бар, бірақ субъективті эмоция, елестету сипаттардың мағыналарын ажырату қажет. Объективті сипат дегеніміз – адамның сезім мүшелерімен қабылданатын сипаттар, ал субъективті – осы сипаттарды адамның ой-санасында абстрактылы жалпылау нәтижесі. Терминдердің субъективті сипаттарын да объективті деп қарастыру қажет, себебі термин, ең алдымен, терминологиялық жүйенің бірлігі. Субъективті сипат ауысудың объективті түрінде де туындайды. Мысалы, кез-келген терминді алып қарастыратын болсақ, атау беруде салыстыру объектісіне ұқсас келетін басқа да түрлі заттардың атауын алуға мүмкіндік бар. Осы мүмкіндікті пайдалану терминжасамның өз қарамағында, яғни субъективті факторды құрайды. Термин терминологиялық жүйеден орын алып, ғылыми коммуникацияда кеңінен таралып қолданылса, бұл аталмыш фактор жойылып кетеді, яғни термин гетерогенді (өлі) метафораға айналады.

1. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. –М.: Изд-во МГУ, 1968. -310 с.

2. Зимин В.И., Модebaдзе Э.А. Метафора и метонимия. // Русский язык в национальной школе. -1977. - № 2. - С.83-88.

3. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. –Алматы, 2007. -167 б.

4. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. –Алматы: Мектеп, 1989. -160 с.

5. Опарина Е.О. Концептуальная метафора и ее функции в языке (на примере субстантивированных метафор): Дисс. ...канд.филол.наук. –М., 1990. -169 с.

Резюме

В статье рассматриваются метафорические медицинские номинации.

Summary

In article will discuss the medical denominations which were made by metaphors.

КҮРДЕЛІ СӨЗДЕР ҚҰРАМЫНДАҒЫ САН ЕСІМДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Г.П. Шаһарман –

филол. ғыл. кандидаты, доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың

мемлекеттік тіл кафедрасы

Сөзжасамның синтаксистік тәсілінің өте көне тәсілдердің бірі және түрлі жүйедегі дүние жүзі тілдеріне де тән ғылымда кеңінен айтылып әрі дәлелденіп жүргені белгілі. Н.Оралбаева сөзжасам жүйесіне қатысты еңбегінде бірқатар әлем тілдеріндегі синтаксистік тәсілдің алатын орнына, ерекшеліктеріне тоқталған. Ғалым түркі тілдерінде, әсіресе, сөзқосым мен тіркестеру тәсілдерінің белсенді екендігін қарастырады.

Сөздерді біріктіру тәсілін сан есімдерге қатысты алғанда, оның ерекшелігі көрінеді. Мысалы, қазақ тілінде сөзқосым тәсілінің екі түрі: біріктіру және кіріктіру бар екендігі белгілі. Қазақ тілінде көбінесе бір сыңары сан есімнен болған сөзқосым жиі кездеседі. Мысалы: *бірталай, екіұшты, үшбұрыш* және т.б. Сөздерді біріктіру тәсілін сан есімдерге қатысты алғанда, оның ерекшелігі кейде бірінші, кейде екінші компонент ретінде қолданылуынан көрінеді. Мысалы: *бірбет, кейбір, кейбіреу*. Бұл көбінесе бір сан есіміне тән. Қазақ тілінде *бір* сан есімі арқылы жасалған біріккен сөздер ауқымды орын алады. Солардың кейбіреуінің мағыналық ерешелігіне тоқталып көрейік.

Бірінші сыңары *бір* болатын *біраз, бірталай, бірсыпыра, біршама* сөздері бір қарағанда өзара синонимдес болып келеді. Дегенмен бұлардың айырмашылықтары да жоқ емес. Өйткені олардың барлығы мөлшер мағынасын білдіргенмен, контекстегі қолданысынан мағыналық сәл айырмашылықты байқаймыз. Мәселен, *біраз* сөзімен салыстырмалы тұрғыдан алып қарағанда *біршама* мен *бірсыпыра* сөздері көптеу мағынаны білдірсе, ал *бірталай* сөзі әлдеқайда көп мөлшердегі ұғымды білдіреді. *Біраз* сөзінің кейде аз, кейде көп мағынасында қолданылуы стильдік ыңғайына байланысты.

Екі сан есімімен жасалған біріккен сөздер өте аз. Олар: *екіқабат, екіұшты, екімүшелік, екітілділік, екіталай*. Сонымен бірге әуелден, қалай болғанда да, бұрыннан, деген мағынаны білдіріп, жергілікті ерекшелік болып саналатын *екібастан* сөзі де осы топқа жатады. Мұндағы *екі* сан есімімен *қабат, мүшелік, тілділік* деген зат есімдер бірігіп, үшінші бір жаңа аталымдар, яғни, *екіқабат* – сын есімін, *екімүшелік, екітілділік* – зат есімдерін жасап тұр. Ал ұшты сын есімімен бірігіп, *екіұшты* деген сын есімдік күрделі аталым жасалса, талай үстеуімен бірігіп *екіталай* күрделі аталым жасалғанын көреміз.

Бұдан бірінші сыңарлары екі сан есімі болатын күрделі аталымдардың жасалуына негіз болып тұрған сол зат пен құбылыстың сандық белгілері, екендігі белгілі болды. Атап айтқанда, екі сан есімі мен екінші сыңар жаңа аталымның жасалуына бірдей қызмет атқарады және сан есімнің мағынасы сақталады. Оны мысалдардан да көруге болады.

Үш санымен қатысты біріккен сөздерге тоқталсақ, бұлардың ішіндегі *үшем* мен *ұшақа* туындыларының ғана өзіндік ерекшеліктері бар. *Үшем* еметін қатар үш төл деген тіркестен тұрса, *ұшақа* – үш айыр, тармақты аша тіркесінен ықшамдалып алынған. Екеуі де диалектілер қатарына жатады. Дегенмен, әдеби тіл нормасында бұларды алмастыра алатын баламалар жоқ. Мысалы: 1. *Үшбұрыштардың ұқсастығы, чертеждін салынуы, ешбір күмән келтірмейді – бәрі дұрыс* («Халық мұғалімі»). 2. «Қонып қалсақ» деп, әкем ет асатын кішірек мыс бақыр мен оны асып қоятын *ұшаяғын* сала аттанды. (С.Мұқанов).

Төрт саны қатысқан біріккен сөз екеу-ақ. Олар: *төртбұрыш, төрттаған. Төртбұрыштың* бұрыш санына қарай аталғаны белгілі, ол дара күйінде геометриялық термин ретінде қолданылады. Мысалы: 1. Бұл сөйлемдегі математикалық терминдер: *төртбұрыш*, қарама-қарсы қабырғалар, қос-қостан конгруэнтті т.б. сөздер бар. *Төрттаған* - поэтикалық термин. Түсіндірме сөздікте төрт жолдан ғана тұратын шағын өлең, рубаят деп түсінік берілгенде төмендегідей мысал келтірілген. Мысалы: Кітапқа әрқайсысы төрт жолдан тұратын жүзге тарта өлеңнің парсы тілінен аудармасы енген. Мұнда өлең формасы «рубаят» деп аталады, қазақша оны кейде «төрттаған» деп те айтып жүр. /1, 178/. Ал «әдебиеттану терминдерінің сөздігінде» рубай (рубаят) – көбінесе философиялық болып келетін төрттармақты лирикалық өлең /1, 180/. Бірінші, екінші төртінші тармақтары бірыңғай ұйқасады да, үшіншісі ұйқастан тыс қалады. Бұл өлең өрнегі шығыс халықтарының поэзиясында кеңінен тараған. Келтірілген пікірлерді ескере отырып, бұл арада көз жеткізетін жайт – *төрттаған* мен *төрттармақтың* мәні бар, екеуінде де төрт жолды өлеңнің атауын білдіреді. *Төрттаған* деп сөздікте берілген десек те, соңғы уақыттағы әдебиеттану саласындағы қолданыста қалыптасып кеткен түрі *төрттармақ* болып тұр. Рубаят сөзі арабтың «рабғун» төрт деген сан атауынан шықса керек.

Бес сан есімімен бірігіп жасалған сөздердің бәрі дерлік ұлтымыздың әбден қалыптасқан төл сөздерінің құрамынан орын алғандар болып саналады. Аталған сөздерде бес сан есімі көбінесе, түбір зат есімдер мен туынды түбір зат есімдермен бірігіп күрделі аталым жасайтыны көрінеді. Мәселен, *бесаспан, бесбұрыш, бесқонақ, бессайыс, бесқару, бесмас, бесенеден, бескүндік, бесжылдық, бессайысы*. Сондай-ақ, әуелдегі сөздермен де бірігіп жасалатыны анықталады. Оларға *бесатар* (бес рет атылатын мылтық), *бесақа* (бес тармақты айыр), *бесжақсы* (бес жақсы нәрсе), сияқты сөздерді жатқызуға болады. Бұл күрделі аталымдардың құрамындағы бес сан есімінің де сандық мағынасы айқын.

Алты сан есімімен біріккен сөздер – *алтыатар, алтыбақан*. Бұл мысалдардың мылтықтың алтыатар аталуына – алты оқтың алынуы, ойынның алтыбақан аталуына алты бақанның басын құрау себеп болып тұрғанын байқау қиын емес. Аналитикалық тәсілмен жасауда атау үрдісіндегі осы негіздер ескерілген.

Жеті сан есімімен біріккен сөздер – *Жетіқарақшы, жетітармақты*. Бұл біріккен сөздердің екеуінде де компоненттері бастапқы тұлғаларын толық сақтаған. Бірақ жеті сан есімімен біріккен қарақшы, тармақ зат есімдері өздерінің әуелдегі негізгі мағыналарынан ауысып, басқа мағынаға ие болып тұр. Басқа мағынадағы сөздердің жасалуына бұл арадағы *жұлдыз* саны мен *тармақ* саны себеп болып тұр., ол – жеті сан есімі. Сондықтан да, аталған біріккен сөздердің мағыналарында сандық ұғым басымдау. Яғни, *жеті* өзінің бастапқы сандық мәнін сақтап тұр.

Бірінші сыңары *сегіз* сан есімінен тұратын үш біріккен сөз бар. Олар: *сегізкөз, сегізаяқ, сегізмүйіз*. Үшеуі де – негізінен жаратылыстану ғылымы саласында қолданылатын сөздер. Дегенмен, стильдік ыңғайына қарай жалпы тілде де ұшыраса береді.

Тоғызқұмалақ – ұлттық ойын атауы екені белгілі. Мұндағы *тоғыз* санының таңдап алынуы ойындағы ойын тарту мен айып төлеудің *тоғыз* түріне қатысты, бұл І. Кеңесбаевтың айтуынша, әуелде ханға берілетін *тоғыз* сыйлық пен төленетін тоғыз айыпқа байланысты болса керек.

Онға қатысты біріккен сөздер – *онкүндік, онбасы, онсайыс*. Бұл біріккен сөздер нақты он санына қатысты жасалғандықтан, сандық мағынасы көмескіленбей, айқын көрінеді. Бұл құбылысты он адамның басқарушысы – «онбасы» сөзінен де, он күн өткізілетін шара – «онкүндіктен» де, он түрлі спорттық сайыс – «онсайыстан» да аңғаруымызға болады. Бұл арада ескерілетін бір құбылыс, бірден онға дейінгі (бірліктер) есептік сан есімдердің барлығы дерлік азды-көпті біріккен сөз жасауда елеулі орын алғанын көріп отырмыз.

Ал ондықтар мен жүздік, мыңдықтардың бәрі бірдей сөзжосым тәсілі арқылы сөз жасауға қатыса алмайтыны анықталды. Олардың тек кейбіреуі, атап айтқанда, *қырық, елу, жүз, мың* сияқты сан есімдер зат есімдер зат пен құбылысты атауда сөзжасамға үлес қосады. *Қырық* сан есімімен біріккен аяқ, буын, құлақ сөздері (зат есімдер) әуелдегі дербес мағынасынан алшақтап, біртұтас лексикалық мағына беретін күрделі аталым жасап тұр. Атап айтқанда, *қырықаяқ* («жәндік»), *қырықбуын* (көпжылдық өсімдік), *қырықұлақ* (өсімдік). Қыранот - папоротниктердің бір түрі, мұны кейде *қырықұлақ* деп те атайды. Бұл аталымдардың жасалуына нақты *қырық* саны емес, *көптік ұғымды* білдіруі себеп болып тұр. Бұл құбылыс тілімізде жиі қолданылатын *қырық жасау, қырық құбылу, қырық пышақ* сияқты тіркестердің ыңғайымен жасалғанға ұқсайды. Өйткені қазақ халқы ежелден көптік ұғымды көбінесе *қырық, жүз, мың* сан есімдері арқылы білдірген. Оған фразеологиялық сөздікте берілген осы сипаттағы тіркестер дәлел бола алады.

Елубасы, жүзбасы, мыңбасы деген біріккен сөзде сөзжасамдық бір типке жатады. Мағына жағынан да ұқсас. Біл сөздер де *онбасы* тәрізді *елу, жүз, мың* адамның басшысы атауын білдіреді. Аталған біріккен сөздер қазіргі уақытта белсенді сөз қолданысынан шыққан, яғни, әскери терминдер көнерген сөздер қатарына жатады.

Мыңға қатысты тағы екі біріккен сөз бар. Олар: *мыңжапырақ, мыңтамыр*. Екеуі де ботаникалық терминдер. *Мыңжапырақ* – хош иісті гүлдері кішкене, ашкылтым дәмі бар, көп жылдық жабайы өсімдік. *Мыңтамыр* – жол бойында, арық жиегінде өсетін дәрілік өсімдік; екінші атауы – жолжелкен.

Мысалдардағы *мың* сан есімдерімен бірігіп жасалған өсімдік атауларында нақты сандық сипат жоқ, жоғарыда айтқанымыздай *қырық* сияқты көптік ұғымды білдіреді (көп тамырлы, көп жапырақты). *Мың* сан есімі мен жапырақ, тамыр зат есімдері бірігіп, күрделі аталым жасайды.

Жиырма, отыз, алтыс, жетпіс, сексен, тоқсан – сан есімдерімен біріккен жалпы атаулар жоқ, олар көбінесе, жалқы есімдерде (ономастикалық атауларда) кездеседі. Бұған Т.Жанұзақовтың «Қазақ есімдерінің тарихы», Е.Керімбаевтың «Атаулар сыры» деген еңбектері және «Қазақстан географиялық атаулар сөздігі» дәлел бола алады.

Сан есімдермен бірігіп жасалып тұрған жер-су (топонимикалық) атауларындағы бірінші (сандық) компонент өзінің алғашқы тура мағынасынан ауытқып, жердің атын білдіруге себепкер болып тұр. Шынымен де, бұл атаулардағы сандар әуелде (біріккен сөздің құрамына кірмей тұрғанда) сандық ұғымды білдірсе (Алты үй, Бес апан, Тоғызқұдық, Жетісу, т.б.) Кейіннен тарихи атауға айналып, қалыптасып кеткен сөздер. Бұл сандарға қатысты тіркестердің мәні келе-келе кейбір себептерге байланысты жойылуы да мүмкін. Мәселен, алты үйдің саны көбейіп, апанның бұзылып не құдықтың құрып кетуі уақытына қарай заңды құбылыс. Ал ақиқаттың белгісі – тарихи (топонимикалық) атаулардың жылдар атауларындағы санға қатысты қандай оқиға не құбылыстың болғандығы елеусіз қалған жағдайда, оның анызға айналып кетуі де сондықтан болса керек. Бұл біріккен сөзден жасалған атаулардың құрамындағы сан есімдер жер тарихын зерттеу барысында шындық көзін табуға тиек – жіптің болары сөзсіз деп ойлаймыз. Қазақ халқы сәбиге ат қоюға ерекше мән берген. Осы ат қою дәстүрінен де халықтың салт-санасы, арман-мүддесі, эстетикалық талғамы көрінеді. Әдетте ат қою құрметіне ауылдың ақсакалы немесе көрші ауылдың шежіреші қариясы ие болады. Ал «Жаңғырған салт-дәстүрлер» деген кітапта былай делінген: «Тарихи мұралардың көпшілігінде оғыз дәстүріндегі ат қою дәстүріне үнемі қобышы жырау Қорқыт ата қатысып отырады. Сонымен бірге үлкен қуаныштың үстіне келіп қалған «құтты аяқ» құдайы қонақтарға ат қойғызатын дәстүр бар» / 2, 124-128/.

Қазақ елінде қалыптасқан дәстүр бойынша нәрестеге үш күннен қалдырмай ат қояды. Ат қоюда әр түрлі себептер ескеріледі. Мәселен, ата-аналар «өмірі ұзақ болсын, көп жасасын» деген ниетпен *Мыңжасар* деп, үш түрлі құт-берекенің келуімен орайлас туса, *Үшқұтқа* деп қойылуын кездестіруге болады. Сондай-ақ *Алтыхан, Онтағар, Қосайдар, Қосдәулет, Үшата* деген сияқты есімдер бар. Бір ерекшелігі: кейбір адам есімдерінің тарихын жер-су атауларына үңілгендей мәнін терең ашу мүмкін де емес. Өйткені бұл жерде көбінесе жеке адамдардың мақсат – тілектері ескеріліп, (индивидтік көзқарас) сол негізде қойылады. Тағы бір айта кететін нәрсе – санға қатысты есімдер көбінесе қыздарға қарағанда ұл балалардың атында жиі кездеседі.

Т.Жанұзақов қазақ тіліндегі сан есімдер арқылы жасалған жалқы есімдерді өзіндік типтеріне қарай жіктеп, әсіресе, екі түріне ерекше мән берген. Олар жоғарыда аталып өткен – кісі аттары мен жер –су аттары /3,142-153/. Қазақ халқында баланың туған күні, мерзіміне, оны қоршаған ортаға, өмір тіршілігіне байланысты, кейде сандардың «қасиеттеріне» сенуге орай сан есім сөздер негізінде балаға ат қойылып отырғаны байқалады. Мәселен, *Жетібай, Қырықбай, Алтысбай, Сексенбай*, т.б. Екінші сынар болып тұрған бай сөзі, соңғы уақытта қосымшаға айналып бара жатқаны аңғарылады.

Сол сияқты үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, отыз, қырық, сан есімдеріне қатысты жасалған біріккен жалқы есімдер жиі кездеседі.

Ал елу, алтыс, жетпіс, сексен, тоқсан сандары арқылы жасалған кісі аттарында ерекшеліктер бар. *Елубай, Алтысбай, Жетпісбай, Сексенбай, Тоқсанбай* деген аттардың қойылуы баланың әкесінің осы жасқа

келгенде туғандығын немесе сол жасқа жетсін деген тілекті көрсетеді. Бұлайша ат қою дәстүрі де қыз балаларға тән қасиет емес көрінеді.

Аталған (жалқы есімдерде) кісі аттарындағы сан есімдермен бірігіп тұрған бай сөзінің әуелден дербес мағыналы сөз екендігі байқалады. Бұл жөнінде Қ.Жұбанов: «Бай – белгілі адамдардың мәртебесін, дәрежесін көрсетеді», - десе, /4, 25/. Т.Жанұзақов: «Кісі аттарының бірінші, екінші сыңарларында кездесе беретін бай, бек, батыр сөздері сын есім әрі зат есім мағынасында жұмсала береді» /3.5, 142-153/.

Берілген күрделі аталымдардың құрамындағы сан есімдердің көпшілігінде сандық мағынасы сақталатындығы байқалады.

Сан есім сөздер негізінде жасалған аталымдар арқылы әр түрлі сөз таптарының өз құрамын толықтырып отыратындығына тіл деректері арқылы көз жеткізуге болады.

1. *Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. - Алматы, 1996.-240 б.*
2. *Жаңғырған салт-дәстүрлер. //Ред. басқар. М.Қазыбеков. – Алматы: Қазақстан, 1991. - Б.124-139.*
3. *Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1971. -218 б.*
4. *Жұбанов Қ. Қазақ тілі жайында зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966–362 б.*
5. *Сайрамбаев Т. Сын есім, сан есімдердің етістікпен тіркесі. – Алматы: 1966. – 218 б.*

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности лексических значений номинативных единиц на основе имен числительных.

Summary

The article is considered the main lexical meaning of nominative unit on base of numerals in Kazakh language.

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

Г.Г.Еркибаева –

д.п.н., профессор кафедры "Педагогика"

Академического инновационного университета, г.Шымкент,

Г.Усенова –

соискатель Кызылординского государственного университета

имени Коркыта Ата

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОЛКОВОГО СЛОВАРЯ ПРИ РАБОТЕ С ТЕКСТОМ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ГЛАГОЛОВ

Современная методика преподавания русского языка в казахской аудитории признает, что трудности усвоения слов связаны с особенностями лексической системы самого русского языка и спецификой лексики родного языка.

Слова в языке существуют не изолированно, а в связи с другими, поэтому необходимым условием овладения лексикой русского языка учащимися-казахами является изучение ее в контексте словосочетания, предложения, текста в определенной системе, взаимосвязи слов, в их сопоставлении, что облегчает процесс запоминания словарного материала.

Текст характеризуется содержательной и структурной завершенностью, языковой цельюоформленностью; в тексте выражается отношение автора к сообщаемому. На основе приведенных признаков текст определяется как сообщение в письменной форме, характеризующееся смысловой и структурной завершенностью и определенным отношением автора к сообщаемому. Многочисленные определения текста, имеющиеся в литературе и основывающиеся на различных подходах к исследованию текста (теоретико-информационный подход, структурно-семантический, коммуникативный, типологический и др.), находятся в отношениях дополнения и, удовлетворяя теоретическим запросам исследователей лингвистики, не отвечают, к сожалению, требованиям практической применимости в школе.

Большой интерес представляют труды Т.А.Ладыженской по определению сущностной характеристики текста, в которых даны сведения о тексте и его категориальных признаках, а также задания на применение этих сведений при отборе и анализе текстов для устных и письменных изложений и других видов работы с текстами: в учебных целях выделяются тексты-описания, тексты-повествования, тексты-рассуждения; основу этой классификации составляет учение о типах речи.

С точки зрения коммуникативной компетенции общения все тексты делятся на три группы: информативные; "убеждающие"; тексты синтетического (смешанного) типа. С логико-психологической точки зрения "текст представляет собой не что иное, как выражение суждения" [1,13]. В аспекте лингвостатистическом текст определяется как "любой достаточно длинный отрезок речевой продукции" [2]. С позиций теории информации текст рассматривается как "целостное и связанное сообщение, специальным образом организованное для передачи и хранения информации" [3,7]. Традиционным в лингвистике текста стало определение текста как "цепочки", "последовательности", "группы", "упорядоченного множества" предложений. Приведенные определения показывают возможность разноаспектного подхода к природе текста.

Текст признается основной единицей обучения школьников, учитывая его потенциал в качестве образца речевого произведения и отправителя учебной информации. Коммуникативные задачи в соответствии с учебными задачами на материале текста способствуют соединению темы, ситуации и речевых намерений автора. Внесение корректив в программу обучения окажет влияние на отбор текстов в контексте гипертекстовой технологии, организацию системы упражнений не только в начальных, но и в старших классах. В условиях осмысления текста при работе над его глобальным пониманием реализуется интериоризованное чтение, при котором ученик, обучающийся в школе с казахским языком обучения, целостно воспринимает образ предмета речи. Мы поставили перед собой задачу максимально использовать возможности текста для формирования у учащихся текстовой компетенции на основе достижений лингвистической науки в области теории текста и на этой базе выработать систему эффективных упражнений. Идея формирования текстовой компетенции нами черпается из определения текста как высшей единицы коммуникации. Г.В. Колшанский отмечает, что " в рамках текста реализуются все языковые функции и, прежде всего, функция передачи и получения

информации в широком смысле этого слова, предполагающая не только определенное оформление информативного фрагмента со стороны создателя текста, но и адекватное понимание соответствующего текста со стороны получателя" [4,27].

А.А. Чувакин в статье "Теория текста: объект и предмет исследования" отмечает, что объектом современной теории текста как науки является коммуникативная деятельность человека посредством текста. Коммуникативная сущность текста делает его открытым для всех участников акта коммуникативной деятельности, коммуникативной ситуации и в целом - среды существования текста, является основой всей совокупности его функций (ср. приводимые в литературе перечни функций текста: социальная, системная, регулятивная, когнитивная, эмоциональная, референциальная; способ хранения и передачи информации, отражение психической жизни индивида, продукт определенной исторической эпохи, форма существования культуры, отражение определенных социокультурных традиций и др.). Признание коммуникативной сущности текста вводит его в круг интересов всех гуманитарных наук [5,45].

Учитывая вышесказанное, при обучении русскому языку учащихся 7 класса русскому глаголу (при повторении категории вида) с помощью толковых словарей, мы предлагаем следующую работу с текстом.

Урок начинается с повторения:

1. Что такое вид глагола?
2. Что он обозначает?
3. Какие виды глагола знаете ?
4. Что обозначает совершенный вид?
5. Что обозначает несовершенный вид?

Ученики отвечают:

- Глагольная категория вида выражает различия в протекании действия: писать и написать.

В русском языке два вида - совершенный и несовершенный. Глаголы совершенного вида обозначают действие как целостное, ограниченное в своем протекании пределом, т. е. такой границей, по достижении которой оно прекращается: Я написал письмо. Действие, названное глаголом написал, достигло своего результата и после этого прекратилось.

Глаголы несовершенного вида не содержат в своем значении указания на достижение предела действия, оно представлено в развитии, процессе: Он пишет письмо; Он будет писать письмо; Он писал письмо. В последнем примере глагол обозначает действие, которое уже произошло, но указания на достижение предела нет.

Для закрепления категории вида мы предлагаем учащимся такие тексты:

Криминальная история.

Италия.

В 1991 году пара лыжников обнаружила на склонах Альп засыпанные снегом останки человека. Заподозрив убийство, они немедленно сообщили в полицию.

Оказалось, что лыжники нашли замороженную мумию, которой более 5тысяч лет! С тех пор Этци -так назвали "ледового человека" - стал предметом интереса. Его смерть до сих пор окутана тайной.

Этци жил в долине, которая располагалась на территории нынешней Италии. На его одежде из кожи и травы были обнаружены пятна крови.

Ученые установили, что кровь принадлежала, по меньшей мере, четверым разным людям. Выходит, Этци был убит - видимо, он сражался. Его ранили стрелой в спину, и "ледовый человек" умер спустя день- два. Да, не просто докопаться до истины, если преступлению пять тысяч лет! Степной зоопарк, сентябрь 2004, 5стр.

Дорога, которая все испортит.

Сегодня Антарктида+ континент на краю мира. Огромная белая пустыня, где еще суше, чем в Сахаре. Здесь неистовствуют ветры, дующие со скоростью до 310 км/час, а температура колеблется от 0 градусов летом до минус 70 зимой. Эта земля имеет площадь 14млн.кв.км, что равняется 25 Франциям. Ее горы и долины почти полностью спрятаны под мощным ледяным панцирем. Как бы то ни было, в этом негостеприимном месте существует жизнь. Но какая жизнь! Пингвины, тюлени и микроскопические насекомые+ Только они смогли приспособиться к этим предельно суровым условиям. А более всего удивительна Антарктика тем, что это последний уголок Земли, неосвоенный людьми. Всего 4000 человек на 47 научных станциях проводят здесь ежегодно по несколько месяцев. Дело в том, что этот огромный заповедник принадлежит всему мировому сообществу. Никто не может претендовать на владение даже крошечным участком антарктической территории, а любая деятельность на ледяном континенте строго ограничена особыми соглашениями. Например, до 2041 года в Антарктиде запрещено добывать полезные ископаемые и размещать войска. Здесь имеют право работать только ученые, причем они обязаны делиться друг с другом результатами своих исследований. Однако скоро все может измениться. Континенту угрожают туристы. Только в 2003 году Антарктиду посетили 17000 человек. К счастью большинство этих людей всего лишь рассматривали берега с борта

туристического судна. Но очень состоятельные путешественники смогли позволить себе проехать по снежным равнинам материка, покататься там на горных лыжах или совершить восхождение на антарктические горы. Юный Эрудит, октябрь 2004, 5 стр.

После текстовые задания:

1. Найдите в тексте глаголы, значения которых вы не знаете. Выпишите в свои тетради, значения этих глаголов найдите в толковом словаре.
2. Найдите и выпишите глаголы совершенного и несовершенного видов, определите значения этих глаголов. Объясните, почему они относятся к той или иной категории вида.
3. В толковом словаре найдите значения глаголов: неистовствовать, колебаться, приспособиться, претендовать, размещать, угрожать.
4. Выпишите глаголы из текстов, определите вид глагола.
5. Перескажите текст "Дорога, которая все испортит", заменяя глаголы несовершенного вида глаголами совершенного вида.

1. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. -М., 1974. -169 с.
2. Арапов М.В. Гуманитаризация образования и информационные технологии.//Новые инфокоммуникационные технологии в социально-гуманитарных науках и образовании. -М. : Логос, 2003. -С. 99 - 105 с.
3. Арнольд И.В. Лексико-семантическое поле в языке и тематическая сетка текста // Текст как объект комплексного анализа в вузе. -Л., 1984. - С.3.
4. Колианский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. -М.:Наука, 1990. -108 с.
5. Чувакин А.А., Новиков А.И. Текст как объект исследования лингвопсихологии // Методология современной психолингвистики. - Барнаул, 2003.-С. 47-56.

Түйін

Қазақ мектебінің оқушыларына орыс тілін меңгертудегі негізгі құрал мәтін болып табылады. Сондықтан біздің мәтінді гипермәтін технологиясы аясында бастауыш сыныптарымен қатар жоғары сынып оқушылары үшін жаттығулар жүйесін ұйымдастыру. Лингвистикалық ғылымның жетістіктері түсіндірме сөздікті 7 сынып оқушылары сабақта пайдалану арқылы мәтін компетенциясын қалыптастыру.

Summary

The "Text" is one of the major educational units of students. Therefore we attempted to show text selection process in context of hypertext technology, as well as to show the exercises' system organization not only at elementary but high schools as well. Establishment of students' text competency based on linguistics science and to show what wide range of achievement could be attained using wordbooks in teaching Russian language to students who study in Kazakh schools.

МЕЗГІЛ МӘНДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ СИНОНИМДІК ҚАТАРҒА ТҮСУ ҚАБІЛЕТІ

А.Б.Жангираева -

Абай атындағы ҚазҰПУ-дің мемлекеттік тіл кафедрасының
аға оқытушысы

Мезгіл мәнді сөйлемдердің ыңғайлас сөйлемдерге біршама ұқсас келеді. Алайда бұлар олардан мүлдем басқа сөйлемдер екенін ескерген жөн. Дәлірек айтқанда, ыңғайлас сөйлемдерде құрмаластардың компоненттеріндегі сөз болатын оқиғаның бір мезгілде немесе іркес-тіркес уақыт ішінде болып жататыны баяндалса, ал мезгіл мәнді сөйлемдерде уақыттың әр түрлі кездеріне қатысты оқиғалар әңгіме арқауы болып отырады. Мезгілдес дегенде, құрмаластың сабақтас түрі ойға оралатыны шындық. Мұның өзі сабақтастың табиғатына да сай келеді. Осыған орай синонимдік құбылыстар да көзге түседі. Әлбетте, бұл ретте синонимдік мағына реңкке байланысты. Құрмаластың өз ішінде, сондай-ақ құрмаластың әр түрлерінің арасында, содан кейін құрмалас сөйлем мен жай сөйлемдер арасында синонимдік құбылыс кездеседі. Филология ғылымының докторы М.Томановтың кандидаттық диссертациясының бір тарауы сөз тіркесінің синтаксистік синонимикасына арналған. (1;69) Бұдан бұрын оның мақаласы жарияланған еді. Екеуінде де зерттеуші мезгілдік қатынастағы сөз тіркесінің синонимдерін мағынасына қарай топтаған, әр топтың жасалу тәртібін, жалғануға тиісті қосымшалар мен тіркескен көмекші сөздерді талдап көрсетеді. (2;5)

М.Томанов бірден мезгілдік қатынастағы сөз тіркестерінің синонимикасы туралы сөзді бастап кетпей, әуелі қазақ тіліндегі синтаксистік синономия құбылысының жалпы мәселелеріне аздап тоқтала кетеді. Автордың синтаксистік синонимдер жайлы жалпы түсінігі принципті дау туғызбайды. Мұндай синонимдерді өзара тепе-тең мағыналы деп қарамай, оны тілдің икемділігін танытатын фактор деп білуі — сөз тіркесінің синонимикасына қатысты ойлы пікір.

Ал, ғалым М.Серғалиев мезгіл мәнді құрмаластың әр түрлерінің арасындағы, содан кейін құрмалас сөйлем мен жай сөйлемдер арасындағы синонимдерді зерттеді.(3;193)

Синтаксистік синономия реальдық шындықтың сан алуан факторлардың әр түрлі нәзік реңктерін синтаксистік құралдар арқылы дәл берудегі тілдің мол мүмкіндігін танытады, реальдық қатынастардың анық берілуін қамтамасыз етеді, бір конструкцияның орынсыз қайталана бермей, түрлі конструкцияларда келіп, соның нәтижесінде сөйлеу (жазу) тілінің сұлулығына, мүсіндене түсуіне әсерін тигізеді.

«Тілдің өсіп, көркеюі үшін, бай әдеби тіл боп жетілуі үшін синонимика категориясының айрықша маңызы бәрімізге мәлім», - деп атап көрсетеді көрнекті ғалым І.Кенесбаев.

Мезгіл бағыныңқы сабақтастың үлкен бір тобы бағыныңқыдағы әрекеттің басыңқыда сөз болған әрекеттен кейін жүзеге асатынын, демек, бағыныңқыда айтылған әрекет орындалды ма, жоқ па, орындалса, жақында ма, көп уақыттан кейіннен бе – ол жағы беймәлімдеу болады да, басыңқыда айтылған оқиғаны орындалғаны білініп тұрады: мұндайда бағыныңқының баяндауышы есімшеге *-ша*, *-ше* жұрнағы жалғанған сөзге аяқталады. Мысалы: *Қыз қалаға кіріп жоқ болғаниа, Қобыланды батыр соңынан көз алмай қарап тұрды (І.Есенберлин). Жұрттың дуылы басылғаниа, Ақан үндемеді (С.Жүнісов).*

Мұндай сабақтастың бағыныңқысында *қашан* сөзінің қосылып, күшейтпелі мағына беретіні де бар. Мысалы: *Қашан ұйқым келгенше,оның қасына мен де барып отырам. (С.Мұқ).*

-ша-ға аяқталғанда басыңқыдағы оқиғаның созылыңқылығы біршама танылады да, ал *қашан* сөзі кірістірілгенде, ол созылыңқылық қасиет одан сайын айқындала түседі.

Бағыныңқының баяндауышы *дегенше* деген сөзбен біткенде, бұдан гөрі *шапшандық*, *жылдамдық* сезіліп тұрады: мысалы: *Үйдің әйелі көсеуді екінші рет сілтеймін дегенше, мен зыта қашып, үйден бір-ақ шықтым. (Ө.Қанахин). Әйтеуір құлансәріден тұрып, сарайына, үйіне бір кіріп, жұмысына барма дегенше, көп тірліктің басын қайырып тастайды.(Ө.Күмісбаев).* Салыстырыңыз: *... сен тиек жасағаниа, мен бір әңгіме айтып берейін.* Мұндай сөйлемдерді бір-бірімен алмастыруға болмайтын жайлар да кездеседі, яғни мағыналары бір жерден шыға бермейді. Мәселен, *дегенше-ні* орынды-орынсыз қосақтай беру қисынды көріне бермейді. Мысалы: *Қыз қалаға кіріп, жоқ боламын дегенше, Қобыланды батыр соңынан көз алмай қарап тұрды* деу ауызекі тілде айтыла берер, ал ой сарабынан өткізілуге тиісті жазба тіл жағдайында қолдану ыңғайсыз көрінуі әбден мүмкін. Олай болуының табиғи себебі бар. Ол себеп бағыныңқылығы мен басыңқы сыңарлардың мағыналық байланыстарына тікелей қатысты. Мәселен, бағыныңқы сыңарларда *дегенше* сөзі болмай, кез-келген есімше тұлғалы сөзге *-ша* жұрнағы жалғанса да, басыңқының баяндауышының әсерімен қимыл-әрекеттің шапшандығын білдіретін кезі де болады: *Сен тиек жасағаниа, мен бір әңгіме айтып бере қояйын.*

Әрине, мұнда басыңқыдағы оқиғаның тездігі бірден көзге ұрып тұрады, алайда сол оқиғаның шапшандығына қарап, бағыныңқыдағы оқиғаның да тез орындалатынын аңғару қиындыққа соқпас.

Тұщы, дәмді судан бүйірі шыққанша қан ішіп, басын көтере бергенше, соңындағылар да жетті тәріздес сөйлемнен де осыны аңғарамыз, өйткені бағыныңқының баяндауышын ... көтере бере – ақ, ...көтере берем дегенше дейтін сөздермен алмастыруға болады.

Мезгілдік мағынада қолданылатын бағыныңқының құрамында дегенше сөзінің жүруі кей жағдайларда сол сөйлемге бұл мағыналармен қоса, юморлық, сатиралық реңк те беріп отырады. Мысалы: *Күрекке таянып тұрды дегенше, Зылиханы айналдырған осы ойлар. (Б.Майлин).*

-ша тұлғалы баяндауышты бағыныңқы -ға дейтін тұлғалы баяндауышпен орын алмастыра алады: — *Жұрттың дуылы басылғанға дейін Ақан үндемеді.*

Келтірілген сабақтастар салаласпен синоним бола алады: — *Жұрттың дуылы басылып еді, оған Ақан үндемеді.*

Дәл осылайша мезгіл бағыныңқы сабақтастың бұл түрі жай сөйлеммен синонимдік қатарға түседі. Бұл жолы сабақтас компоненттерінің жеке-дара сөйлем болатыны белгілі: *Жұрттың дуылы басылды. Оған дейін Ақан үндемеді.*

Мезгіл бағыныңқы сөйлемдердің бір тобының басыңқысындағы оқиға бағыныңқыдағы оқиғағаның жүзеге аса бастауымен байланысты болып келеді. Бұл тәріздес бағыныңқының баяндауышы бірде көмектес септігінің жалғауын жалғаған сөзге, енді бірде шартты райдың -са тұлғасымен -ақ демеулігіне аяқталады: *Лида келісімен, тәртіп орнап, вагон іші жарқырай бастады. (Ф.Мүс.). Анам есіктен көрінді-ақ, ыңқылдай бастайым. (М.Сүнд.).*

Қалай ... солай сөздері қатысқанда, көмектес септігіндегі сөз бір ретте дүркінділік сезімді, ондай жағдайда, басыңқының баяндауышы алғашқыдағыдай өткен шақ тұлғасында емес, ауыспалы келер осы шақ тұлғасында тұрады: *Шыңғыс Құсмұрын еліне қалай аға сұлтан болып тағайындалды, солай осы күзекке екі бөлмелі кеңсе үйі салынды. (М.Әуезов).* Белгілі дәрежеде салыстырмалық мағына да белең береді, бірақ негізгі мағынаның салмағы мезгілде жатқаны да түсінікті.

Сабақтас сөйлем салалас сөйлеммен синоним болып келеді: *Иілген ағаштың бұтақтары электрдің жалаңаш сымына тиіп кетеді де, одан сайын шатыр-шұтыр, жарқ-жұрқ ете қалып, уыс-уыс ақшыл шоқ шашырайды.* Айырмашылық, біздіңше салалас сөйлем жағдайында күшейтпелілікке немесе қайталамалылыққа айрықша мән беру бірінші қатарға қойылады, ал сабақтаста бұлайша мән беру үшін логикалық екпінді баяндауыш тобына (бағыныңқының) түсіру қажет болады.

Келтірілген сөйлемдердің (сабақтасы да, салаласы да) жай сөйлеммен синоним болу сәттерін айтпасқа болмайды.

Иілген ағаштың бұтақтары электрдің жалаңаш сымына тиіп кетеді. Одан сайын шатыр-шұтыр, жарқ-жұрқ ете қалып, уыс-уыс ақшыл шоқ шашырайды.

Күшейтпелік немесе қайталамалық қасиет жай сөйлемде арта түседі. Әсіресе қатар тұрған жай сөйлемнің алдыңғысының баяндауышы екіншісінің пысықтауышы қызметінде сөйлемнің басында тұрғанда, логикалық екпіннің өзі еріксіз соған түсіп, әлгі қасиетті бар мүмкіндігінше айқындайды.

Синонимдік құбылыстар мезгіл бағыныңқы сабақтастың ішінде екі компонентінде оқиғаның бір мезгілде болатынын баяндайтын түрде де кездеседі. Мұндай бағыныңқының баяндауышы шартты райдың -са тұлғасына немесе -ған тұлғалы есімшенің жатыс септігінде тұрған формасына аяқталады: *Ақан асыға киініп, күркеден шыға келсе, комбайндар көлде жүзген қаздардай егін теңізінде қатар-қатар жүзіп келеді. (З.Ш.). Қанипа ұмтыла бергенде, жас милиционер білегінен шап беріп ұстай алды. (С.О.).*

Жалпы алғанда, шамалас болғанымен, бағыныңқыдағы оқиға, құбылыстың сәлде болса, бұрын істелгенін білуге болады.

Сөйтіп, мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемдер тіліміздің байлығын арттыруға белгілі дәрежеде үлесін тигізе отырып, осылайша сөйлемнің көптеген түрлерімен синонимдік қатарға түсіп отырады.

1. *Томанов М. Словосочетания, выраженное временное отношение в казахском языке.: Автореф дисс ... канд. – Алматы, 1959. - 69б.*

2. *Томанов М. Мезгілдік қатынастағы сөз тіркесінің синонимдігі туралы. //Вестник АН Казахстана, 1959. -8б.*

3. *Серғалиев М. Синтаксистік синонимдер. - Алматы: Мектеп, 1981. -193б.*

Резюме

В этой статье рассматривается синонимия временных предложений.

Summary

This article concerns the ability of formation synonymous clause sentences.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МӘТІНДЕРІНДЕГІ ӘРІПТЕРДІҢ СТАТИСТИКАСЫ

Қ.С.Мамаев -

*филология ғылымдарының кандидаты,
Академиялық инновациялық университет
Жоғары оқу орнынан кейінгі білім бөлімінің меңгерушісі*

Қазіргі таңда ақпараттарды өңдеудің, сақтаудың және тұтынушыларға жеткізудің маңызы күн өткен сайын артуда. Күнделікті өмірде әрбір адам ақпараттың “маңызды” және “маңызсыз” түрлерін қабылдап, таратады. Ақпараттың кейбір түрінің жекелеген адам үшін ғана маңызы болса, енді біреулерінің мемлекет, бүкіл адамзат үшін маңызы орасан болуы мүмкін. Сондықтан ұлт, мемлекет, адамзат үшін құнды ақпараттарды заманауи компьютерлік техника жәрдемімен жинақтап, өңдеу және оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу – бүгінгі күннің талабы.

Ақпараттың кез келген түрі, мейлі ол өнер туындысы, бейнефильм, математикалық формула болсын, компьютер жадына электрондық импульстер арқылы “0” мен “1” цифрларының ретсіз тізбегі түрінде енгізіледі. Сондықтан қазақ тілінің компьютерлік қорын құруда ақпараттың компьютерге енгізілу жолы мен сақталу тәртібін білудің мәні зор.

XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап профессор Қ.Б.Бектаев лингвостатистикалық әдістер мен электрондық есептеуіш машиналарды қолдана отырып түркі тілдерін зерттеумен шұғылданды /1/. Қ.Б.Бектаев және оның А.Жұбанов, Ә.Ахабаев, Д.Байтанаева, Қ.Молдабек, А.Белботаев, Б.Қалыбеков сынды шәкірттері осы сала бойынша елеулі жетістіктерге қол жеткізді. Аталған ғалымдардың қазақ тіліндегі мәтіндердің морфологиялық құрылымына жасаған талдаулары зат есімдердің, етістіктердің және сын есімдердің сүбелі үлесін зерттеу нәтижелері дәлелдей түседі. Қазақ мәтіндеріндегі сөзтұлғалардың, сөздердің қолданылу жиіліктеріне, лексикалық бірліктердің статистикасына талдаулар жасалынып, зерттеулер жүргізілді.

1990 жылдары профессор А.Қ.Жұбанов өзінің “Түркі тілдерінің машиналық қорын жасаудың алғышарттары” атты еңбегінде: “...Тілдің машиналық қорын жасау үшін оны мынадай құрамдармен қорландыру керек:

1) машина қорының негізгі сөзтізбегі; 2) иллюстрациялық текстер қоры; 3) терминология қоры; 4) академиялық сөзтізбек – грамматика қоры; 5) тіл процессорларының қоры; 6) лингво-статистикалық база; 7) лексикография-лық база; 8) лингвистикалық алгоритмдер мен программалар қоры” деп саралап көрсеткен болатын /2, 37/. Ғалымның ұсынған осы алғышарттарын қазақ тілінің компьютерлік қорын құру барысында негізге алуға болады. Осы мақсатта қазақ мәтіндеріндегі таңбалар мен әріптердің қолданылу жиіліктерін, олардың сөз басында қолданылу статистикасын анықтау қажеттігі туындайды.

Осы орайда “Әліппе” оқулығының 1995 жылғы “Рауан”, 2002 жылғы “Атамұра” баспаларынан жарық көрген нұсқалары, бастауыш мектептің 1-4 сыныптарына арналған “Ана тілі” оқулықтарының 2001-2004 жылдардағы, “Ана тілі хрестоматиясы” оқу құралдарының 1998-2004 жылдардағы нұсқалары мәтіндеріндегі әріптердің санына статистикалық зерттеулер жүргізілді. Әрбір оқулық пен оқу құралындағы таңбалар саны, әріптер саны, сөзқолданыс саны және сөзқолданыстың орташа ұзындықтары анықталды (1-кесте).

1-кесте

Р.н.	Оқулықтар, оқу құралдары атаулары	Таңбалар мен бос орындардың жалпы саны	Тек бос орындар саны	Тек таңбалар саны	Әріптер саны	Сөзқолданыстардың	
						саны	орташа ұзындығы
1.	Әліппе (1998)	20964	3696	17268	16154	3099	5,57
2.	Әліппе (2002)	28014	4828	23186	21739	4417	5,25
3.	Ана тілі (1-4 сыныптар)	1140935	169992	970943	895667	165942	5,85
4.	Ана тілі хрестоматиясы (1-4 сыныптар)	841439	123681	717758	662153	123288	5,82

“Әліппе” оқулығының 2002 жылғы нұсқасында 1998 жылғы нұсқасымен салыстырғанда әріп саны 1,35 есеге, сөзқолданыс саны 1,42 есеге артық болғанымен, ондағы сөзқолданыстардың орташа

ұзындықтары 0,32-ге кем. Демек, “Әліппе” оқулығының кейінгі нұсқасында сөзқолданыстар санының басымдығына ондағы әрбір сөзқолданыстың орташа ұзындығының қысқалылығы әсер еткен.

“Ана тілі” оқулықтары мен “Ана тілі хрестоматиясы” оқу құралдарының мәтін көлемдері үлкен болғандықтан, сөзқолданыстардың орташа ұзындықтарының 5,85 және 5,82-ге тең екендіктері анықталды.

Қарастырылған мәтіндердегі таңбалар санының әріптер санына қатынасы 1,06-1,08 сандарымен өрнектеледі. Мұнда мәтін көлемінің ұлғаюына қарай қатынас мөлшерінің де артатындығы байқалады. Мәтіндегі таңбалар санының әріптер санынан артық болуы заңды құбылыс. Себебі, сөйлемдер, ондағы сөздер бір-бірінен тыныс белгілері арқылы ажыратылып отырады.

Мәтіндерінің көлемдері 16154 және 21739 әріпті құрайтын “Әліппе” оқулығының 1998, 2002 жылдардағы нұсқаларында *a, e, ы, т, н, р, л, қ, і, д* және *с* әріптерінің қолданылу жиілігі жоғары екендігі анықталды. Қос мәтінде де осы әріптер жиіліктерінің кему реті бойынша біркелкі орналасқан. “Әліппе” оқулығының 1998 жылғы нұсқасында әрбір 100 әріптің 16-сын – *a*, 7-еуін – *ы, e*, 6-ауын – *н*, 5-еуін – *і, р, л*, 4-еуін – *т, д, с* әріптері құраса, 2002 жылғы нұсқасында 17-сі – *a*, 6-ауы – *e, і*, 5-еуі – *т, н, р, л*, 4-еуі – *қ, і, д* және 3-еуі *с* әріптерінен тұрады.

Мәтін көлемдері 895667 және 662153 әріпті құрайтын “Ана тілі” оқулығы мен “Ана тілі хрестоматиясы” оқу құралдарында *a, e, ы, н, і, т, р, д, л, с, қ* және *б* әріптері жиіліктерінің кему реті бойынша тізімнің бас жағында орналасады. 1-4 сыныптарға арналған “Ана тілі” оқулығында 100 әріптің 13-і – *a*, 8-і – *e*, 7-еуі – *ы, н*, 6-ауы – *і*, 5-еуі – *т, р, д*, 4-еуі – *л, с, қ* және 3-еуі *б* әріптері болса, 1-4 сыныптарға арналған “Ана тілі хрестоматиясы” оқу құралында 13-і – *a*, 8-і – *e, ы*, 7-еуі – *н*, 6-ауы – *і*, 5-еуі – *т, р, д, л*, 4-еуі – *с* және 3-еуі – *қ, б* әріптері екендігі анықталды.

Ф, э, ю, һ, ц, ч, ь, щ, ь, ё әріптері әрбір 10000, 100000 әріптің ішінде 1-2 рет қана және одан аз қолданылған. Мәтін көлемдері анағұрлым шағын “Әліппе” оқулығының 1998, 2002 жылғы нұсқаларында да осы 10 әріптің қолданылу жиілігі төмен.

Әрбір мәтіндегі әріптер қолданылу жиілігі бойынша кему ретімен орналастырылып, нөмірленді (рангіленді). Олардың рангілерінің арасындағы байланысты анықтауда Спирменнің рангілік корреляция коэффициенті қолданылды. Аталған коэффициенттің “Әліппе” оқулығының 1998, 2002 жылғы нұсқалары бойынша есептелген мәні – 0,981-ге, “Ана тілі” оқулығы мен “Ана тілі хрестоматиясы” оқу құралы бойынша мәні 0,996-ға тең. Тәжірибе барысында мәтін көлемдері бір-бірінен қатты ерекшеленетін “Ана тілі” оқулығы мен “Әліппе” оқулығының 2002 жылғы нұсқасындағы әріптердің қолданылу жиіліктері арасындағы байланыс 0,985-ке тең. Бұлар – тура байланыстың өте жоғарылығын көрсетеді. Демек, қазақ тіліндегі әріптердің қолданылу жиілігінің ретсіз еместігі, олардың белгілі реттілікті сақтай отырып қолданылатындығы жайлы тұжырымдауға негіз бар.

Жалпы, мәтіндегі әріптер статистикасына талдау жүргізуде олардың сөз басында қолданылу жиілігін анықтаудың лингвистикалық статистика үшін мәні зор. Орыс тіліндегі мәтіндерге қатысты бұл мәселемен ХХ ғасырдың 70-жылдары кеңес ғалымдары Р.Г.Пиотровский мен А.А.Пиотровскаялар, қазақтың көрнекті ғалымы Қ.Б.Бектаевтар айналысқан [3, 126-127; 4, 73-75]. Аталған ғалымдардың зерттеулерінде орыс тіліндегі мәтіндерде *n* (0,207), *н* (0,085), *и* (0,070), *с* (0,064), *о* (0,052), *в* (0,051), *к* (0,040), *м* (0,038), *д* (0,037), *а* (0,036), *я* (0,035), *з* (0,032), *л* (0,031), *ш* (0,030) және *ф* (0,029) әріптерінің сөз басында қолданылу ықтималдығы өзгелерінен жоғары екендігі анықталған. Атап айтқанда, әрбір 100 сөздің 20-сы – *n*, 8-і – *н*, 7-еуі – *и*, 6-ауы – *с*, 5-еуі – *о, в* әріптерінен және т.с.с. басталады.

“Әліппе”, “Ана тілі” оқулықтары мен “Ана тілі хрестоматиясы” оқу құралындағы әріптердің сөз басында қолданылу жиілігін анықтауда келесі қарапайым іс-әрекеттер орындалды:

1. Бас әріптер мен бос орындардан кейін орналасқан кіші әріптер саны анықталды.

2. Сөз басында қолданылған әріптер мен сол әріптің мәтінде қолданылған жалпы санына қатынастары есептелді.

895667 және 662153 әріптен тұратын “Ана тілі” оқулығы мен “Ана тілі хрестоматиясы” оқу құралындағы сөзқолданыстардың 72%-ы *a* (0,132), *e* (0,079), *ы* (0,074), *н* (0,069), *і* (0,060), *т* (0,053), *р* (0,051), *д* (0,047), *л* (0,046), *с* (0,038), *қ* (0,035), *б* (0,028) әріптерінен басталатындығы анықталды. 100 сөздің 13-і – *a*, 8-і – *e*, 7-еуі – *ы, н*, 6-ауы – *і*, 5-еуі – *т, р*, 4-еуі – *д, л* әріптерінен және т.с.с. басталады. Зерттеу барысында жоғарыдағы 12 әріптің рангілерінің өзгермейтіндігіне көз жеткізілді.

Енді жекелеген әріптердің сөзқолданыс басында қолданылуын қарастырайық. Зерттеу барысында “Ана тілі” оқулығы үшін *ж* әрпінің 85%-ы, *б* әрпінің 71%-ы, *х* әрпінің 55%-ы, *э* әрпінің 54%-ы, *к* әрпінің 49%-ы, *қ* әрпінің 46%-ы, *э* әрпінің 41%-ы, *ш* әрпінің 33%-ы, *о* әрпінің 32%-ы және *ө* әрпінің 30%-ы сөздің бастапқы әрпін құрайтындығы анықталды. Осылайша “Ана тілі хрестоматиясы” оқу құралы үшін *ж* әрпінің 86%-ы, *б* әрпінің 74%-ы, *х* әрпінің 60%-ы, *э* әрпінің 49%-ы, *и* әрпінің 48%-ы, *қ* әрпінің 45%-ы, *ф* әрпінің 41%-ы, *ш, ө* әріптерінің 32%-ы, *ц, о, с* әріптерінің 30%-ы сөз басында қолданылғандығына көз жеткізілді.

Й әрпінен басталатын сөзқолданыстардың үлесі “Ана тілі” оқулығы үшін 0,05%-ды, “Ана тілі хрестоматиясы” оқу құралы үшін 0,006%-ды ғана құрайды. *Ц, ь, ь, ё* әріптерімен басталатын сөзқолданыстардың кездеспеуі – заңды құбылыс.

Қазақ тіліндегі мәтіндерде сөзқолданыс басында ең жиі қолданылатын *a* әрпі орыс тіліндегі мәтіндерде 10-орында болса, жиілігі жөнінен екінші, үшінші орындарды иемденетін *e*, *ы* әріптері орыс тіліндегі мәтіндерде сөзқолданыс басында жиі қолданылатын алғашқы 10 әріптің құрамына енбейді. Керісінше, орыс тіліндегі мәтіндерде сөзқолданыс басында жиі қолданылатын *n* әрпі қазақ тіліндегі мәтіндерде сөзқолданыс басында жиі қолданылатын алғашқы он әріп құрамында кездеспейді. Демек, қазақ және орыс тіліндегі мәтіндерде сөзқолданыс басында қолданылатын әріптер тізбегінің бір-бірімен үйлеспейді олардың жалғамалы (агглютинативті) және флективті-синтетикалық сияқты түрлі тілдік топтарға жататындығын аңғартады.

Зерттеу нәтижесінде алынған статистикалық мәліметтерді бастауыш мектептің “Әліппе”, “Ана тілі” оқулықтарын, қос тілді сөздіктерді құрастыруда қолдануға болады. Мәтіндегі әріптердің кездесу жиіліктерінің статистикасының қазіргі таңда қазақ тілінің компьютерлік қорын құруда, мәтінді бір тілден екінші тілге автоматты түрде аударуда, оны компьютерде өңдеп, сақтауда және тұтынушыларға жеткізуде практикалық мәні бар.

1. Бектаев К.Б. *Статистико-информационная типология тюркского текста.* - Алма-Ата: Наука, 1978. -184 с.

2. Қазақ тексінің статистикасы. II шығарылуы: (“Лингвистикалық жұмыстарды автоматтандыру және тіл статистикасы” тобы қызметкерлерінің еңбектері). –Алматы: Ғылым, 1990. -208 б.

3. Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А. *Математическая лингвистика: Учеб. пособие для пед. ин-тов.* - М.: ВШ, 1977. – 383 с.

4. Бектаев К.Б., Пиотровский Р.Г. *Математические методы в языкознании. Ч.1.* - Алма-Ата: КазГУ им.С.М.Кирова, 1973. – 281 с.

Резюме

В статье приводятся результаты статистического анализа казахских текстов на уровне букв.

Summary

The article is focused on the results of the Kazakh texts statistical analysis, the analysis is performed on the letters level.

ТИПЫ АКТУАЛИЗИРОВАННЫХ ВРЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ ДЕЙСТВИЙ

М.Б.Нуртазина -
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

Изучение типов актуализированных временных отношений последовательности действий с опорой на понятие категориальной ситуации, выдвинутой А.В. Бондарко [1, с.47; см. также: 7], позволяет по-новому взглянуть на некоторые вопросы семантического моделирования и репрезентации хронологических отношений в речи, на связь данной категории с категориями аспектуальности, темпоральности, временной локализованности, временной соотнесенности, модальности, персональности, адресованности, хронотопа, с понятием «прототип» и др. Опираясь на работы А.В.Бондарко, можно отметить, что выражение последовательности действия в структуре речевого общения всегда опирается на семантические признаки целостности и процессности действий. [1, с.18-19]. Семантические признаки длительности (потенциальной изменяемости) и активности субъекта действия, временной дискретности, а также преимущественной перцептивности важны для проявления временной семантики. Как уже было отмечено выше, комплекс этих признаков представляет собой иерархизированную структуру и может реализовываться в высказывании с разной степенью полноты и актуализованности.

Выделяя различные типы последовательности действий, мы базируемся на разноаспектных признаках. Наиболее высокое положение в иерархии признаков, лежащих в основе рассматриваемых членений, занимают признаки, определяемые характером выражения значения последовательности: 1) направленности действия на один и тот же объект в рамках цепи последовательных действий; 2) актуальности предшествования и следования; 3) подчеркнутости интервала между действиями и его величины. Представляется также целесообразным сосредоточить внимание на следующих проблемах: а) высказывания, в которых хронологические отношения между действиями актуализированы. Основное содержание таких высказываний указывает на то, что между действиями, выраженными глаголами СВ и НСВ в прошедшем, настоящем-будущем времени, существует отношение жесткой последовательности; б) высказывания, в которых хронологические отношения между действиями не актуализированы. В таких высказываниях существенно указание на соотнесенность действий в рамках целостного временного периода, но без актуализации отношений последовательности.

Актуализированные хронологические отношения последовательности действий представлены в виде семантической субкатегоризации. Типичным для употребления ряда глагольных форм СВ прошедшего и настоящего-будущего времени является выражение ситуации последовательной смены нескольких действий. Как показывает Е.В. Падучева, стандартно в нарративе «соположенные или сочиненные формы СВ выражают последовательность событий» [2, с.362]. Цепочка последовательных форм СВ может обозначать события, которые не обязательно естественным образом следуют друг за другом в хронологической последовательности, речь идет именно об имплицатуре, поэтому обозначение хронологической последовательности событий цепочкой глаголов СВ – «реальный факт, который маркируется порядком следования глаголов в цепочке» [3, с.36; 9, с.32-49].

Основным прототипическим вариантом служит конкретно-фактическое значение глаголов СВ, проявляя признак «источник производности» [1, 18]; другие же частные значения СВ (*суммарное, наглядно-примерное, потенциальное* и др.) являются производными по отношению к основному (*конкретно-фактическому*), объединяясь по типу проявления аспектуальности действия: все они указывают на единичное действие в его целостной завершенности. Признак целостности действия включает полноту его проявления, достижение внутреннего предела, обусловленного лексическим значением глагола и способом глагольного действия [1, с.18; 7, с.123; 3, с.39-48; 5, с.28-29; 9, с. 135]. В качестве прототипа здесь выступает конкретно-фактический тип АТС, представленный при употреблении СВ как конкретный целостный факт, ограниченный пределом, и реализующийся в самых разнообразных условиях контекста. СВ глагола не раскрывает внутренней динамической структуры действия, а выражает целостный факт в его ограниченности пределом, и именно это дает возможность выразить переход от одной ситуации к другой.

В конкретной речевой реализации способ действия (связь и взаимодействие вида и способов действия раскрыты и обоснованы в работах Ю.С. Маслова) [6, с. 20] актуализирует дополнительными признаками ту или иную сторону семантики СВ. Определяя понятие аспектуальных способов действия, М.А. Шелякин подчеркивает: «...способы действия – это общие особенности лексических значений отдельных групп, выражающие тип протекания и распределения действий по отношению к пределу их осуществления во времени» [3, с.13]. Такие понятия, как «критическая точка, знаменующая переход к новому состоянию, граница, отделяющая новое состояние от старого» [3, с.60-61], заложили основы того подхода к видовым значениям, который выявляет соотношение предела и наступления нового

состояния в разных типах глагольной лексики, выступающей в различных условиях контекста [6; 4; 7; 1]. Подобное описание видовой семантики не противоречит концепции, основанной на признаках ограниченности действия пределом и целостности, они дополняют друг друга, отражая разные стороны семантики вида [7, с.123].

Выделение семантических признаков в конструкциях, отражающих ситуацию хронотаксиса, определяется экстралингвистическими факторами, поэтому при рассмотрении конститuentов семантической зоны ядра сферы зависимого и независимого таксиса целесообразно использовать методику анализа, связанную с подходом к языковым явлениям по принципу их денотативной отнесенности. Так, информация каждого из компонентов главной предикации (основного глагола) и зависимой (деепричастие) соотнесена с фактами реальной действительности, и собственно таксисные отношения актуализируются при употреблении форм ДСВ и ДНСВ при глаголах СВ и НСВ. Например: «*Дождавшись паузы в папешких декламациях, Митя потянул к себе Данилу*» (Б. Акунин. Внеклассное чтение); «*Миних опять ничего не ответил: точно и не слышал сказанного. Генерал помолчал. Ни чаю, ни вина ему не предлагали. Подавив обиду и раздражение, он вынул перевязанный зеленой ленточкой пакет*» (М.Алданов. Пуншешвая водка). В приведенных высказываниях внимание сосредоточено на последовательности взаимосвязанных результативных действий, когда первое действие определяет все остальные действия, даже отдаленные друг от друга временными интервалами. Последовательность действий подчеркивается лексическим значением глаголов начинательного и завершительного способов действия, что отражается в словарных дефинициях: «*дождаться*» – «пробыть, прожить до того момента, пока появится кем-л. ожидаемый, пока наступит что-л. ожидаемое» [4, с.416]; «*подавить*» – «положить конец чему-л., прекратить что-л.; раздавить все, многое или всех, многих» [4, с.172].

Для выражения временной соотнесенности действия деепричастия и основного глагола-сказуемого в зависимом таксисе релевантными оказываются признаки вида – СВ и НСВ, взаимопорядок деепричастия и личной формы глагола, а также лексические показатели и контекст. ДСВ выражают действие, предшествующее основному, и выступают в конкретно-фактическом значении, располагаясь в препозиции по отношению к основному глаголу-сказуемому. Решающее значение для определения конкретной соотнесенности между Г и Д имеют семантика глагола и контекстная ситуация.

Проведем дальнейшую субкатегоризацию, в основе которой лежит идея отношения действия к направленности на достижение предела. Отметим, что значение последовательности действий и достигнутого результата, предполагающего предшествующий подготовительный процесс и представленного в свернутой форме, может содержать имплицитную длительность интервала, например: «*Он выдал замуж сестер, похоронил перед второй войной тетку и лишь после войны, уже далеко не молодым, женился на француженке и родил двух французов с веселой фамилией Синопли*» (Л. Улицкая. Медя и ее дети). При глаголах движения, обозначающих пространственно-временную локализацию действия, зрительного восприятия или речи значение последовательности передается наиболее четко, например: «*Выйдя из подъезда, штабс-капитан покрутил головой влево-вправо, зажег папироску и своей всегдашней походкой – дерганой, но на удивление резвой – зашагал по улице*» (Б. Акунин. Алмазная колесница). Аспектуально-таксисные отношения следования могут быть эксплицированы наличием лексических показателей типа «потом», «затем»: например: «*Наплакавшись и получив облегчение, Коротков поел вчерашней скользкой картошки, потом опять, вернувшись к проклятой загадке, немного поплакал*» (М.Булгаков. Дьяволиада). Роль таких «проясняющих слов» отметил еще И.М. Богуславский: «Все проясняющие слова факультативны в том смысле, что если ситуация более или менее ясна, их всегда можно опустить или вставить без изменения смысла» [5, с.27].

Достаточно частотны АТС «последовательность целостных действий» с непосредственным, незамедлительным следованием одного действия за другим, с совпадением конечной фазы одного действия и начальной фазы другого с показателями: «*только что, едва, тотчас, только*», «только-только»: «*Едва успев поздороваться, Чубарев размашисто прошел к сверкающему чистотой столу и, не сдерживаясь, илленул на стекло тяжелый портфель*» (П.Проскурин. Имя твое). Для выражения значения быстрого следования употребляются предикаты, которые обозначают изменяющиеся явления (начало развития действия, появление нового качества и др.). Выделим и опишем тип последовательности действий, отличающийся наибольшей узуальной частотностью, – цепь последовательных действий (цепь фактов): СВ₁ – СВ₂ – СВ_n. Условием проявления признака последовательности является контактность действий – возникает цепочная зависимость одного действия от другого. Например: «*Аббат Виньяли глубоко вздохнул, уселся удобнее в кресле и перевернул страницу*» (М.Алданов. Мыслитель); «*Он (Тугай) прошел боскетную, бильярдную, прошел в черный коридор, гремя, по винтовой лестнице, спустился в мрачный нижний этаж, тенью вынырнул из освещенной лунной двери на восточную террасу, открыл ее и вышел в парк*» (М.Булгаков. Ханский огонь). «Цепь» может возникать и в СПП с придаточным определительным:

«Но-но! – **рыкнул** на него Андреев и одним взмахом руки **сбил** с него круглую шляпу, **которая покатила**сь по тротуару» (Ф.Достоевский. Подросток).

Встречаются и парцелированные структуры, которые позволяют реализовать длинные структурные цепочки, например: «**В оверь постучались. Он (Леонардо) отпер. Вошел Джиованни и напомнил** учителю, что в этот день – Вербную субботу – назначен «огненный поединок» (Д.Мережковский. Воскресшие боги. Леонардо да Винчи); «**Он нахмурился. Сердито кашлянул. Сунул** руки в карман, **достал** пачку сигарет, **вытащил** дрожащими пальцами одну, **закурил**» (В.Шукшин. Обида); «**Корнелиус раскрыл** книгу. **Увидел** греческие письма. **Закрыл. Понравился** небольшой манускрипт. **Заколебался** – может, прихватить? **Подумал, нет, больно** оклад прост» (Б.Акунин. Алтын-голобас). В неоднозначно решаемом вопросе о статусе парцелированных структур мы присоединяемся к мнению тех лингвистов, которые считают, что парцелляция – «речевой вариант единого нерасчлененного предложения – языкового инварианта» [8, с.38-56].

Ситуация «последовательность целостных действий с цепочной зависимостью с завершительным действием» достаточно типична для зависимого таксиса: «**ДСВ₁, ДСВ₂, ДСВ₃ + лич.ф.гл.СВ**», например: «**Допив** теплое пиво и **пуце расправив** жажду, **Маракулин вышел**» (А.Ремизов. Крестовые сестры); «**Отрезав** от плаща кусок лосины, **искромсав** его на узкие полосы, он **связал их между собой**» (С.Марков. Юконский ворон); Действия, обозначенные Д и Г, представляют собой цепочку действий в линейном развертывании: каждое действие этой цепочки не может быть перемещено назад, т.к. это нарушит логически оправданное построение схемы событий. «Цепочка» распространяет ряд действий, находящихся в строгой последовательности, подобно развернутому плану, причем каждое последующее действие как бы удалено по оси времени в сторону будущего. Так, глагол «**допить**» со специально-результативным значением обладает дополнительным аспектуальным признаком «финально-комплетивности» [6, с.184], выражающий направленность действия на оставшуюся, финальную часть объекта. Семантика таких глаголов СВ осложнена дополнительным смысловым элементом результативности. Такие глаголы имплицитно при этом динамичное, совершающееся по воле субъекта действие, которое имеет активную направленность на достижение цели, результата действия. Известно, что результатив связан с предшествующим действием и денотативно совпадает с последней фазой этого действия. А.А. Холодович считает, что результирующее состояние может быть состоянием субъекта, объекта или конечной точки исходного процесса. На языковом уровне в рассматриваемом случае представлен объектный результатив [9, с.140-141].

Особо необходимо отметить, что в цепочке последовательных прошедших действий могут употребляться абсолютно все глаголы СВ (*специально-результативные, инхоативные, делимитативные, одноактные, моментальные, терминативные, завершительные, накопительные, накопительно-суммарные, интенсивно-результативные, финитивные и др.*).

Ситуация «*цепь фактов*» по завершенности / незавершенности ряда и в зависимости от коммуникативной установки говорящего и характера использования сочинительных союзов распадается на два типа: 1) замкнутая цепь и 2) незамкнутая цепь. В ситуациях первого типа «отдельные действия, сменяя друг друга, образуют отчетливо отграниченные звенья единого сложного и расчлененного процесса» [6, с.50-78]. Например: «**А Георгий взял** холщовую сумку, **положил** в нее немецкую саперную лопатку, **подумал** немного над банкой краски-серебрянки, но медленное это дело решил оставить на следующий раз. **С вешалки в сарае он сдернул** лямбдую шляпу из солдатского среднеазиатского комплекта, им же когда-то сюда привезенного, **стукнул** шляпой о колено, **выбив** облако мельчайшей пыли, и, **заперев** дверь дома, **сунул** ключ под известный камень, мимоглядно **порадовавшись** этому треугольному камню с одним раздвоенным углом - он помнил его с детства» (Л. Улицкая. Медя и ее дети). Рассматриваемая временная ситуация последовательности репрезентируется также в составе целостного текста, где представление хронологического таксиса связано с выражением пространственных отношений: «**Аполлон Аполлонович уронил** карандашик (у ступенек бархатной лестницы); **Николай Аполлонович, следуя** стародавнему навыку, **бросился** почтительно его поднимать; **Аполлон Аполлонович, в свою очередь, бросился** упреждать услужливость сына, но **споткнулся**, упав на корточки и руками касаясь ступенек; **быстро лысая голова его пролетела** вниз и вперед...» (А. Белый. Петербург).

Значение следования может сочетаться с причинным и в ССП: «- Ну, я вижу, вы с бабушкой людей не жалуете. А мне можно когда-нибудь зайти на минуточку?» Она (Олеся) **засмеялась, и** – как странно, как неожиданно **изменилось** ее красивое лицо» (А. Куприн. Олеся); «**Корнелиус переправился** через речку вброд, **проехал** с полмили, и из-за кустов **выскочила** ватага: один толстый, со свинячьим багровым рылом сидел на лошади, еще четверо трусили следом» (Б. Акунин. Алтын-голобас). Как видим, заключительный союз «и» четко отграничивает одно действие от другого и более четко выделяет начало следующей формы, который служит специальным сигналом того, что ряд действий, связанный отношением перечисления, закончен.

Незамкнутая цепь характеризуется тем, что связь между действиями выражается порядком следования компонентов. При бессоюзной связи (в том числе и БСП) значение временной

последовательности выражено менее четко, «границы между отдельными действиями сглаживаются» [4, т.2, с.643-645]. Например: «*Боже мой! Неужели же вся эта чистота, простор и спокойствие – обман? Боже мой! Распахнутся двери, взвоют дети, посыпятся стекла, свистнут бумажник... Кошмар! Посадка! Кошмар*» (М.Булгаков. Путевые заметки); «*Домнушка присела, чиркнула стичкой, зажгла фонарь, вошла в стайку, повесила его на деревянный кляп, вбитый в стену*» (Г.Марков. Сибирь). В пределах перечислительного ряда действия характеризуются внутренним единством и связанностью.

Последовательность фактов, а тем самым и поступательное движение от одного факта к другому в цепи событий, передают глаголы суммарного значения СВ. Так, например, в высказывании: «*Четырехугольник шевельнулся, отчетливо бряцнул два раза ружьями и замер*» (А. Куприн. Дознание) глаголы одноактного способа действия «*бряцнул*», «*шевелился*» употреблены в суммарном значении (условием проявления суммарного значения является способность глагола к воспроизведению). В объективной действительности конкретное действие может «суммироваться» одно за другим без длительных интервалов, идея результата достигается за счет использования лексических показателей: «*Он (Синцов) взял самокрутку, два раза курнул, потом в темноте потянулся через нее рукой и притушил самокрутку где-то внизу, об пол*» (К.Симонов. Солдатами не рождаются); «*Тут лягнула соседняя дверь, и Николай в панике шмыгнул в осиротевшую квартиру, захлопнув за собой дверь*» (Б.Акунин. Внеклассное чтение). Примечательно, что подобные суммированные факты могут занимать определенное местоположение в ряду сменяющих друг друга действий в временной ситуации типа «цепь».

Ср. в высказываниях с формами настоящего времени НСВ: «*Шергин поворачивается к нему, внимательно смотрит, затем говорит: "Разве ты не понял? Адрес на письмах"*» (В.Кондратьев. Селижаровский тракт); «*Но Николай останавливает коня, смотрит свирепо на генерала широко раскрытыми глазами, зубы его величества выбивают дробь, и, не сказав ни слова, он отъезжает от генерала влево*» (Ю. Тынянов. Кюхля). Можно сказать, что предложения с однородными сказуемыми являются распространенным средством выражения ситуации «цепь фактов».

Итак, все актуализированные хронологические отношения последовательности действий представлены в виде семантической субкатегоризации типов, разновидностей и вариантов. Наиболее последовательно выражение ситуации последовательной смены нескольких действий передается при употреблении ряда глагольных форм СВ прошедшего и настоящего-будущего времени.

1. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
2. Падучева Е.В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. – М.: «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.
3. Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола: Теоретические основы. – Таллин: Валгус, 2009. – 216 с.
4. Русская грамматика: В 2-х тт. / Ред.кол.: Н.Ю.Шведова и др. – М.: Наука, 1980. – Т.1 – 783 с.; Т.2 – 709 с.
5. Богуславский И.М. Исследования по синтаксической семантике: Сферы действия логических слов. – М.: Гнозис, 2008. – 175 с.
6. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. – Л.: ЛГУ, 1984. – 263 с.
7. Нуртазина М.Б. Опыт функционально-коммуникативного анализа семантики таксиса. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. – 334 с.
8. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. – СПб.: СПбГУ, 2009. – 168 с.
9. Холодович А.А. Проблемы грамматической теории. – СПб.: СПбГУ, 2008. – 304 с.

Түйін

М.Б. Нуртазинаның «Әрекеттердің кезектілігі іске асырылған уақытты қатынастардың түрлері» атты мақаласында сөйлеу қарым-қатынас құрылымындағы хронологиялық қатынастар қарастырылады. Ұзақтылық (потенциалды өзгеру) семантикалық қасиеттері мен іс-әрекетті жасайтын субъектінің белсендігі, уақытты дискреттік және перцептивтік уақытты семантиканы білдіруге маңыздылығын дәлелденеді.

Summary

In the paper “Patterns of bring up to date temporality relationship in strict sequence between actions” the chronological behaviour in the structure of speech communication is studied. The author based her analysis on a specific and scientifically sample and proves that the semantics indication of duration (potential variability) and subject activity, temporal discrecity and primary perception are significant for the temporal semantics manifestation

ИЛИАС ЖАНСҮГІРОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТОПОНИМДЕРДІҢ БЕРІЛУІ

З.Ж.Османова–

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың мемлекеттік тіл кафедрасының
аға оқытушысы, ф.ғ.к., доцент м.а.

Қазіргі қазақ қоғамындағы ерекше маңызды сипатқа ие болған ұлттық мүдделі мақсаттың бірі – халық рухын, оның өзегі – мәдениетті жаңғырту. Осы тұрғыдан тіл бірден бір коммуникативтік құрал ғана емес, тілдік қарым-қатынас негізінде мәдениетті де анықтайтын ұғым ретінде мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының өзекті арқауын құрайды. Осы арнаның бірі – жалқы есімдердің (топонимдердің) лингвомәдени, әлеуметтанымдық жүйесі.

Топонимика – ономастиканың өзіндік ерекшеліктері мол саласы. Ол – лингвистика, география, этнография және тарих ғылымдарын тоғыстырған, мәні зор күрделі жүйе.

Түркі тілдерінде жер-су атауларын зерттеуде қырғыз тіл білімінен – К.Конкобаевтың, Ш.Жараповтың, өзбек тіл білімінен – С.Қараевтың, Л.Каримованың, түрік тіл білімінен – С.Атаниязовтың, татар тілінен – Г.Сағтаровтың тағы да басқа ғалымдардың еңбектері топонимиялық бағыттың кеңінен зерттелуіне түрткі болды. Қазақ жерінен атаулар жүйесін зерттеген Ә.Әбдірахманов, Т.Жанұзақов, Е.Қойшыбаев, Е.Ә.Керімбаев сияқты ғалымдардың еңбектері арқылы ұлттық топонимиканың лингвистикалық негізі қаланды. Әсіресе, аймақ топонимдерінің тілдік және этномәдени тұрғыдан қарастырылуы – қазақ тілінің лексикология, ономастика сияқты салаларын тың деректермен байытады.

Жер-су атаулары ауқымды қоғамдық қызмет атқаратындықтан, экстралингвистикалық негіздерге қатысты қалыптасып, дамып отыратын халықтың төлтума мәдениеті ретінде ұлттық менталитеттің айшықты бедерін танытады. Әрі атамұрамыз – топонимдер, сол топонимдерді көркемдей көмкерген аңыз-әңгімелердің, ақын-жазушы туындыларының ұрпақ үшін тәлім-тәрбиелік те, тағылымдық та маңызы зор. Осы мәселелерді негізге ала отырып, халқымыздың көрнекті ақыны – Илияс Жансүгіров шығармаларында қолданылған топонимикалық атауларды зерттеу арқылы еліміз бен жеріміздің тың парактарын ашып, жаңа қырынан тануға болады.

І.Жансүгіров – табиғат, жер тақырыбын жетік меңгерген дала перзенті. Сол себептен де ақын поэзиясында тұнып тұрған шынайы табиғат галериясы бейнеленген.

Илияс Жетісу жерінің әр тасын, бір уыс топырағын жырға қосқан. Бұған бірінші себеп туған жері болса, екіншіден Жетісу өңірі географиялық жағынан да, табиғаты жағынан да ерекше. Бір жағы таулы, өзенді, бұлақты, нулы болып келсе, екінші жағы шөлейттеу, тегістеу, құдығы молдау жер болып келген. Осындай жер бедерінің өзгешелігіне қарай топонимикалық атаулар да әр түрлі әрі мол. Ақын өз шығармаларында тек Жетісу өңірін ғана емес, барлық аяқ жетіп, құлақ естіген жерлердің бәрін атап кеткен.

Мысалы: **Қараөткел** келіп жатыр, **Қарқаралы**
Кереку, **Баян**, **Семей**, **Торғай** – бәрі.
Жетісу осында кеп құйып жатыр,
Арқаға аунап шөкті **Қаратауы**.

немесе,

Жасымнан жырлап едім тауды талай,
Гималай, **Кавказ**, **Жоңке**, **Алтай**, **Алай**.
Ордасы ой, көңілімнің ала асқарлар
Жырлатпай жүрегімнен жатсын қалай?

сондай-ақ,

Кавказдай таласпайды аспан-көкпен,
Қаһарлы **Хантәңірі** емес қар бекіткен;
Алтайдай асу бермес асқар емес,
Жоңкедей жолсыз емес құж-құж біткен.

Осы мысалдарда көрсетілгендей, Жетісуда кездесетін жер-су аттарының ішінде тауларға, өзен-су атауларына қатысты, кісі және өсімдік аттарымен байланысты топонимдер де кездеседі.

Кісі есімдеріне байланысты аталған топонимдерге *Қарасай*, *Өтегентөбе*, *Байторы* (өзен), *Балтық*, *Ескелі*, *Кәлпе*, *Орақты*, *Байғазы* тәрізді жер аттарын айтып өтсек болады.

Өсімдіктерге байланысты топонимдер қатарына *Аршалы*, *Алмалы*, *Балды*, *Теректі*, *Доланалы*, *Шилі*, *Көкпекті*; ал жан-жануарларға қатысты топонимдерге *Жыландыбастау*, *Арқарлы*, *Текелі*, *Қоянды*, *Балықты*, т.б. жер аттарын жатқызсақ болады.

Жетісу жер-су аттарының құрамында да Қазақстанның басқа жерлеріндегі топонимдерге айтылатын сөздер жат емес, әсіресе *төбе*, *сай*, *шоқы*, *қора*, *тас*, *құм*, *шағыл* сөздерімен тіркесіп келген атаулар бұл өңірге де тән құбылыс. Енді жергілікті жерде топоним тудыруда жиі айтылатын сөздерден біраз мысал келтірейік.

Төбе: Құрақтөбе, Құмтөбе, Шолақтөбе, Жаңғызтөбе, Сандықтөбе, Аралтөбе, Тастөбе, Дөңтөбе, Бүліктөбе, Көбдіктөбе, Қошқартөбе, Құлантөбе, Балетөбе, Қоңыртөбе, т.б.

Шоқы: Ақшоқы, Қарашоқы, Қызылшоқы, Қорғаншоқы, Сұлушоқы, Итшоқы, т.б.

Жал: Аяқжал, Ортажал, Бөлекжал, Жанбасжал, Жетіжал, т.б.

Жетісу өңірі де мұндай өзен, көл, бастау, бұлақтардан кенде емес. Бұрынғы деректерге қарағанда, Іле және оның солтүстігіне орналасқан Балқаш көліне қарай ағып жатқан Көксу, Қаратал, Лепсі, Бүйен, Басқан, Сарқан, Ақсу тәрізді үлкен өзендермен қатар, сол өзендердің оң, сол жақтарынан құйылатын кіші өзендердің жалпы саны жүзге жетеді.

Жоғарыда келтірілген мысалдар Ілияс Жансүгіров поэзиясында кездесетін Жетісу өңіріндегі өзендердің аттары ғана. Бұл өңірде бұдан басқа да көл, су, өзен, бұлақ, бастау, тоған, бөгет, құдық тәрізді аппелятивтер қосылу арқылы жасалған гидронимдер де мол кездеседі. Енді осы сөздерге жиі айтылып келген атаулардан біраз мысал келтірелік.

Көл: Аралкөл, Қаракөл, Жайлауқөл, Қоскөл, Тереңкөл, Сарыкөл, т.б.

Бұлақ: Ащыбұлақ, Белбұлақ, Сарыбұлақ, Мыңбұлақ, т.б.

Бастау: Көкбастау, Ағашбастау, Көлбастау, т.б.

Өзек: Ақөзек, Көкөзек, Сарыөзек, т.б.

Су: Ақсу, Тентексу, Көксу, Қарасу, т.б.

Гидронимдерді сөз еткенде, су жүйелерінде айтылатын арық-атыз атауларына тоқтала кету жөн тәрізді. Жетісу тұрғындары тілінде жиірек қолданылатын су жүйесінің бірі – тоған сөзі. Осы өңірден жиналған жүзден астам гидронимдердің сексен үші тоған сөзінің қосылуымен жасалса, қалған жиырма бесі арық сөзінің тіркесуімен жасалған атаулар. Мысал ретінде Тентек өзенінен алынатын Ақтоған, Кәлпетоған, Көкарықтоған, Қараталдан су алатын Ақтөбетоған, Бесағаштоған, Көкталтоған, Жұмайтоған, Қожайбердітоған және Іле өзенінен алынатын көптеген атауларды келтіруге болады.

І.Жансүгіров «*Жетісу суреттері*» деген өлеңінде:

Ақырып айғай салған Көксу алып,

Жазыққа шыға келсе іркіп ағып,

Егінші ылғи диқан жалайырлар

Үлесед үй басына тоған алып.

деген мысалдағы тоған сөзі тілімізде екі түрлі мағынада жұмсалады:

1) су жинап алатын бөгет, тоспа; 2) егістік жерге су жіберетін арық. Жергілікті жерден жиналған диалектологиялық материалдарда да: а) суға салынған кедергі, тосқауыл; б) кеңдігі 2-3 метрдей су жіберетін үлкен арық мағынасында қолданылады. Ақын-жазушы шығармаларында тоған су жүретін арық мағынасында жиірек кездеседі.

Сөз жасау моделі бойынша ақын шығармасында берілген Жетісу топонимдерінің ішінен ерекше көзге түсетіні сын есімнің -лы(-лі), -ты(-ті),

-ды(-ді) жұрнағы арқылы жасалған жер-су атаулары. Мұндай атаулардың біразы өсімдіктерге, ал қалғандары аң т.б. атауларына байланысты айтылады. Сірә, бұл сол жерде өсетін өсімдіктің, жайлайтын жануарлардың молдығына байланысты аталса керек.

Аталған топонимдердің ішінде сан есіммен (екі, үш, бес) немесе сан есімнің орнына жүретін жаңғыз, қос тәрізді сөздермен тіркесіп жасалатын атаулар да жоқ емес. Бір-екеуін мысалға келтірер болсақ, олар: Екіаша, Үштөбе, Қосқара, т.б.

Кейбір жер аттары есім мен етістіктің тіркесуімен жасалған. Мысалы: Тайсойған, Ешкіөлмес, Көшкентал, т.б.

Қорыта келгенде, І.Жансүгіров поэзиясына талдау жасай отырып, топонимдер қатарының молдығына көз жеткіздік. Жер-су аттарының тарихына тереңірек үңіліп, шығармаларында асқан шеберлікпен, аса талғампаздықпен қолдана білген. Бұл – ақын қиялының ұшқырлығы мен талант талғамының жоғарылығы.

1. Жұмалиев Қ. *Ілиястың әдеби тіліміздегі орны мен өзіне тән ерекшеліктері* // *І.Жансүгіров шығармалары, I т.* - Алматы, 1960.

2. Нұрмағамбетов Ә. *Жер-су аттарының тек-төркіні туралы* // *Қазақ ономастикасының мәселелері.* - Алматы, 1986.

3. Әбдірахманов Ә. *Топонимика және этимология.* Алматы, 1975.

4. *Жансүгіров І. Құлагер.* - Алматы, 1999.

Резюме

В данной статье рассматривается и анализируется топонимический ряд в поэзии И.Жансугурова.

Summary

The toponymical row in poetry of I.Zhansugurov is considered and analyzed in this article.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҮНЕМДЕУ ЗАҢЫ ТУРАЛЫ

С.Қ.Суатай -

филол. г.к., доцент, С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ-дың
қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі

Қоғам дамуында тілдің қарым-қатынас құралы қызметінің ерекше екендігі дау тудырмайды, тіпті, тілдің өмір сүруі сүру жағдайы да қарым-қатынас қызметінің дәреже, деңгейімен байланысып жатады, сондықтан да ол жетекші қызмет аталады. Сонымен қатар, тіл осы қарым-қатынас нәтижесінде, қарым-қатынас үдерісінде жүзеге асатын адамның таным әрекетін бейнелей алатын таңбалар жүйесі, өйткені тілдің негізінде ойлаумен, санамен байланысты танымдық қызмет жатады. Қарым-қатынас таным әрекеті тудырған тілдік бірліктердің өзгерістерін, өмір сүру жағдайын айқындайды.

Табиғатта ештеңе жоғалмайды, жоқтан бар болмайды дейтін өмір заңдылығына тіл табиғаты да сәйкеседі. Тіл жүйесіндегі заңдылықтар, жеке аталымдар жойылып, жоғалып, жоқтан пайда болып жатпайды. Қарым-қатынас құралы тіл болса, тіл құралы-сөз. Тілдің басты элементі-сөз, сөз-басты тілдік таңба. Ф.де Соссюрше айтқанда, тіл-акустикалық бейнелердің қоймасы, «ұғым мен акустикалық бейненің байланысы-таңба (сөз-таңба)» (1,53,100) деп аталады. Қарым-қатынас осы қоймадағы байланысты «жандандырады». Сөз қарым-қатынаста өмір сүреді. Қарым-қатынаста сөздің мағынасы кеңейіп немесе қолданылу өрісі тарылып та жатады. Оны сөздердің пайда болуынан бастап тіл иесінің жылдан-жылға, заманаларға ілесіп отыратын ұзақ та шексіз ғұмырын бейнелеу барысында туындайтын ішкі мағыналық өзгерістері ғана емес, сол тіл иесі өмір сүретін және одан тыс қоғамдағы үлкенді-кішілі оқиға, жағдаят, өзгерістердің әсері арқылы түсіндіруге болады.

Тіл-этнос өмірінің «айнасы», алайда тіл дамуы мен этностың, оның мәдениетінің т.б. жағдайларының дамуы тепе-тең бір ізбен, тура, сара жолмен жүретін құбылыстар емес. Әрқайсысының өзіндік заңдылығы бар болғанымен, байланыстылығы да дәлелдеуді қажетсінбейтін мәселелер. Тіл көп жағдайда өзінің ішкі заңдылықтарына сүйенеді. Ендеше тіл бірліктерінің пайда болуы, құрылымы, мағынасы т.б. мәселелер ұлттық мәдениет, ұлт болмысына қатысты жайттармен байланыста алынып қарастырылғанда ғана сыры ашылады, олардың түп төркінінде, өң бойында жатқан мәдени танымдық ақпарат айқын көрінеді. Бұл адамның таным қабілеті арқылы қоршаған әлемді таңбалап-атап, оның тілдік бейнесін жасаған атам заманнан бері сол атаулардың мағынасына әр алуан өзгерістер ену мүмкіндігін көрсетеді.

Адамның зат құбылыс туралы түсінігінің жетілуі, дамуы, сөз мағынасының дамуына, жіктелуіне, ауысуына т.б. өзгерістерге әкеледі. «Денотаттың бір белгісі ерекшеленіп, танымда ұғым қалыптастырса, тілде таңбаланып жаңа атау жасалады. Бұл екіншілік үшіншілік туынды мағына болуы мүмкін», - дейді. А.Салқынбай (2,331). Адам санасының жетілуі айнала қоршаған әлемді меңгеріп, игеруімен, тануымен байланысты. Адам баласының танымдық дүниесінің деңгейі зат, құбылыс туралы ұғымды дамытады, оның қыр-сырын терең иірімдеріне дейін ашады, ұғымның дамуы мағыналық дамуға, өзгерістерге, мағынасының жіктелуіне жеткізеді. Әлемнің осы бейнесі тілде атау арқылы көрінеді.

Адамзат баласының қолымен жасалатын мәдениеттің қай түрі болмасын белгілі атауға ие болады., соның нәтижесінде тіл иесінің жадында сақталып, заман көшіне ілесе отырып, ұрпақтан ұрпаққа жетіп, заманаларға озып отырады. Ол-тілдің, тіл құралы-сөздің кумулятивтік қызметі, тіл иесі халықтың ақыл-ойының, дүниетанымының түйіні, ұлттық рухани, мәдени болмыс, табиғатының көрінісі. Бұл-адамның таным дүниесімен, ұштасып жатқан атау, ат қою мәселесімен тікелей байланысты жүріп отыратын үдеріс. Әсіресе, қазіргі мәдениеттер арасындағы, мемлекеттер арасындағы экономикалық т.б. қатынастар кезеңі көптеген жаңаруға жол ашып отыр. Ал адам қоғамындағы өзгерістердің тілде бейнеленбеуі, атауға ие болмауы мүмкін емес, оның шарты-қажеттілік. Сөйтіп, өмір ағысы тілдік бірліктердің жасалуын, даму өзгерістерін таңбалау қажеттілігін тудырады, ол белгілі кезеңге, уақытқа сай, соған тәуелді болады.

Ықшамдау яғни *үнемдеу* деп, сөйлеушінің сөйлеудің мақсатына орай тіл бірліктерін икемді, ыңғайлы, қолайлы қолдану дағдысын айтады. Дағды нәтижесі белгілі тіл бірлігіне айналатындықтан, ықшамдалу (үнемдеу) тіл заңдылығы саналады. Өйткені ықшамдалу күрделі үдеріс болып табылады, оның өту барысына тілге тән әртүрлі құбылыстар қатысады. Э.Г.Ризельдің пайымдауынша, тілде ықшамдалудың: окказионалды және индивидуальді ықшамдау, узуральді ықшамдау аталатын үш түрі бар, узуральді ықшамдаудың контекске байланысы жоқ әрі ол табиғатына қарай окказионалды және индивидуальді түрлеріне қарсы қою арқылы анықталады[3,130]. Осылай түрлену ықшамдалатын құрылымдарды узус ұғымымен байланыстырады.

Узус – бір тілде сөйлейтін адамдардың басым көпшілігі қабылдаған сөйлеу үлгісі, сөз қолданудағы әдет, дағды. Тілдің әдеби нормалары дәуір талабына орай азды-көпті өзгері мүмкін, ал узус тұрақты, халық оны үнемі қолданады. Узус тілдік дәстүрмен ұштасады, контекстерде не жеке адамдардың тілінде кездесетін, уақытша қолданылатын сөз формаларына қарам-қарсы құбылыс[4,328]. Окказионалды және индивидуальді түрлеріне қарсы қойылу себебі осында деуге болады, сонымен қатар бұл ықшамдалудың үдеріс екенін дәлелдейді. Үдерістің өту шамасы ықшамдалатын құрылымдар

нәтижесін көрсетеді. Ықшамдалуды *синтагмалық* және *парадигмалық* деп бөлу де оның осы тіл жүйесі мен сөйлеуге қатыстылығына байланысты туған. А.Мартиненің ойынша, адамның қатысым қажеттілігінен жеңілдетуге деген талабы тілдік өзгерістердің тууына түрткі болады, себебі адам қатысым әрекеті мен өзінің ақыл-ой, күш-қуаты арасындағы қайшылықты неғұрлым азайтып, мақсаттың орындалу шегіне сай күш жұмсауға ұдайы тырысады [5,126]. Сол арқылы қолданылатын күрделі құрылымға, сөз тіркестеріне ерекше мән, экспрессия үстеледі. Айтылатын ой, аталатын ұғымның мағынасы қажеттілікке сай тіл бірліктерінің ығысуы, түсіп қалуы, қысқаруы тәрізді амалдар арқылы белгілі тіл бірлігіне сыйғызылады.

Тіл табиғаты сөйлеу кезінде кей бірліктердің қолдануда тиімсіздігін, оралымсыздығын, артықтығын байқатады, сөйлеу мүшелері қызметін неғұрлым жеңілдетуді қажетсінеді. Бұл әрекет «артық, қажетсіз» сезіліп тұрған тіл бірліктерінің ығысуына түсіп қалуына жағдай жасайды. Ықшамдалу немесе үнемдеу аталатын құбылыс сөйлеу, қатысым қажетінен туындайды. Сөйлеушінің мақсаты – айтылатын ойды, жеткізуге тиім ақпаратты тіл құралдарын әсерлі, қолайлы, көркем әрі дыбыстау мүшелеріне күш түсірмей, тыңдаушының түрпідей тимейтіндей жағымды етіп жеткізу. Сондықтан А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде бағыныңқы сөйлемдердің «толық және ықшам түрде» болатынын, құрмалас сөйлемдерді байланысу тәсіліне қарай «сыйыса, қиыса» құрмаласатынын және жұбалаң, ықшам түрде айтылатындығын көрсеткен [6,301]. Осы жұбалаңқы айтылатын құрмалас құрамындағы жай сөйлемдегі ойды тығыздап, сыйғызу арқылы (*Қарабай мен Сарыбай аңға шықты*) ықшамдау үдерісі басталады.

С.Аманжолов құрмаластарды сыйыстыру жалпы сөйлемнің мәнін бұзбайтынын, сондықтан оның стиль мәселесіне тығыз байланысы барын айтады. Кейбіреу сөйлемді орынсыз жұбалаңқы құрайды. Мұндайда оның сөйлемін қысқартып, сөлін ғана алу үшін осылайша сыйыстыра қысқартқан жөн [7,212], - деп, салалас құрамаласты да, сабақтас құрамаласты да сыйыстырып қолдану үлгісін көрсетеді. С.Аманжоловтың пікірінше бағыныңқы сөйлемдердің ішіндебағыныңқы сөйлемдер ған сыйыстыра айтуға қолайлы (*не ексесең, соны аларсың → еккеніңді орарсың*). Ал салаластардан баяндауыштар мен бастауыштары бір сөздің қайталануы арқылы жасалғандарын сыйыстыруға болады (*Күрделі мектепке бет алды, Жақыпбек мектепке бет алды → Күрделі мектепке. Жақыпбек мектепке бет алды; Рахмет төмен қарайды, рахмет жауап бермейді, Рахмет үндемейді → Рахмет төмен қарайды, жауап бермейді, үндемейді*). Мұндайда бірыңғай мүшелі жай сөйлемдер пайда болады, сөйлемнің мәні бұзылмайды, сөйлем мүшелерін қайталамай үнемдеу арқылы орынсыз жұбалаңқылықтан құтылуға болады деп есптейді.

Осыдан аталған ғалымдардың еңбектерінде құрмалас сөйлем, жай сөйлемге қатысты *сыйысу* термині қолданылып жүргені байқалады.

Мұндай құрылымдарда мағынаға нұқсан келмейді. Тек форма өзгеріске ұшырайды. Айтылмақшы ой бірнеше бірлікке, сөйлем мүшесі қызметіне жүктеледі (*Баланы – жастан; Ағадан – ақыл т.б.*). Бұл туралы Қ.Есенов «Бір бүтін құрамаластағы кейбір синтаксистік компоненттердің осылайша сыйыса жұмсалыуы жалпы сөйлемнің құрылысын өзгертіп, оны сөйлемнің басқа бір түріне айналдырып жібермейді. Сабақтас құрмалас сөйлем компоненттері арасындағы ықшамдалу тәсілі белгілі бір сөздің артық, қажетсіздігінен болмай, белгілі бір заңдылықтың нәтижесінен, стильдік құрылыстың нормасынан туындап жатады. Сондықтан да сөйлем бойынан кездесетін осы бір жайды да тілдік құбылысымыздың арнайы бір тәсілі ретінде қарайтын боламыз» [7,57], - деп тұжырымдайды.

Бұл тұжырымдардан сыйысу үдерісі екені аңғару қиын емес, яғни алдымен ірі құрылымдар сыйыстырылады, одан ықшам құрылым пайда болады. Мұндай құбылыстар тіл ғылымында *компрессия*, *контаминация* терминдерімен де аталып жүр. Контаминацияны арнайы зерттеу нысаны еткен Г.Ақылбаева оны ықшамдаудың бір тәсілі ретінде қарастыра отырып, ассимиляция, редукция эллипсис, парцеляция құбылыстарынан айырмашылығы бар деп түсіндіреді [8,12]. Зерттеушінің ойынша, аталған құбылыстар «фонетика саласына», контаминация «синтаксис саласына» тән, контаминацияның бұлардан айырмашылығы – тұтас сөйлем немесе сөз тіркесінің бір бөлігі түсіп қалу нәтижесінде қолданылуы [8,14]. Тұжырымнан контаминацияның аталған құбылыстардан айырмашылығын көрсету мақсаты байқалады. Контаминация қалай жүзеге асады деген сұрақ жауапсыз қалады. Контаминация – сөз тіркестерінің немесе ұқсас тұлғалардың бірігуі, тоғысу нәтижесінде туған жаңа сөз я сөз тіркесі. Мыс., *қолы жүйрік* деген тіркеске шектесетін *қаламы жүйрік* (қолы мен қаламның шектестігінен) тіркесі шыққан. Ауыз әдебиетіндегі *сұр жебе*, *ақ перен* тіркестерінен Нысанбай жырау *сұр перен* тіркесін жасаған. *Наурызбай сынды сұр перен* [4,159], - деген Ғ.Қалиевтің анықтамасынан контаминацияның сөз мағынасын ауыстыру заңдары арқылы жасалғаны анық көрінеді. Ендеше контаминация – сыйыстыру, ықшамдау тәрізді қолданыс мақсатынан туған нәтиже. З.Қ.Ахметжанова сыйысу нәтижесінен туған фразалар бейнелі әрекет мағынасын білдіретінін, мұндай құрылымдағы (*Кісі қалай жүрсе, көлеңкесі солай жүреді*) салыстырмалы мағына қосымша мағына болып табылатынын көрсетеді [8,159], яғни контаминация салыстыру мен бейнелі әрекет мағынасынан туады. Осы тұжырымды нақтылайтын көзқарас фразеологизмдерге қатысты Е.Жұбанов, Н.Уәлиев, Г.Қосымова, Ж.Көпбаева, А.Жанпейісова еңбектерінде сөз болады. Г.Қосымова қазақ эпосындағы фразеологизмдер бойынша зерттеуінде «мағыналары жақын фразеологиялық тіркестердің біреуінің бір компоненті өзара

кірігеді»-деп, тілек салды, арды қолдан бермеу, назар сынды т.б. фразеологизмдерді контаминациялану арқылы қалыптасқан дей отырып, мағыналық қатынасына қарай бірнеше түрін көрсетеді. Мыс., мағыналары жуық және құрылысы бірдей *қолқа салды* мен *тілек айтты* тіркестерінен *тілек салды* фразеологизмі жасалған. Мұндағы мағыналық әрі тұлғалық кірігу қлданысқа ерекше рең үстейді. Салыстыру арқылы әрекетті бейнелеу мақсаты осы деп түсіну керек. Мұндай қолданыс мақсатынан туған фразеологизмдер синоним, вариант ретінде қолдана беруі де, жекелік сипатта қалуы да мүмкін. Б.Сағындықұлының пайымдауынша,... «үнемдеу процесінде пайда болатын соңғы нәтиже – белгілі бір дыбыстың, буынның, сөздің, тіпті, сөйлемнің қысқартылып, ықшамдалып айтылуы»[9,68]. Ол тілдің бүкіл жүйесін қамтитындықтан, фонетикада – элизия, апокопа, гаплогогия, лексикада – метонимия, морфологияда – сіңісу, кіріккен сөздер, синтаксисте – эллипсис, толымсыз сөйлемдер аталатынын айта келе, «бытырап жүрген терминдердің барлығының басын қосып, үнемдеу заңы деп атаған дұрыс»[9,68],- деп түйіндейді. Бұл тұжырымын үнемдеу заңының үндесу, ұқсату заңымен лингвистикалық үйлесім табатындығымен және терминді «өте ықшам» санайтындығымен дәлелдеп, үнемдеу заңының тілдің әр саласындағы көріністеріне тоқталады.

1. Ф.де Соссюр. Труды по языкознанию. - М., Прогресс, 1977.
2. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: ТОО Евро, 2008.
3. Ризель Е.Г. Экономия выражения и устранение избыточных языковых средств в обиходно – разговорной речи // Иностраные языки в высшей школе. – М.. Высшая школа, 1963. Выпуск 2, 127-131.
4. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік – Словарь, 2005.
5. Мартине А. Принципы экономии в фонетических изменениях. – М.: Иностранная литература, 1960.
6. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
7. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы.: Санат, 1994.
8. Есенов Қ. Компоненттері ықшамдала айтылған құрмалас сөйлем // ҚазССРФА. ҚазССРФА Хабаршысы. – 1974. - № 4. - 56-60.
9. Ахметжанова З.Қ. Полипредикативные конструкций казахского языка, выражающие сравнения // Тезисы докладов всесоюзной тюркологических конференций. – Ф., 1988, 199-200.
10. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі дамуының негіздері. Таңдамалы туындылар. – Алматы. Үш қиян, 2009.

Резюме

В статье описываются проблемы закона экономии в казахском языке.

Summary

The article reveals problems of economy law in the Kazakh language.

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ И СРЕДСТВА ЕЕ РЕАЛИЗАЦИИ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

Д.С.Ташимханова -

Павлодарский государственный университет им.С.Торайгырова

Текст как многоуровневая система является одной из составляющих коммуникативного акта. По мнению исследователей, любой текст можно рассматривать как открытую структуру: в нем всегда присутствуют разного рода ссылки и отсылки на «чужой» текст, «вкрапления» из чужих текстов, иначе, между текстами может наблюдаться т.н. «межтекстовое взаимодействие». Идея о взаимоотношениях между текстами, выдвинутая М.М.Бахтиным, получила переосмысление в работах Ю.Кристовой, предложившей термин «интертекстуальность», которым определяла свойство любого текста вступать в диалог с другими текстами. Концепция интертекстуальности О.Кристовой, являющейся теоретиком постструктурализма, имела чисто литературоведческую направленность и предполагала, что «смысл художественного произведения полностью или частично формируется посредством ссылки на иной текст, который отыскивается в творчестве того же автора, в смежном искусстве, в смежном дискурсе или в предшествующей литературе» [1,204]. «В начале всякого слова всегда было чужое слово, литература занята собой и собственной генеалогией больше, чем всем остальным, и потому пронизана интертекстуальностью» [2,17].

Понятие интертекстуальности, как правило, обсуждалось в контексте постмодернизма и выступало одним из основных методов в анализе художественных произведений. В ходе дальнейших исследований в работах различных авторов понятие получило новые интерпретации и определения. Так, исследования ученых показывают, что интертекстуальность свойственна не только художественным текстам, но и научным, деловым текстам, изобразительному искусству, архитектуре.

В настоящее время в научной литературе термин интертекстуальность трактуется неоднозначно, учеными разрабатываются разные подходы к его изучению. Интертекстуальность понимается и как взаимодействие всех вербальных текстов, и как отношение вербальных текстов и текстов других семиотических систем, и как соотношение текста и жанра, и как видимое присутствие одного текста в другом. В качестве причин неоднозначной трактовки термина «интертекстуальность» называют неоднозначный подход к определению текста [3,7].

Отдельными исследователями интертекстуальность рассматривается как «особый коммуникативный процесс, при котором автор текста не только намеренно включает в него фрагменты других текстов, но и ожидает от читателя, что тот распознает интертекстуальное включение, осознает его как намеренно используемое автором и как важное для понимания текста» [4, 6].

Несмотря на различные подходы к определению понятия «интертекстуальность», на различные подходы к его изучению, исследователи сходятся во мнении, что интертекстуальность как важнейшая категория текста обладает специфическими характеристиками в различных типах текста, имеет системные средства выражения, является текстобразующим, стилеобразующим и смыслопорождающим фактором.

Исследователи выделяют три основных модели интерпретации явления интертекстуальности:

1. широкая модель интертекстуальности (интертекстуальность как универсальное свойство любого текста);
2. узкая модель интертекстуальности (интертекстуальность как факт соприсутствия в одном тексте одного или более других текстов, реализующийся в осознанных авторских приемах);
3. негативная модель интертекстуальности (интертекстуальность – модное слово, за которым не стоит никакой языковой реальности) [5,183; 6,8]

Получивший широкое распространение и признание у литературоведов, термин «интертекстуальность» в настоящее время находится в центре внимания лингвистов, и теория интертекстуальности все активнее вовлекается в круг теоретических лингвистических исследований. В лингвистике интертекстуальность понимается как текстовая категория, «отражающая соотношенность одного текста с другими, диалогическое взаимодействие текстов в процессе их функционирования, обеспечивающее приращение смысла произведения» [7, 104]. Среди основных лингвистических направлений в исследовании интертекстуальности – определение источника «чужого текста», способ его «встраивания» в авторский текст, функции интертекстуальных средств. Довольно активны исследования по выявлению особенностей использования интертекстуальных вкраплений, прецедентных феноменов в текстах различных функциональных стилей. Довольно высокой степенью интертекстуальности обладают, на наш взгляд, тексты публицистического стиля.

Публицистический текст представляет собой сложное явление, его специфика определяется отношениями, которые складываются между различными уровнями и элементами публицистики. Интертекстуальность в публицистическом тексте является одним из важнейших средств воздействия на реципиента. Воздействие получает наибольшее выражение в сильных позициях текста – заголовке, начале и конце текста.

Имея собственный смысл, публицистический текст как бы абсорбирует множество текстов, использует определенные средства реализации интертекстуальности, которые в разной степени обладают интертекстуальной выраженностью. Выбор интертекстуальных средств в публицистическом тексте может быть продиктован его жанром, требованиями к объему материала и его стилистике.

И.И.Ильин к средствам (типам) литературной интертекстуальности относит «заимствование, переработку тем и сюжетов, явную и скрытую цитацию, перевод, плагиат, аллюзию, парафразу, подражание, пародию, экранизацию, использование эпиграфов и т.д.». [8, 208].

В публицистическом тексте наиболее распространенными средствами формирования интертекстуальных связей являются маркированные цитаты, аллюзии, реминисценции, фразеологизмы. Реминисценции, фразеологизмы и аллюзии, отличающиеся минимальной интертекстуальной выраженностью, относятся к периферии семантического поля интертекстуальности. Ядро семантического поля интертекстуальности составляют цитаты, как правило, обладающие графической маркировкой, полно воспроизводящие форму и содержание предтекста. Использование цитаты как средства реализации интертекстуальности способствует созданию семантического пространства, вызывающего у читателя определенные ассоциации, апеллирующие к его фоновым знаниям, именно поэтому употребление в тексте цитат, по мнению исследователей, осмысливается как социокультурный феномен.

Само понятие «цитата» не имеет четкого, общепринятого определения: разные исследователи вкладывают в это понятие неодинаковое содержание, что объясняется сложностью самого явления. В научной литературе существует широкое и узкое понимание цитаты. В узком смысле цитата - это дословная выдержка из какого-либо текста [9, 492], в точности воспроизводимые чьи-либо слова (в устной речи) или дословная выдержка из какого-либо текста (в письменной речи) [10, 350]. При широком понимании термина цитата - это любое включение фрагмента чужого текста в авторский текст, при таком подходе понятие цитата включает в себя собственно цитату как дословное воспроизведение элемента чужого текста, а также аппликацию, реминисценцию, парафразу, аллюзию и т. д. [11, 138].

Наиболее частотными источниками цитирования в публицистическом тексте выступают высказывания политиков или общественных деятелей, образцы классической литературы, крылатые фразы, пословицы, а также названия и отрывки из песен, кинофильмов и др. Подобные источники цитирования именуют прецедентными феноменами. Многообразие и неоднородность источников цитирования является отражением менталитета читателя и автора публикации. В реестре прецедентных феноменов, используемых в публицистическом тексте, проявляются интересы общественности, уровень их интеллекта, круг знаний, ценностные ориентации современного общества.

Способы введения цитаты в текст различны: в текст цитата может вводиться как прямая или косвенная речь, при помощи вводных слов, с использованием кавычек или без кавычек. Довольно часто в публицистическом тексте цитаты используются в трансформированном (преобразованном) виде. Способы и виды преобразования цитат разнообразны.

Среди видов структурной трансформации цитат в публицистическом тексте наиболее распространена замена одного из слов цитаты на слова, связанные с содержанием публикации, представляющие суть ее содержания. Так, в заголовке публикации «Не хочу учиться, а хочу учить» («Караван», №12, 2007), повествующей о возможности дополнительного заработка студентов, легко узнать выражение героя Фонвизина («Не хочу учиться, а хочу жениться»). Заголовок «Превращение блудного сына» («Караван», №12, 2007) к статье об усыновлении беспризорного мальчика иллюстрирует трансформацию названия картины Рембранта («Возвращение блудного сына»).

Распространены случаи замены в цитате двух и более слов:

Я памятник вождю купил нерукотворный («МК» в Казахстане, 2007, №8) (о купле-продаже памятника Ленину через Интернет), ср.: «Я памятник себе воздвиг нерукотворный».

О «левом» бензине замолвили снова («ОН», 2007, №13), ср.: «О бедном гусаре замолвите слово»

Будет хлеб, будет и пенсия («МК» в Казахстане, 2007, №11), ср.: «Будет хлеб, будет и песня».

Помимо этого вида структурного преобразования цитаты в публицистическом тексте встречаются и такие виды трансформации, как сокращение и расширение компонентного состава.

Использование цитаты как средства реализации интертекстуальности связано с ее ассоциативными потенциями, которые позволяют реализовать спектр функций. В публицистическом тексте важна узнаваемость цитаты, а не ее точность. Заголовки, содержащие цитату, могут создавать эффект образности, эмоциональности, оценочности, цитаты в них выполняют информативную, воздействующую и экспрессивную функции, однако в последние годы функция воздействия на читателя становится приоритетной.

1. И.И.Ильин. *Интертекстуальность // Современное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины: Энциклопедический справочник.* - М., 1999.
2. Жолковский А.К. *Блуждающие сны: Из истории русского модернизма.* - М., 1992.
3. Пигина Н.В. *Интертекстуальность как фактор текстообразования в лирических циклах Р.М. Рильке: Автореферат... канд.фил.наук.* - СПб., 2005.
4. Костыгина К.А. *Интертекстуальность в прессе: на материале немецкого языка: Автореферат... канд.фил.наук.* - СПб., 2003.
5. Чернявская В.Е. *Лингвистика текста: поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность.* - М., 2009.
6. Малаховская М.Л. *Интертекстуальные связи в художественном тексте в сопоставительно-переводоведческом аспекте (на материале произведений К.С. Льюиса): Автореферат... канд.фил.наук.* - СПб., 2007.
7. *Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н. Кожинной.* - М., 2003.
8. Ильин И.И. *Интертекстуальность // Современное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины: Энциклопедический справочник.* - М., 1999.
9. *Литературный энциклопедический словарь/Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева.* - М., 1987.
10. *Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты: энциклопедический словарь-справочник / Под ред. А.П. Сковородникова.* - М., 2005.
11. Михалева И.М. *Типы прецедентных текстов и их цитирование* - М., 1988.
12. Шадрин Н. Л. *Средства окказионального преобразования фразеологических единиц как система элементарных приемов // Лингвистические исследования. Ч. 2.* - М., 1973.

Түйін

Мақалада интермәтіндердің ерекшеліктері және тәсілдердің кең таралуы мен оның публицистикалық мәтіндер арқылы іске асырылуы қарастырылады.

Summary

The features of intertextuality and the most common means of its realization in journalistic text are considered in this article

К ВОПРОСУ О РЕАЛИЗАЦИИ УДАРЕНИЯ В НЕМЕЦКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ (сравнительно-сопоставительный анализ)

Ч.С.Тулеева –

к.п.н., и.о. проф. КГУСТА им. Н. Исанова

Кыргызстан, Бишкек

Экспериментально-фонетическое изучение ударения в фонетических системах немецкого и кыргызского языков позволило выявить особенности реализации ударения в сопоставляемых языках. Начитанный текст в замедленном воспроизведении был разбит на высказывания, высказывания – на фонетические слова, а последние анализировались на предмет выделенности каким-либо видом ударения.

Компьютерно-фонетическая обработка звучащей речи-текста на предмет выявления ударенных слогов и слов заключалась в воспроизведении материала через символы ударенности и в сканировании письменного текста. Обе составляющие речи-текста: звучание и письменный – соотносились друг с другом через символы ударенности. Так, например, фрагмент немецкого сопоставления звука-речи и графики-письма:

Er'wache, Friede'rike
Ver'treib die 'Nacht,
Die 'einer 'deiner 'Blicke

Zum "Tage 'macht [Goethe J.W., 1980:45].

Символ ["'] указывает на главное ударение, а ['] – на второстепенное.

Или фрагмент кыргызского язычного сопоставления звука-речи и графики-письма:

Көкө'төй а'шы бол'гон"до
Ка'пыр менен мусул'ман
Ка'ра курт'тай кыжыл'дап,

Кай'нап жер'ге тол'гон"до [Эр-Төштүк: Эпос, 1996:12].

Компьютерно-фонетический анализ немецкоязычных и кыргызскоязычных текстов позволил установить, что релевантными для сопоставительного изучения немецких и кыргызских ударений из ранее упомянутых четырех являются только три параметра: 1) качество ударения: главное – второстепенное; 2) место ударения: свободное – связанное; 3) функция ударения: смыслоразличение – форморазличение.

Параметр природы ударения (динамическое – музыкальное – количественное) не является в сопоставлении релевантным, поскольку он уже раз и навсегда задан обоим языкам как динамически-силовой и его рассмотрение не позволит выявить никаких новых моментов.

1. Качество ударения: главное – второстепенное – в немецком и кыргызском языках.

В среднем, как показывают наши подсчеты, каждый из 30 начитанных дикторами на диск микротекстов (среди которых есть как прозаические – они несколько больших размеров, так и стихотворные – они несколько меньших размеров), имеет в своем составе около 250 лексических единиц: знаменательных и служебных. Эти подсчеты касаются обоих сопоставляемых языков: немецкого и кыргызского.

В процессе анализа выявился еще один признак ударения – логическое ударение. Понятие логического ударения имеется в фонетике, но оно там не всегда ясное, а иногда и противоречивое. Одни ученые понимают под ним главное смысловое ударение в предложении [Воронцова В.Л., Бакеева Д.Х., Urojew a R.M., Kusnezowa O.F.], другие – главное смысловое ударение в синтагме [см.: Дикушина О.Н., Нурахметов Е., Nakkarainen H.J.]. Проведенный анализ показывает, что логическое ударение всегда выступает главным смысловым ударением предложения – высказывания, т.е. более близка к истине первая точка зрения, выделяющая логическое ударение на уровне предложения. Например:

Es 'zittert "Morgen'schimmer

Mit 'blodem 'Licht

Er'rötend 'durch 'dein 'Zimmer

Und "'weckt 'dich 'nicht [Goethe J.W., 1980: 45].

Логическое ударение обозначено нами символом [""].

Все сказанное выше действительно не только для немецкой фонетической системы, но и для кыргызской. Например:

Ар 'ким на'зар түк сал'бай,

Ка'пыр ме'нен 'мусул"ман

Уку'рук кайы'рап ""түк кал'бай [Эр-Төштүк: Эпос, 1996:12].

Среди среднестатистических 250 лексических единиц три выявленных вида ударения распределяются следующим образом: немецком языке второстепенное ударение ['] -185, в кыргызском -195; главное ударение ["] – в немецком -15, в кыргызском 20; логическое ударение [""] в обоих языках по 15. Итого в немецком -215, в кыргызском 230. Из 250 среднестатистических

немецких и кыргызских лексем в немецком языке 35 остаются безударными (это краткие слова типа: die, es, am, ich, mir), в кыргызском также безударными остаются около 20 кратких слов типа: деп, зер, ал, бул, ар и др.

Логическое же ударение может сосуществовать в одном предложении вместе с главным. Последнее представлено в немецких сложных словах и в кыргызских агглютинирующих словах.

2. Место ударения: свободное – связанное – в немецком и кыргызском языках.

Несмотря на то, что немецкий язык считается языком со свободным ударением, а кыргызский – языком со связанным ударением, эти утверждения имеют относительный характер. Наш экспериментально-фонетический анализ 60 микротекстов (30 немецких и 30 кыргызских) показал, что в немецком языке имеется тенденция к установлению и фиксации ударения на первом слоге слова.

Нами подсчитано, что в среднем из 250 лексем, составляющих в среднем один микротекст, 30 % являются существительными, 30 % – глагольными, 30 % – местоимениями, прилагательными, наречиями и числительными и 10% – служебно-строєвыми частями речи. Так из данных частей речи большая часть показывает ударение на первом слоге.

Схематически эту тенденцию можно изложить в таком виде:

Расположение ударения в лексемах немецкого языка

Части речи	Ударение на первом слоге	Ударение на втором слоге
Существительные	70: 'Ware, 'Gürtel, 'Boden, 'Alte, 'Hausfrau	5: Lo'kal, Musik, Phy'sik, Stu'dent, Fri'sur
Глаголы	40: 'helfen, 'feuern, 'ähneln, 'gehen, 'sehen	35: be'kommen, emp'fehlen, 'umgehen, ver'gessen, unter'richten
Местоимения, прилагательные, наречия, числительные	60: 'niemand, 'dieser, 'schöner, 'jenseits, 'fünfte	15: berg'ab, sromaufwärts, drei'taysend, blut'arm
Служебно – строєвые части речи	(25 - безударные)	

Всего было проанализировано: 250 лексем – 170 лексем – 55 лексем.

Таким образом, в наших экспериментальных немецких микротекстах 170 лексем из 250 (68 от 100 %) показывают ударение на первом слоге.

Всего было проанализировано: 250 лексем – 180 лексем – 50 лексем.

Таким образом, в экспериментальном кыргызском материале почти 20 % (50 лексем) анализируемых лексических единиц имеет сдвинутое назад ударение.

Как отмечено нами, такие сдвиги возможны, но в ограниченном количестве случаев. Когда к словам прибавляются вопросительный аффикс – бы (кел'диби?), аффикс сказуемости первого и второго лица ('соомун, 'жашсың), аффиксы желательного наклонения – -айын, -алык, -алы (ба'райын, а'лалык, ай'талы), модальный аффикс -чы ('көрчү), в удвоенных согласных в сложных словах: 'капкара, 'көпкөк, 'бепбекер. Во всех иных случаях сдвиг ударения назад невозможен.

Но наш кыргызскоязычный экспериментальный материал показывает, что ударение сдвигается назад в слове и в других случаях. Во-первых, при логическом ударении, которое выделяет другой, не последний слог в слове, поскольку логико-смысловое акцентирование может, в зависимости от намерений говорящего, выпадать практически на любое слово в высказывании, соответственно, любой слог в слове. Во-вторых, в заимствованиях из русского языка в кыргызский фонетической системе сохраняются иноязычные ударения. «В киргизских фамилиях на –ов, ев, -ова, ева ударение падает на слог, предшествующий этим аффиксам: Кур'манов, Ке'римова, Берди'баева, Асанко'жоев, Кайбулакова» [3Грамматика киргизского литературного языка, 1987:71].

Однако речь здесь должна идти не о сохранении иноязычного ударения в заимствованных из русского языка словах, а о влиянии русской фонетической системы на кыргызскую. С одной стороны, «заимствованные из русского языка слова, входя в киргизский язык, приспособляются к нормам киргизского языка, т.е. подвергаются фонетическому освоению» [4Акматов Т.К., Васильев А.И., 1981:118]; с другой же стороны, такие русские заимствования оказывают воздействие и на фонетическую систему киргизского языка, когда в многосложных киргизских словах ударения начинают перемещаться назад, к центру или к началу слова. Таким образом, постулирование факта свободного ударения в немецкой фонетической системе и связанного в кыргызской является, на наш взгляд, недостаточно четко обоснованным.

3. Функция ударения: смысловозличения и форморазличения в немецком и кыргызском языках. Как уже отмечалось, немецкое ударение считается смысловозличительным (словоразличительным), а кыргызское форморазличительным (делимитативным). Смысловозличительная функция ударения проявляется в том, что одна и та же словоформа может

эксплицировать два различных значения при переносе ударения. «Im Deutschen gibt es Gegenüberstellung von zwei Wörtern, die den gleichen Lautbestand haben und in denen verschiedene Silben den Wortakzent fragen. Der Wortakzent übt in solchen Wortpaaren eine dinstinktive Funktion aus: z.B.: 'August – Au'gust, 'konsum – kon'sum, 'modern – mo'dern, 'Aktiv – ak'tiv, 'Perfekt – per'fekt, 'übersetzen – über'setzen. usw.» [5Кравченко М.Г., Зыкова М.А., Светозарова Н.Д. и др. 1973:168; 6 Зиндер Л.Р., Строева Т.В., 1957:47]. «Словоразличительная функция ударения проявляется, прежде всего, в том, что для каждого данного слова ударение на определенном слоге является обязательным, оно является неотъемлемой чертой всего облика слова, без него слово невозможно узнать, понять. Поэтому иногда говорят не о словоразличительной функции ударения, а о словоопознавательной функции [7Кравченко М.Г., Зыкова М.А., Светозарова Н.Д., 1973:8].

Что же касается словоразделительной (форморазличительной, делимитативной) функции кыргызского ударения, то постулирование этого положения серьезно осложняется тенденцией в кыргызской фонетической системе к сдвигу словесного ударения назад в предконечную, центральную и даже начальную позицию слога в структуре слова. Таким образом, на наш взгляд, этот признак ударения не является релевантным и в какой-либо степени значимым для нашего сопоставительного исследования в части сравнения ударений.

1. Goethe I.W. *Gedichte/ Сост. и предисл. А.А. Аникина.* - М.: Progres, 1980.- 503 с.
2. *Эр Төштүк: Энос /А. Акматалиев жалпы ред. Менен; Түз.: К.Сарымбеков, М. Мукасов.* - Бишкек: Шам, 1996.- 447 б.- (Эл адабияты)
3. *Грамматика кыргызского литературного языка.* – Фрунзе: Мектеп, 1987.
4. *Ахматов Т.К., Васильев А.И. О влиянии русской фонетической системы на фонетическую систему кыргызского языка // Могучий фактор национально-языкового развития.* – Фрунзе: Кыргызстан 1981. – С. 117–123.
5. *Ударение и интонация в немецком языке: Пособие для студентов пед. ин-тов / М.Г. Кравченко, М.А. Зыкова, Н.Д. Светозарова и др.* – Л.: Просвещение, 1973. – 288 с.
6. *Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Современный немецкий язык.* – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1967. – 420 с.
7. *Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүм: Педагогикалык окуу жайлары үчүн.* – Фрунзе: Мектеп, 1982. – 238 б.

Түйүн

Макалада немис, кыргыз тилдериндегі екпіннің таралуы туралы мәселе карастырылган.

Summary

In this article accent realization in German and Kirghiz languages is considered.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ЖІКТЕЛУ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҰЛҒАЛАР ЖАЙЫНДА

К.Шаймерденова –

Л.Н.Гумелов атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тілдік зерттеулер негізінен екі бағытта жүргізіліп келеді: бірі - тілді басқа ғылым салаларымен (психология, мәдениеттану, әлеуметтану, когниталогия, логика, философия, елтану, тарих) байланысты зерттеу; екіншісі-тілдің құрылымдық жүйесін тереңірек және ұлттық тілдің табиғатын толық ашып көрсету мақсатындағы тілдік бірліктердің тұлғасы мен мазмұндық жағын, олардың арақатынасын тілдің өз заңдылықтары тұрғысынан қарастыру.

В.В.Радлов түркі тілдерінің фонетикалық жүйесіне сүйене отырып, оларды: 1. Шығыс группа, 2. Батыс группа, 3. Орта Азия группасы, 4/ Оңтүстік группасы деп 4 топқа бөлген.

Профессор В.А.Богородицкий түркі тілдерін орналасқан географиялық орнына қарай бөлуді ұсынған. Ол 7 топқа бөледі. С.Е.Малов түркі тілдерін 4 топқа бөледі: 1. Ең көне түркі тілдері, 2. Көне түркі тілдері, 3. Жаңа түркі тілдері, 4. Ең жаңа түркі тілдері. Түркітануда түрліше топтастырулар бар. Солардың ішінен Н.А.Баскаковтың жіктеуіне бүгінгі күнге дейін ғылыми өзгеріс енген жоқ. Ғалым классификациясында түркі тілдерінің тарихын, қазіргі жағдайын, этникалық құрамын толық есепке алуды ұсынған. Н.А.Баскаковтың жіктеуі: 1. *Батыс хун*. 2. *Шығыс хун*. **Батыс хун тілдеріне:** *бұлғар тобын, оғыз тобын, қыпшақ тобын, қарлұқ тобын*, ал **шығыс хун** тілдеріне: *ұйғыр-оғыз тобы, қырғыз-қыпшақ тобын* жатқызады. Түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың фонетикалық құрылымын жан-жақты қарастырған Н.А.Баскаков түркі түбірінің CVC тұлғалы болып келетіні жайлы қарақалпақ тілі деректері негізінде дәлелденген болатын.

Туыстығымен бірге бұл тілдердің әрқайсысы бір-бірінен өзіндік (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) ерекшеліктерімен де жіктеледі, бөлінеді. Грамматикалық, морфологиялық жайын салыстыру арқылы әр тілдің сөз таптарында грамматикалық тұлғалардың ерекшелігін, түрлі көрістерін тілдік деректерден, тұлғалардан анық байқауға болады. Сөз таптарының ішіндегі кең көлемді, ауқымдысы – **етістік**. Барлық түркі тілдерінде етістік сөз табының көптеген категориялары белгілі. Етістік – қимыл-әрекетті, қалып пен күйді білдіретін, етіс, рай, шақ, жақ, сан, болымсыздық категорияларын арнайы грамматикалық тұлғалар жүйесі арқылы білдіре алатын сөз табы. Етістіктің есімдерден грамматикалық тұлғалар арқылы бөлектенуі түркі тілдерінде бір сипатта өтеді. Оның себебі: етістіктердің есімдерден негізгі жіктелісі ататіл, негіз тіл дәуірінде басталған үдеріс.

Етістіктің аталған категорияларының ішіндегі рай категориясы көп сөз етіледі. Рай категориясы рай тұлғаларынан тұрады. Қазақ тілі оқулықтары рай категориясын әдетте былай деп анықтайды: сөйлеуші лебізінің я сөйлеуші пікірінің ақиқат шындыққа қатысын білдіретін тілдегі тиісті фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тәсілдер арқылы берілетін амал-тәсілдерінің жүйесі етістіктің райы деп аталады [1]. Рай категориясының мазмұны мынадай бөліктерден тұрады: 1. Іс жайлы хабар - бұл мән ең алдымен ашық рай тұлғалары арқылы беріледі, 2. Істің істелу мүмкіндігін, оның орындалу дәрежесін білдіру - бұл мәндер қалау, шартты райлар түрлері арқылы беріледі. Түркі тілдері грамматикаларында рай түрлері әр түрлі болып келеді. Олардың саны 4-тен 12-ге дейін жетеді. Мысалы, қарайым тілінде төрт түрлі рай көрсетілген – ашық, бұйрық, қалау, шартты райлар, қазақ тілінде негізінен осы райлар аталып жүр. Ал гагауз тілінде бұлардан басқа мақсат (міндет-долженствовательное наклонение) райы бар. Якут тілінде он түрлі рай аталады: ашық рай, бұйрық рай, шартты рай, мүмкіндік рай, бекіту (қостау) рай, мақсат рай, болмаған не істелмеген істі білдіру райы, әдеттегі болған істі білдіру райы, үндеу райы, болжау райы т.б., эзирбайжан тілі мамандарының бір тобы бұл тілде төрт рай түрі бар десе, екінші бір тобы он екі рай түрі бар деп көрсетеді.

Қалау рай (оптатив) түркі тілдерінде қалау рай мәнін туғызатын тұлғалар деп мыналар аталады: *-ғай, -ай, -асы, -а, -са, -сар*. Қалау рай мағыналарының берілу тәсілдері бірдей емес. Сібір мен Алтайдағы түркі тілдерінде қалау рай мәндері жекеше, көпше I жақта, кейде I, II жақтарда көрінеді. Ал I, II, III жақтарда бірдей қалау рай мәні өте сирек ұшырайды. Түркі тілдерінде көп таралған қалау рай тұлғалары *-ғай, -ай, -ғой* көне түркі тілінде келер шақ мәнін туғызып, жиі қолданылған. Қазіргі түркі тілдерінде де бұлар кең қолданылады. *-ғай* тұлғасы етістік түбірге жалғанады да, одан кейін *-мын, -сың, -быз, -сыз, -сыңдар*, кей тілдерде III жақта *-лар* көптік

жалғауы жалғанады. –*ғай* тұлғасының түркі тілдеріндегі жіктелу үлгісі қазақ тіліндегі үлгіден алшақ емес. Мысалы, *алғаймын, алғайсың, алғай, алғаймыз, алғайсыздар, алғайсыңдар, алғай*. Бұл тұлғаның нақ осындай жіктелу жүйесі ортағасырлық жазба тілдерінде қолданылған. Салар тілінде бұл тұлға –*ғыйы* түрінде айтылады: *алғыйы*, якут тілінің грамматикасында «возможное наклонение» дейтін рай түрі айтылады. Бұл жалпы түркілік қалау рай тұлғасы –*ғайдың* өзгерген – *айа, -эіе,-ойо,-ойэ* нұсқасымен жасалатын рай түрі: *мин бара-йабын, ен бара-йағын, бұйрық рай: мен барғаймын, сен барғайсың, ол барғай*. Осы аффикстің фонетикалық нұсқасы –*ай, -ый* түркі тілдерінің көпшілігінде қолданылады: *эзирбайжан: алым, қазақ: алайық, татар: алыым, чуваш: нулам (болайын), якут: ылым(алайым)*. Көне тілдерде де қолданылған: көне түркі тілі: *йатайын, олдрайын, алай, білай*, орта ғасыр жазбалары: *өлдүрейім, варайым, йашурайын, алай, көрейім, иэгелім, берейік т.б.* Бұл аффикс –*алы* түрінде де айтылады. Бір тілдің өзінде –*ай, -ғай, - алы* түрінде жарыса қолданылуы бар: қазақ тілінде: *барғаймыз, барайық, баралық*. Осындай қолданыс түркі тілдерінің біразында кездеседі. Дегенмен, нұсқалардың әрқайсысының өзіне тән қолдану шегі бар: егер –*ғай* барлық үш жақта айтылып қолданылатын болса, –*ай,-алы* нұсқалары I жақта ғана айтылады, қазақ тілінде: *барайын, баралық, барайық*; қырғыз тілінде: *жазалық*; башқұрт тілінде: *қарайым (қараймын), һәйләшейік (сөйлесейік)*.

Қалау рай тұлғаларының жақ жалғауларын қабылдау тәртібі бірінғай емес: –*ғай* тұлғасы осы, келер шақ тұлғаларының ізімен жіктеліп, соларға жалғанатын жақ жалғауларын қабылдаса (*барғай-мын, барғайсың, барғаймыз*), –*ай* тұлғасы мен –*алы* тұлғасы жедел өткен шақ тұлғасының (–*ды*) ізімен жіктеліп, соған тән қосымшаларды қабылдайды: *барайық, баралық*. Бірақ –*ай* тұлғасы жекеше I жақта шығу тегі белгісіз –*ын* тұлғасын қабылдайды. Бұл тұлғаның арғы негізі қандай тұлға екені жайлы айқын пікір жоқ. Мүмкін, бұл да –*ым* тұлғасының бір нұсқасы, соңғы элементология жасаудың нәтижесі болар. Түркологияда бұл туралы осындай пікірлер айтылады. Екінші жағынан, осы тұлғаны *барғаймын* тұлғасының өзгеріске түсуінің нәтижесі деп қарауға болмас па еді: *бар+ғай+мын > бар+(ғ) ай+мын > бар+ай (м) ын (бар+ай+ын)*. *Ғ* дыбысының көп буынды сөздер құрамында әлсіз, тұрақсыз екендігі белгілі жай. Дәлелдеуді қажет ететін ерекшелік –*м* дыбысының жоғалып кетуі. Мұны ұқсас тұлғаларды бір-бірінен жіктей айтуға ұмтылудың нәтижесі қарауға болады. Грамматикалық мәні өзгеше болса да, келер шақ тұлғалары осыған ұқсас жолмен өзгереді. Қалау райлы мәнді жақ мағынасынан жіктеп, ерекшелеп айтуға ұмтылудан осындай тұлғалық өзгеріс пайда болады.

А.Н.Кононов: Етістіктің келер шағын есімше, шартты рай, қалау райдың қатынасымен қарайды. Көне ұйғыр жазуы ескерткіштеріндегі тілдердің қалау райы: *алғай (алай), бірейін (барайын), ішідәләлім (естіік), алайын (алайын), білейін (білейін), болайын (болайын), тегмекей (тимегей), келмекей (келмегей)*. Түрік, эзирбайжан, гагауыз тілдерінде келер шақ мәнінде қолданылатын –*асы* тұлғасы сол тілдердің ортағасырлық күйінде қалау рай жасаған. Мысалы, *ал-асы-бын, ал-асы-сэн, ал-асы, ал-асы-быз, ал-асы-сыз,-ал-асы*. Бұл тұлға кейінгі даму барысында түгелдей келер шақ мәнін алып, орнығып қалған. Дегенмен, оның шақ тұлғасы ретінде орнығуы ерте кезден болған құбылыс. Махмұд Қашғари сөздігінде *йа қурасы оғур – жақ тартатын уақыт* тәрізді деректер көптеп келтірілген. Ал мұндай қолданыстар жаңағы тұлғаның шақ тұлғасы ретінде орнығуына дәлел болады. Осы сөздіктегі тек қана таза келер шақ мәнінде қолданылатын қосымша –*ғай,-гей,-қай,-кей* кейде соңғы –*й* дыбысынсыз да қолданылуы ұшырасады. Бұл қосымшамен келген етістіктер болжалды уақытты да, сөйлегеннен кейін көп ұзамай болуға тиісті істі де білдіруі мүмкін. Мысалы, Ол йа қурғай – ол үй салса етті; Ол меңе келгей – ол маған келгей еді. Бұл тұлғаның ерекшелігі I, II жақтарда жақ жалғауынсыз қолданылады, сөйлемнің қай жақта айтылғандығын оның құрамындағы жіктеу есімдіктерінен белгілі болады. Қазақ тілінде қолданылатын осындай тұлға келер келер шақ мәнін де қосады. *Мен барғаймын – тілек, сенімсіздік*. Соңғы модальдық XI ғасырдағы түркі тілдеріндегі осы қосымшаның болжалды уақыт, мезгіл мәнінен шықса керек. Қазақ тіліндегі бұл қосымшаның 2-ші ерекшелігі – дара қолданылғанда жіктік жалғауларын қабылдайды. Негізінен, қалау рай мен бұйрық райлары «Диван» тілінде кейде тұлғалық тұрғыдан ерекшелінбейді. Морфологиялық тұлғалардың мәні контекске қарай ажыратылып, я қалау мәнінде, я бұйрық мәнінде ұғынылады. Сондай тұлғаның бірі- *а(йын), е (ейін)*. Қазақ, қарақалпақ тілдерінде –*ғай, -гей, -қай,-кей*; қырғызда –*ғай*; өзбекте – *ай, -ғай*; ұйғырда-*ғай, -гәй, -қай, -кәй*. Қырғыз тілінде осы аффикстен кейін *эле көмекші етістігімен* қосылып айтылады. Қалау райдың жіктік жалғауымен айтылуы:

Жекеше түрі: Қазақ тілінде: мен барғаймын, сен барғайсың, ол барғай; қырғыз тілінде: мен барғай элем, сен барғай элен, ал барғай эле; өзбек тілінде: мен борғайман, сен борғайсан, у борғай;

Көпше түрі: Қазақ тілінде: біз барғаймыз, сендер барғайсыңсыңдар, олар барғай; қырғыз тілінде: биз барғай элек, сиздер барғай эленіздер, алар барғай эле; өзбек тілінде: биз борғаймиз,

сиз борғайсиз, олар борғайлар. Етістіктің түбіріне *-қы,-кі,-ғы,-гі* аффикстері, олардың соңына тәуелдік жалғаулары қосылып, оған *кел* етістігі тіркеседі. Қазақ тілінде: I оқығым келеді, оқығымыз келеді, II оқығың келеді, оқығыларың келеді, III оқығысы келеді, оқығылары келеді; қырғыз тілінде: I алғым келет,алғыбыз келет, II алғың келет, алғыңар келет,III алғысы келет, алғысы келет.

Қазақ тілінде қалау райдың мынадай да жасалу жолдары бар: *-са,-се* аффиксі қосылған шартты райлы етістік *игі еді* сөздерімен қосылып, *ол барса игі еді* түрінде де айтылады. Қарақалпақ, ұйғыр тілінде шартты райлы етістік *е көмекші етістігімен* тіркесіп айтылып, қалау рай мағынасында қолданылады: *алседі (алса еді), барседің (барса едің), көрседі (көрсә еді)*. Ноғай тілінде: *-гъы, -ги,-къы,-ки*. Осы *-гъы* жұрнағы тәуелдік жалғауы және *кел көмекші етістіктің* тіркесуі арқылы жасалады. *Жекеше түрі*: I барғым келеді, барғым келди, барғым келген (я хочу пойти, мне хочется пойти; я хотел пойти, мне хотелось пойти), II барғынъ келеді, барғынъ келди, барғынъ келген (ты хочешь пойти, тебе хочется пойти; ты хотел пойти, тебе хотелось пойти), III *барғьысы келеді, барғьысы келди, барғьысы келген* (он хочет пойти, ему хочется пойти, он хотел пойти, ему хотелось пойти).

Көпше түрі: I *барғьымыз кел//ди//ген* (мы хотим пойти, нам хочется пойти), II *барғынъыз кел//еди//ди//ген* (вы хотите пойти, вам хочется пойти), III *барғьылары кел//еди//ди//ген* (они хотят пойти, им хочется пойти).

Н.А.Баскаков карақалпақ тіліндегі қалау рай туралы: «Параллельно с формой на *-асы,-еси* в каракалпакском языке встречается более древний вариант этого аффикса *-гъы/сы,-ги/си*, который позволяет предположить, что происхождение этой формы связано с аффиксами, с одной стороны, *-гъы,-ги* т.е. аффикса имени действия и с другой *-сы,-си* образующими в своем сочетании формы субстантивированного причастия желательного наклонения, например, *ал-братъ, взять, ал-гъы-сы: сенин алгъысынъды алдым – я получил то, что должен был взять; то, что ты должен мне*. В отношении генезиса формы на *-гъы –сы, -ги-си* и *-а-сы, -е-си* а также повидимому морфологический редуцированной современной формы желательного вида на *-гъы(сы), -ги(си) + аффиксы принадлежности*, исторически совпадающей с первым вариантом данной формы на *-гъы-сы, ги-си*, можно предполагать, что все эти аффиксы являются вариантами более старой его формы на *-гъы-стры, -ги-си*, состоящей и аффикса имени действия *-гъы,-ги* и аффикса *-сы,-си*, образующего форму стремления, желания» деген Сонымен қатар саха (якут) тіліндегі *-ыһы* тұлғасы осы *-асы* тұлғасының фонетикалық нұсқасы (*ы,а,һ,с*). Бұл тұлға саха тілінде нақтылау, мақұлдау райын (утвердительное наклонение) жасап, мәні мен қызметі тұрғысынан қалау райынан онша ерекшеленбейді. Мысалы, *бар-ыһы-бын (баруым керек), бар-ыһы-гын (сірә, барайын)*. Әзірбайжан, түрік, гагауыз тілдерінде қалау рай мәнін беретін *-а* тұлғасы: *ал-а-м; ал-а-г; -ал-а-сан; ал-асы-ныз; ал-а; ал-а-лар*. Жалғанатын жақ қосымшаларына қарағанда, бұл тұлға қазақ тіліндегі *аламын* (алам) тұлғасымен бірдей. Тек айырмашылық қазақ тілінде көпше түрі I жақта *-мыз* қосымшасы қолданса, әзірбайжан тілінде әдетте *-ды* өткен шақ тұлғасына жалғанатын *-қ (ғ)* қосымшасын қолданады. Екінші айырмашылық көпше түрі II жақта *бар* (әзірбайжан тіліндегідей *-сыңыз*) тұлғасы қазақ тілінде қалау рай мәнін бермейді, тек келер шақ, ашық рай мәнін береді. Бұл жерде бірыңғай, бір сипатты тұлғалар түркі тілдерінде әр түрлі мәнге ие болады. Қалай болғанда да әзірбайжан т.б. оғыз тобындағы тілдерде қолданылатын қалау райдың бұл түрі қазақ тіліндегі келер шақ тұлғасы *аламын* (алам) тұлғасымен генезистік байланыста болады. Келер шақ мәні мен қалау рай бір грамматикалық мағынаның екі түрлі көрінісі екені талас тудырмайды. Ал тілдердің даму, тіл құрамындағы тұлғалардың функциялық жағынан жіктелу дәуірінде жазба тілдің әсері арқылы мәндес, қызметтес тұлғалар өзара жіктеліп, бір-бірінен ажырап отырған. Мұндай жіктеліс, әсіресе екі тіл ыңғайында жүрген заңды құбылыс. Қалау райдың тұлғасын көрсететін жұрнақтар: *-ғай,-гей,-қай,-кей, -қы,-кі, -ғы,-гі* т.б. Мысалы, *келгеймін, келгейсің, келгей*. Аналитикалық тәсілмен жасалған қалау рай көне қыпшақ тілінде: *келгей едің, келсе игі еді*.

Етістіктің рай категориясы карақалпақ тілінде – «мейил», қырғыз тілінде - «ыңғай», өзбек тілінде – «майл», ұйғыр тілінде - «мәйил», түрікмен тілінде «форма» деп аталады. Салыстырылған тілдерде етістіктің рай категориясы субъектінің іс-әрекетке, кимыл-қозғалысқа көзқарасын білдіреді. Рай категориясы етістіктің түбіріне шақ, жақ жасаушы форманттарды қосып, әр түрлі модалділік мағыналарға ие болады. Сондықтан рай категориясы айтушының пікірге тек объективтік көзқарасын ғана емес, субъективтік көзқарасын да білдіреді. Бұл рай категориясының модалділікті білдіретіндігін де көрсетеді.

1. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. – М., 1940.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология, II ч. – М., 1952.

3. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.: Наука, 1960.
5. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 1992.
6. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркологияға кіріспе. – Алматы, 1985.
7. Нұрмаханова Ә. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 1982.

Резюме

В статье рассматриваются грамматические формы тюркских языков.

Summary

The grammatical forms of Turkic language are considered.

Ә Д Е Б И Е Т Т А Н У

ПРОЗАДАҒЫ ЛИРИЗМ

С.Ш.Айтуғанова -

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*

Әдебиет тарихының дамуында лирика ерекше орын алады. Бұл ұғым тікелей адамның өзін өзі тануының дамуымен байланысты. Тұрмыстың терең мәніне жетуге талпынған адам түйсігі зерттеудің негізгі нысанына айналды. Гегель басқа өнер түрлеріндегідей емес, лирикада «мазмұн мен форма дәуір және ұлттық колоритпен анықталады» деген болатын. Мұнымен қатар лирикалық туындының жалпы табиғатын да анықтауға болады: ол адамның ішкі, рухани құндылықтарына негізделген, жеке және сонымен қатар әрбір тіршілік иесі үшін жақын туынды.

Лирикалық шығармада шын мәнінде ой, сезім, көңіл күй, эмоциялар, яғни адам жанының кез келген нәзік күйі бейнеленуі мүмкін. Демек, лиризм әдеби тәсіл немесе ағымдық құбылыс ретінде лирикалық прозаның алтын діңі екені даусыз. Өйткені мұндай туындыларда басты идея кейіпкердің іс-әрекеті, әлеуметтік тіршілігі арқылы ғана емес, толғанысы, қуаныш-сүйініші, өмірге көзқарасы, күмбірлеген көкірек күйін шертетін шуақты сезімі арқылы келісім табады.

Лирикалық проза лирикаға қатыстылықты, эмоционалдықты сақтай отырып, оған қарағанда күрделірек, көп жақты, эпосқа тән «лирикалық көңіл күйдің динамикалық образын, ал көбіне тұтас көңіл күй тобын» білдіреді [1, 176].

Сол сияқты егер эпикалық шығармада автор өз кейіпкерлерімен қарым-қатынасқа түссе, лирикалық прозада автор өз кейіпкеріне қарсы тұра алмайды, мұнда бір ғана көзқарас, бір ғана мақсат болады. Мұнда лирикалық кейіпкерге қарсы тұру, тіпті тең түсу деген түсінік жоқ. Лирикалық кейіпкер шығарманың ең құнды өзегі болып табылады.

Лирикалық проза суреттеу және бейнелеу құралдарының күрделі құрылымын көрсетеді. Олар лирикалық көңіл-күйді көрсету үшін эпикалық тәсілдерді пайдаланады.

Мұндай туындыларда оқиға ойлар мен сезімдердің дамуының көлеңкесінде қалады. Оқиғалар мен детальдар сезімді анық бейнелеуге қажетті құрал ретінде қолданылады. Осыдан лирикалық кейіпкер тап болатын уақыт шексіздігі, хронологиялық реттіліктің сақталмауы, характерді толық ашуға көмектесетін «жананама» кейіпкерлер орын алады.

Зерттеушілердің айтуы бойынша лирикалық прозаның эпикалық шығармадан басты айырмашылығы – ойдың талқылауға көнбейтіндігі. Мұнда бірінші орында семантикалық мән емес, сөздің әуені тұрады. Мұнда сюжет айтарлықтай рөл атқармайды, лирикалық жазушының шеберлігі неғұрлым жоғары болған сайын, соғұрлым оның әңгімелерінде сюжет белгісіз болады. Лирикалық прозада бастан-аяқ үзілмей дамып отыратын сюжет кездеспейді. Алайда кейіпкерлердің бүкіл бастан кешкен көңіл-күй әсерімен белгілі бір желі пайда болып отырады. Оны лирикалық желі деп атауға болады. Лирикалық прозаның қаһарманы эпостық шығармалардағы секілді күрделі, желілі оқиғаларға, іс-әрекеттерге негізделмейді, қайта ойламаған жерден күтпеген жағдайды, өзгерістерді бастан өткеріп отырады.

Лирика прозада орын алғанымен, мінезді жан-жақты ашып көрсетуді мақсат етпейді. Ол кейде тіпті бір характердің қалыптасуын да көрсетпегені мүмкін. Лирикалық шығармаларда іс-әрекет сюжеті көңіл-күй сюжетімен сабақтаса беріледі. Характерлер арасындағы қатығыс емес, әртүрлі әсерлердің, толғаныстардың ауысуы лирикалық шығармалардың құрылымын анықтайды. Оның сюжеті кейде сезімнің жан-жақты ашылуымен, кейде оның дамуын, сезінуін көрсетумен байланысты. Бұлардың біреуі бір шығармада, енді бір бір шығармада көрініс тапса, кей шығармаларда осының бәрі қабаттасып келіп жатады.

Алуан түрлі көңіл-күйдің, алаңдаушылықтың, толқулардың араласып келуі, сонымен бірге олардың сезімнің пайда болуын көрсетуге, рухани ізденістердің негізгі мәнін, олардың мағынасын тереңнен түсінуге арналған қоршаған ортамен өзара қарым-қатынасы лирикалық шығарманың композициялық құрылымының негізін құрайды.

Мұндай шығарманың композициялық құрылысы лирикалық кейіпкерге, соның тебіреніс-толғаныстарына сәйкес қалыптасады. Өмір көріністері лирикалық кейіпкердің көзімен суреттеледі.

Сонымен, поэзиядағы сияқты лирикалық прозаның да бейнелеу құралы жазушының сезімі мен ой толғамы. Дегенмен поэзияға қарағанда лирикалық проза қаламгердің жан әлемін ашуда лирикалық қана емес, әңгімелеудің барлық эпикалық тәсілдерін емін-еркін пайдалана алады.

Лиризмнің әдеби құбылыс ретінде дамуы XVIII-ші ғасырдың екінші жартысынан басталады. Зерттеушілер лиризм туралы айтқанда, оның Руссо, Стерн, Карамзиннің шығармаларымен, сол дәуірдегі, қоғамдағы тарихи-әлеуметтік өзгерістермен байланыстырады. Осыған байланысты, әдебиетте жаңа принциптер, жаңа критерийлер, жаңа эстетикалық идеялар шыға бастады. Әр түрлі бағыттағы және әр түрлі әдістерді қолданатын суретшілердің, көркемөнершілердің, жазушылардың шығармаларында «лиризм» ұғымы орныға бастайды. Алайда әдебиетте лиризмнің теориялық жағынан гөрі, практикалық жағы әлдеқайда тез дамыды.

«Лиризм» ұғымы жайлы алғаш Гегельдің еңбектерінен көре аламыз. Гегельдің ойынша, романтикалық шығармалардың мазмұнының артықшылығы - жеке адамның ішкі рухани өмірін, сезімдердің әр алуандылығын бере алуы. Бұл тұрғыдан алғанда, ішкі толғаныстар сырттай беріле алмағандықтан, күрделенеді. Осыдан келе, жазушы кейіпкердің ішкі әлемін беру үшін лирикаға жүгінеді. Дәл осы жерде Гегельде «лиризм» ұғымы жайлы сөз болады. Оның айтуынша, «лиризм – романтикалық өнердің негізгі стихиялы ерекшелігі болып табылады» [2,506].

Ал Белинский лиризмнің поэзияның ерекше бір түрі екенін, оның ағылшын әдебиетінде тұнып тұрғанын сөз етеді. Ол: «Лиризм болмаса, эпопея мен драманың прозалығы күшті болар еді», - дей келе, лиризм көркем шығармаға нәзіктік, сұлулық, шынайылық дарытатынын айтады [3,296].

Белгілі орыс ғалымы Г.Н.Поспелов өз еңбегінде: «Лиризм - әдеби шығармалар мазмұнының «түр» аспектісіне жататын құбылыс емес, оны шығарманың пафосы дей аламыз, ал пафос дегеніміз, жазушының шығармадағы белсенді идеялық-эмоционалдық тұрғыдан берген бағасы», - дейді [4,119].

«Лирикалық өнер әрі романтикалық, әрі реалистік негіздерде өмір сүреді», - деген С.А.Липин лиризмнің белгілі бір көркемдік әдістер мен бағыттарға тәуелсіздігін, психологизм сияқты әдебиеттің «тектік» қасиетіне бейім екенін аңғартады [5,132].

Зерттеуші Б.А.Ахундов: «Лирикалық романда идеялық салмақ «эпикалық» емес, лирикалық бөлімге; кейіпкер істері мен әрекеттерін сипаттауға емес, оның толғаныс, әсерлену, сыр ашу сәттеріне түседі», - деп жазады [6,278].

Бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде «сыршыл» деген сөз көп кездеседі. Лирикалық проза – ең құнды нәрсе туралы оқырманмен сөйлесу дегенді білдіреді. Алайда кез келген «сыр» лирикалық сипатқа ие бола алмайды. Мәселен, 60-жылдардың соңында «лирикалық проза» мен «сыршыл проза» ұғымдары қатар қолданылып, әр түрлі мағына берді. Кейде екеуі бір топта қарастырылып, лирикалық шығармалар деп аталды. Нақты зерттеулердің болмауы лирикалық прозаның айналасында осындай түрлі пікірлер тудырды. Зерттеушілердің әрқайсысы өз ұстанымдарын дәлелдеуге тырысты. Осылардың бәрі лирикалық прозаға тән ерекшеліктерді анықтауға септігін тигізеді.

Қазіргі әдебиеттануда «лиризм» ұғымы лириканың синонимі ретінде де қолданыла береді. «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» лирикалық прозаға мынадай анықтама берілген: «Лирикалық проза – қара сөз жанрындағы автордың нәзік көңіл-күйімен, сезім әсерімен суарылған шығармалар. Лирикалық проза өз алдына жанр болып саналмайды, тек прозаның стильдік бір түрі ретінде қарастырылады». Мұндай шығарманың композициялық құбылысы лирикалық кейіпкерге, соның тебіреніс-толғаныстарына сәйкес қалыптасады. Өмір көріністері лирикалық кейіпкердің көзімен қаралып суреттеледі.

М.П.Князева лиризм ұғымын үш аспектіде қарастырады: «Біріншісі – көркем шығарманың лирика түсінігімен байланысты тектік сипатының мәні; екіншісі – шығармада автор ұстанымы айқын көрінетін көтеріңкі эмоционалды, субъективтіленген баяндаудың түрі; үшіншісі – жазушының шындыққа идеялық-эмоционалдылық қатысын, оның ұстанымын ашып көрсететін көркемдік пафосының жеке түрі» [7, 156].

Рухани проза шындық, жақсылық, сұлулық туралы ұғым қалыптастырады. Лирикалық прозада «ассоциативтік» құрылым мен ерекше эмоционалдық «атмосфера» бар.

Көркем құбылысты суреттеу құралдарының, көркемдік тәсілдердің жүйесі арқылы ғана анықтауға болмайды. Сонымен қатар мұнда мазмұндық негіз бен жалпыэстетикалық

тенденциялардың ықпалы да маңызды рөл атқарады. Оның себебін дәуірден, адамзат тұрмысындағы «мәңгілік» сұрақтардан іздеу керек.

Лирикалық прозада көптеген мәселелер өзіндік тұрғыдан ашылады. Мәселен, мұндай шығармаларда автор тұлғасы ерекше көрінеді. Кей шығармаларда автор өзі басынан өткізген, сезінген, ойлаған жағдайларға баса назар аударады. Мұнда автор тұлғасы авторлық «менінің», яғни ғұмырбаяндық әңгімелеушінің аясында қалыптасады.

Лирикалық жазушыны да өзекті мәселелер толғандырмай қоймайды, ол да қайғырады, мұңаяды, қуанады. Онсыз ол мұндай шығарма тудыра алмас еді.

Әдебиетте шындықты бейнелеудің әртүрлі формалары болғанымен, белгілі стильдік біртұтастық байқалады. Яғни, шебер қаламгердің өзіндік бір даралығы, әр шығарманың өзіне тән стильдік ерекшелігі болғанымен, барлық шығармаларына ортақ стилі де байқалады. Сондықтан әр жазушының шығармалары өзіндік бояуларын сақтай отырып, стильдік белгілерінің ұқсастықтары жағынан үлкен бір стильдік ағымды құрайды.

Шығармашылық бірігудің әдісі болатын стильдік құбылыс қаламгерлердің белгілі бір ауқымын қамтиды. Ол әдіс негізінде бой көтеріп, әдістің өзіндік ерекшеліктерін сақтайды.

Әдебиеттегі стильдік ерекшеліктерді қарастырғанда зерттеушілер жеке стильдік бірліктің ортақ жақындығын атап көрсетеді.

М.М.Бахтин: «көркем стиль сөзбен емес, әлем және өмір құндылықтарымен жұмыс істейді; оны адам мен оның әлемінің қалыптасу және аяқталу тәсілдерінің жиынтығы ретінде анықтауға болады, ал бұл стиль қарым-қатынасты түсіну үшін білу қажет дерекке, сөзге, табиғатқа деген қатысты білдіреді», - дейді [8, 169].

Лиризм ағым ретінде пайымдасақ, ол адамның жан әлемінің нұрлы шуақпен асқақ бейнеленуі, қуанышы, шаттығы, дархан мінез құбылыстары, терең жан сезімі, күйініш-сүйініші, алдағы таңға үмітпен, сеніммен қараушылығы, яғни өмірдегі шындықты шығарманың мазмұны мен түп бірлігін сақтай отырып, үлкен танымдық көркем дүниеге айналдыру тәсілдері деуге болады. Бұл - дәуір тынысын бейнелейтін қыртыс қатпары мол алуан мінез, күрделі болмыстың жасалуы, кимыл-әрекет өрісінің кеңеюі деген дұрыс.

Сол сияқты лиризм табиғаты жазушының мол ізденісін, суреткерлік парызын байқататын құбылыс.

Қазақ әдебиетіндегі лирикалық прозаның бастауы Б.Майлиннің "Шұғаның белгісі", М.Жұмбаевтың "Шолпанның күнәсі", М.Дулатовтың "Бақытсыз Жамал", Ж.Аймауытовтың "Күнікейдің жазығы", "Ақбілек", С.Ерубаевтың "Менің құрдастарым" атты шығармалары болып табылады.

Лиризмнің жемісті бағдар айшықтарын М.Әуезов, С.Сейфуллин, Ғ.Мүсірепов, Т.Ахтанов, М.Иманжанов, Т.Әлімқұлов, Ә.Әлімжанов тәрізді қазақ қаламгерлері де дәстүрді жалғастыра отырып, орнымен пайдалана білді. Бұл қаламгерлердің шығармаларында лиризм психологизмнің, психологизм лиризмнің ажырамас өрімі ретінде стиль түзушілік қызмет атқарысты.

Әсіресе 60-жылдардан бастап қазақ прозасы лиризм өрнектеріне бай, идеялық бағыты айқын туындылармен толыға түсті. Олардың қатарына С.Мұратбеков, Қ.Ысқақов, Ж.Молдағалиев, Т.Жармағамбетов, Ә.Кекілбаев, Ж.Түменбаев, Т.Нұрмағамбетов, О.Бөкей т.б. көптеген қаламгерлерді жатқызуға болады. Қаламгерлердің ізденістері лирикалық прозаның композициясына өзгерістер енгізуге итермеледі және ол қадамдар ежелгі озық әдеби үрдістерді өнерпаздықпен пайдалана білуге жетеледі. Фольклорлық сарындар, тарих пен бүгінгі таң оқиғаларын салыстыра бейнелеу, көне аңыз, әңгімелерде түйінделген өмір ақиқаттарына қазіргі шындықтан үндестік іздеу арқылы психологиялық толымдылыққа қол арту- прозаның барлық жанрында бел алған стильдік тенденция.

Алпысыншы жылдардағы лиризмнің негізгі ерекшелігі туралы сөз болғанда, бір зерттеушілер лиризмнің негізгі ерекшелігі – «кейіпкерлердің ішкі дүниесіне нәзіктікпен қарау» десе, енді біреуі – автобиографиялықты, үшінші біреуі – баяндаудың эмоционалдылығын атап көрсетеді. Әрине, бұлардың бәрі де лиризмнің негізгі ерекшелігі бола алады.

Лирикалық прозаның даму өрісін талдағанда, оның бүкіл композициясынан, түр мен мазмұн бірлігінен, стильдер ерекшелігінен, сезім күші мен жарқындығынан, ішкі драма қуатынан, сөздердің пәрменділігі мен өткірлігінен, реалистік шындығынан толып жатқан көркемдік қасиеттер табамыз.

Лирикалық прозаның мүмкіндіктерін асыра бағаламау және оны көркемдік бейнелеудің басқа формаларына қарсы қоймау жағын қатаң қадағалай отырып, лиризм қаламгердің өмір құбылыстарын кеңірек, молырақ бейнелеуіне бөгет болады, кедергі келтіреді деген пікірдің шындыққа сәйкес еместігін де ескеру керек. Себебі лиризмнің қамтитын аясының қаншалықты кең екені бірталай факторларға тығыз байланысты. Мәселен, ол жазушының жеке басына да,

өмірдің қай жағын суреттейтіндігіне де, оның мақсат-мұратына, ой-сезіміне де, яғни дүние танымына тығыз байланысты.

Жалпы, прозалық шығармалардың міндеттерінің бастысы - кейіпкер мінезін ашу, характер жасау. Бұл тұрғыда лирикалық шығармаларда бір немесе бірнеше типтендірілген характерлердің сәтті сомдала түсетінен айтуға болады. Шығармалардың ортақ бір сюжетке немесе бірнеше сюжеттерге құрылатындығы лирикалық шығармалардың дүниеге келуі үшін аса қолайлы алғы шарттар болып есептеледі. Сондықтан да бұл шығармалардың өзіндік ерекшелігі оның көлемінде ғана емес, мазмұн тереңінде жатыр.

1. *Словарь литературоведческих терминов. / Редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. –М., 1974.*

2. *Гегель Г.В. Эстетика: В 2-х томах. – М., 1999. - Т.2.*

3. *Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды. – М., 1978. - Т.3.*

4. *Поспелов Г.Н. Теория литературы. – М., 1978.*

5. *Липин С.А. Идейное единство и художественное многообразие советской прозы. – М., 1974.*

6. *Ахундов Б.А. Литературные направления и стили. – М., 1976.*

7. *Князева М.П. К истории понятия «лиризм». В кн.: Миропонимание и творчество романтиков.–Калинин, 1986.*

8. *Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.*

Резюме

В статье определяются некоторые характеристики лирической прозы. Учитывая мнения нескольких исследователей, создаются концепции.

Summary

In this clause become clear some descriptions lyric prose. Consideration opinions several researchers, spring up conceptions.

ҚАЛТАЙ МҰХАМЕДЖАНОВ ДРАМАТУРГИЯСЫНДАҒЫ ТАРТЫС

Қ.Ө. Әжиев -

*филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университетінің аға оқытушысы*

Белгілі драматург, аудармашы, публицист, театр сыншысы, Қазақстанның халық жазушысы Қалтай Мұхамеджановтың қазақ драматургиясының дамуына елеулі үлес қосқаны белгілі. Ол туралы «Қалтайдың өзі де бір театр» деген өнер адамдарының құлағына сіңісті болып, қанатты сөзге айналған пікірдің айтылуы бекер емес.

Қалтай Мұхамеджановтың алғашқы туындысы «Бөлтірік бөрік астында» атты комедия өткен ғасырдың 60-шы жылдары үлкен резонанс тудырды. Ол баспасөз беттеріндегі әртүрлі, кейбіреуі қарама-қайшы пікірдегі мақалалардың жарық көруіне себепші болды. Комедияда совет жастары жағымсыз түрде көрсетілген, үлкен қоғамдық деңгейдегі мәселе көтерілмеген деген сияқты өз заманының талабына сай, кеңес идеологиясы шеңберінен шықпайтын сындар айтылып жатты. Сонымен қатар М. Әуезов осы туындыға «татымды комедия», «анық талантты табыс» деп жоғары баға бергені белгілі. Жарты ғасыр бұрын, яғни 1958 жылы жазылған «Бөлтірік бөрік астында» комедиясы қазіргі кезде де маңызы зор, мәдени құндылығы жоғалмаған, көркемдік – эстетикалық мәні ескірмеген шығарма.

Бұл туындының бұдан елу жыл бұрын көтерген мәселесі ХХІ ғасыр тұрғысынан қарағанда да әлі күнге өзекті. Пьеса В. Маяковскийдің өлең жолдарымен басталады:

<...>Мы любим парад,
Нарядную песню.
Говорим красиво,
Выходя на митинг.
Но часто
под этим

покрытый плесенью

Старенький – старенький бытик ...

Бұл сөздер комедияның негізгі идеясымен тығыз байланысты. Сыртқы жасанды сұлулық ішкі жұпыны болмысты жасырады. Сөзі мен ісі қабыспайтын екіжүзділік қай кезеңде де адамның қасіретке жетелейтін кемшілігі.

Комедияның басты кейіпкері Сапар университеттің бесінші курс студенті. Ол ауылда әйелі мен баласы барын жасырып, курстасы Жәмилаға үйленгелі жүр. Жәмиланың әкесі – лауазымды қызметкер. Ал Сапардың мақсаты – сондай туыстықты пайдаланып Алматыда қалу. Ол барлық ісін есептеп қойған: «мықтының творчествосынан диплом жазады», кездескен сәтте мықтыны «әдебиетіміздегі алып тұлға», «поэзиямыздың мақтанышы» деп небір теңеулерді үйіп-төгіп, тілін безеп мақтай жөнеледі. Сапар жылы, ыңғайлы орынға өтірік-айламен жеткісі келген, сөзі мен ісі жасанды, сезімі жалған мансапқор ретінде танылады.

Пьесаның соңында кейіпкердің бетпердесі ашылып, өтірігі әшкере болады. Ауылдан келген ағасы Бекен ақсақал күйініп Сапарға «бөрік астындағы бөлтірік» деген баға береді. Мүмкін, осындай теңеу арқылы кейіпкердің келеңсіз қылығы жеке бір адамның ғана қоғамға жат кемшілігі деген ұғым қалыптастыруға болатын шығар. Дегенмен комедияның мәтінін талдау арқылы Сапардың типтік кейіпкер дәрежесіне дейін көтерілгенін көреміз. Екіжүзді тоғышар бейнесі Қалтай Мұхамеджановтың басқа шығармаларында да көркемдік шешімін тапқан.

«Бөлтірік бөрік астында» комедиясында тағы да бір сюжеттік желі бар. Ол Сұңғат пен Марфуғаның қарым-қатынасы. Марфуға қазақ тіліне шорқақ, қалада өскен қыз. Осы образға байланысты авторға сын да айтылды. Кезінде Ә. Әлімжанов «тіл мәселесін неге қоғамдық мәселе ретінде қарастыру керек, қала қазағы әртүрлі себептермен ана тілін меңгере алмаған шығар, оған назар аударудың қажеті қанша?» /1,116/ - деген пікірде болды.

Бүгінгі күн тұрғысынын қарасақ, сонау тоқырау заманында Қалтай Мұхамеджанов қазақ тілі мәселесін көтере білді. Кезінде мән берілмеген ұлттың көкейкесті мәселесін драматург мысқыл, кекесін күлкі арқылы қозғайды. Комедияда тағы бір өз тілін шұбарлап сөйлейтін, рок-н-роллға табынатын, космополит Арыстан атты кейіпкер бар. Автор Марфуға мен Арыстан арқылы ана тілін, төл мәдениетін білмейтін шала қазақтың типтік бейнесін сомдаған.

«Бөлтірік бөрік астынданы» Қ. Мұхамеджанов сатиралық комедияға жатқызады. Мұнда кейіпкерлердің кемшіліктері, қателіктері шынайы күлкі арқылы сыналады. Автор юмор, ирония сияқты бейнелеу тәсілдерін кеңінен қолданып, комедиялық шығарманың поэтикасына сай кейіпкерлер арасындағы қақтығыстарды көрсетеді.

Қ. Мұхамеджановтың келесі туындысы «Құдағи келіпті» атты комедия. Бұл шығарма «Бөлтірік бөрік астындағының» жалғасы. Осы аталған екі шығарманы сыншы Сейілбек Жұмабек «комедия-диалогия» деп дәл айтқан. Алғашқы пьесадағы Сұңғат пен Марфуғаға байланысты сюжеттік желі «Құдағи келіптіде» әрі қарай дамиды. Ана тілін білмейтін қазақ қызы Марфуғаның келешегі не болмақ? Бұл рухани кеселден айықтыратын жол бар ма? Автор осы сауалдарға екінші комедияда жауап береді. Марфуға күйеуі Сұңғатпен ауылда тұрады, мектепте мұғалім. Орыстанып кеткен қазақ қызы ұлттық мәдениеттің рухани бастауы саналатын ауылға келін болып түскендігінің арқасында бастапқы болмысына, ежелгі түп-тамырына оралуға мүмкіндік алады.

Осы пьесада драматург Марфуғаның әке-шешесі сияқты қалада тұрып даланы ұмытқан, ауылды менсінбейтін қазақтар және ауылдың қарапайым тұрғындары арасындағы қақтығысты көрсете отырып, тағы да ауыл мен қала мәселесін қоғамдық дәрежеде көтереді.

Пьесада Сұңғаттың жанұялық мәселесімен қатар өндіріс мәселесі де қозғалады. Мектеп оқушылары жаз бойы интернат салу үшін кірпіш құйған. Колхоз бастығы Сәрсен сол кірпіштермен сиыр қора салдыру керек дейді. Оған мектеп директоры Кеңес және партия ұйымының хатшысы Сұңғат қарсылық білдіреді. Осындай қақтығыс арқылы автор шынайы құндылықтар мәселесін көтереді: адам қымбат па, мал қымбат па? Нәтижесінде, алпыс мың кірпіштен шопандардың балаларына интернат салынатын болып, ал сиыр қораны колхоз бастығы өзінің жеке қаражатына жасайды.

Қ. Мұхамеджановтың «Қуырдақ дайын» атты үшінші комедиясындағы оқиға темір жол бойындағы мал шаруашылығымен шұғылданатын совхозда өтеді. Экспедитор Ережеп бастықтың орынбасары Жақанды балдызы Күләнға үйлендіргісі келеді. Ережеп ішкі есебін іске асыру мақсатында әртүрлі қулыққа барады.

Пьесада жеке бастың мәселесімен қатар шаруашылық тақырыбы да бар. Облисполкомның орынбасары поезбен өтеді. Соған совхозда атқарылған жұмыстың есебін алып шығу керек. Жағымпаз Ережеп пен Жақан қосымша сый-сияпат жасап, ұйткен малдың етін ұсынады. Осы орынсыз әрекеті үшін олар басшының қаһарына ілігіп облысқа шақырылады. Жақанның «ендігі қуырдақты сонда көрерміз» деген сөздері астарлы. Сонымен, пьеса атауының екі мағынасы бар.

Біріншісі - тіке мағына: Ережептің әйелі Әлима қуырдақ қуырып, оның дайын екенін мәлімдейді. Екінші, символикалық мағынасы жазықты болып қалған екі кейіпкердің ертең облыс басшысына барғандағы мүшкіл халін сипаттайды. Автор Ережеп пен Жақанның жағымпаздық, тоғышарлық болмысын мысқыл, мазақ күлкі арқылы ашады.

Драматург «Өзіме де сол керек» атты комедиясында қоғамды жайлап бара жатқан жоғары оқу орнына орналастыру сияқты келеңсіз құбылысты көрсеткен. Жұмыссыз Хайдарбек алаяқтықпен айналысады. Ол жоғары лауазымды қызметкерлердің атын жамылып балаларды институтқа түсіреді. Осыны табыс көзіне айналдырады. Пьеса соңында Хайдарбектің ісі әшкереленеді. Автор кейіпкеріне «Оқуға көбіне беделді қызметкерлердің көше таптап жүрген әумесер балаларын алып жүрміз. Олар бес жыл бойы ілініп-салынып, онда да әке беделінің арқасында зорға бітіреді. Я маман емес, я надан емес әрі-сәрі бірдеңелер шығып жатыр. Шын мәнінде бұл болашаққа жасалып отырған зорлық, қиянат». /2,105/ деген сөзді айтқыза отырып елдің болашағына тікелей қатысты мәселені тереңнен қозғайды.

Сонымен, Қ. Мұхамеджанов комедияларында ХХ ғасырдың екінші жартысындағы замана келбетін суреттей отырып, негізінен әлеуметтік мәселелерді көтереді. Пьесалардың кейіпкерлері қоғамдық сатыда әртүрлі орын алатын жандар: студент жастар, қалада тұратын тоғышар алаяқтар, ауыл адамдары. Көбіне драматург қарапайым ауыл тұрғындарының бейнесін сомдайды: агроном, шопан, жылқышы, мектеп мұғалімі, кітапханашы т.с.с. Мұхамеджанов комедияларының көркемдік әлемінде қоғамда орын алған мансапқорлық, тоғышарлық, жағымпаздық, екіжүзділік, паракорлық, алаяқтық, ана тілін білмеушілік сияқты келеңсіз құбылыстар сыналады. Қаламгердің ерекшелігі аталған келеңсіздіктер жеке бір адамның басындағы қоғамға жат кемшіліктер ретінде емес, керісінше жалпы қоғамдық кесел, жүйенің осалдығы ретінде сипатталады. Драматург пьесаларының өміршеңдігі де сонда.

Қ. Мұхамеджановтың қаламынан комедиялармен қатар драмалық шығармалар да шықты. «Менің дертім» атты драманың шығармашылық тарихы күрделі. Бұл пьеса 1962 жылы жазылып он алты жыл бойы автордың столының тартпасында жатты. 1988 жылы «Біз періште емеспіз» деген атпен театр сахнасында қойылды.

Бұл туындыда ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық зұлмат сөз болады. Драма кейіпкерлері Назар мен Қаспақ – НКВД қызметкерлері. Олар 1937 жылғы қанды оқиға куәлары ғана емес, сонымен қатар жазықсыз өлім себушілер. Кейіпкерлер өткен күндердің қорқынышты көріністерін әр түрлі түсіндіреді. Осы өткенге деген әртүрлі көзқарас олардың арасындағы шиеленіске себепкер болады. Өзіне-өзі риза Қаспақ 1937-жыл трагедиясын сол уақыттың ерекшелігі деп, ал өзінің әрекетін сол күннің талабы ретінде түсіндіреді. Бірақ соған қарамастан Қаспақтың іс-қимылдарынан оның да ішкі дүниесі алай-дүлей екенін көреміз. Қаспақтың «Тірлігім азап, серігім арақ» /3,95/ « арақ арсызға перде болуға жарайды» деген сөздерінен іштей қиналып жүргенін байқаймыз. Дегенмен, қалай болғанда да, ол өз істерін ар сотына салудан аулақ.

Ал Назар өткенге мүлдем басқаша қарайды. Оған өткен күндердің елесі мүлдем тыныштық бермейді. Ол ешқандай кінәсі жоқ Ерден мен оның жары Асылдың өліміне қатысы барлығына қатты қиналып, ар сотының азабын тартады. Автор Назардың ішкі әлемінің драматизміне баса назар аударған. Өзінің досы, көн терілі Қаспақ сияқты Назардың да өткенді жылы жауып қоюына болар еді, өйткені қазіргі кезде оның кінәсі жайлы ешкім білмейді. Бірақ кейіпкер олай істей алмайды, есте барды сызып тастап, өзінен-өзі жасырынып қала алмайды. Кейіпкердің бар рухани драмасы осында. Жанрлық жағынан пьеса философиялық-әлеуметтік драма. Мұнда адам өмірінің мәні, болмыс пен сана, тұлға мен қоғам сияқты философиялық мәселелер көтерілген.

1966 жылы Қ. Мұхамеджанов «Жат елде» атты пьесасын жазды. Мұнда соғыстан кейін Германияда қалып қойған отандастарымыздың шағын тобы туралы әңгіме болады. Олардың мақсаты әр түрлі. Бірі Америка және Германияның қолдауымен «Түрік ели» атты ұйым құрып, түрік тілді республикаларды Кеңес өкіметінен бөліп алуға ұмтылса, енді бір тобы осы ұйымның ісін қолдамағанмен, солардың арқасында амалын тауып елге жетіп қалғысы келеді. Ал Америка мен Германияның ойы осы топтың күшімен Кеңес одағына қарсы бағытталған идеологиялық диверсияны күшейте беру.

Драматург бұл шығарманы мемлекеттік тапсырыс бойынша жазғаны белгілі. Бірақ ол тапсырыс талабына сәйкес сатиралық комедия емес, саяси- әлеуметтік драма жазған. Тағдыр тәлкегімен туған жерінен жат елге кеткен адамдар тағдырын күлкіге айналдыру қиын. Отанынан алыс кету - адам үшін драма. Әдебиетші-ғалым С. Қирабаев бұл пьесаны «патриоттық спектакль» деп атаған. Драманың негізгі мотиві – Отанға деген сағыныш. Жат елдегі қандастарымыздың сезімі мен қиналыстары ақын Асаннның трагедиялық образы арқылы берілген. Сонымен қатар пьесада сатқындық тақырыбы да бар. Жасырын ұйымды құрушы Құрбан бәрінен бұрын өзінің

жеке басының пайдасын ғана ойлайды. Сол себепті де оған қатал үкім шығарылады. Анасы оны «шіріген жұмыртқа» санап, «балам өлді» деген кесімін айтады.

«Көктөбедегі кездесу» драмасы Шыңғыс Айтматовпен бірігіп жазылған. Ол терең психологизмге толы, интеллектуалды-аналитикалық құрылымы бар, символдық образымен ерекшеленетін шығарма. Пьеса оқиғасыз, сол себепті тартыс сыртқы деңгейде емес, іштей өрістейді. Бір мектепте, бір сыныпта оқыған төрт дос демалыс күні Көктөбеге шығады. Кейіпкерлердің бірі Көктөбені атақты Фудзиямаға теңейді. Бұл теңеудің символикалық мәні бар. Ертеде Жапонияда Фудзияманың басына шыққан монахтар адамға ашпаған сырын айтып, құдайдың алдында рухани тазарудан өтетін болған. Осыны еске алған актриса Гүлжан қатысушылардың әр қайсысына айтылмаған сырларын көпшілікке жайып салып, Көктөбенің басында тазаруды ұсынады. Құдайдың алдында шынын айтуға барлығы бірдей дайын болмай шығады.

Драматургтың шығармашылық табысының бірі пьесаның образдар жүйесіне тағы бір кейіпкер, Айша апайды енгізуі болды. Қарт мұғалім бұрынғы оқушыларынан олардың досы, сыныптасы Сабыр жайында сұрайды. Өйткені оның есінде бесеуі бірге оқып, бірге жүріп, майданға қол ұстасып бірге кеткен күйінде қалған. Өзінің ең талантты шәкіртін еске алу арқылы Айша апай Сабырмен байланысты сюжеттік желіні күшейте түседі. Қарт мұғалім есіне түсірген Сабырдың «Мәңгі талас, мәңгі дау» атты өлеңі оның асқан талант иесі екендігіне куә. Мұнда «Қайткенде адам қалады адам болып?» деген жолдар қайта-қайта қайталаанады. Өмір адамды күрес, соғыс, өлім тағы басқа жағдайлар арқылы сынайды. Адам өмір бойы адамгершілікке емтихан тапсырумен өтеді. Ең бастысы - қандай жағдайда да адам болып қалу.

Соғыстың соңына қарай Сабыр «Дабыл үні өшкенде» атты поэма жазады. Жауынгерлердің рухын көтеретін өлеңдер жазумен белгілі болған оның бұл ісін достары түсіне алмайды. Жауды отанының шекарасынан қуып шыққандарына қуанудың орнына Сабырды «осының қаншама өмірді қыршынынан қиып, қаншама қан қазаға душар ететінін байқайсың ба», бұл жеңістің құны қанша деген сұраулар мазалайды. Осы поэмасы үшін Сабыр жазаға тартылады. Төрт досының бірі оны сатып жіберген. Бірақ дәл қайсысы екені жұмбақ күйінде қалады. Тарихшы Мәмбет бүкіл қойылым барысында сатқын кім деген сұрақты қайта-қайта көтереді. Бірақ айналасындағыларға бұл мәселені қозғау керек емес. Барлығы да бұл тақырыпты жылы жауып қойғысы келеді. Олар ұзақ жылдар бойы бұл адам жайлы әйелдеріне де айтпаған. Бірақ Сабыр жарылмаған шикан сияқты бәрінің есінде. Сол себепті сыныптастардың әңгімесі, олар оны қаламаса да, қайта-қайта Сабырға келіп тіреле береді. Өмірден жылы орнын тапқан Исабек пен Иосиф Патаевичтің айтуларына қарағанда, Сабыр бұл күндері ішіп кеткен, жанұясынан айырылған.

Драма кейіпкерлерінің өмірге деген көзқарастары әртүрлі. Олар сол себепті де ортақ нәрселер көп болғанына қарамастан, рухани жағынан бір-бірінен соншалықты алыс. Олар үнемі бір-бірімен сөз таластырумен болады. Сыныптастардың жүздесуі ұзақ сағынышпен күткен, рухани жақын адамдардың кездесуі емес. Әңгімелерінен де көңілі жақын жандардың шынайы сөздерін ести алмаймыз. Олардың дауларының ең басты себебі табынатын құндылықтарының әртүрлі болуында. Мысалы, жақындығы сөздерінен аңғарылатын Мәмбет пен Алмагүл өзара қарым-қатынастың негізі бір-біріне рухани азық бере білуде деп есептейді. Иосиф Патаевич, Исабек, Мәмбеттің әйелі Әнуар тоғышарлық түсініктің шеңберінен шыға алмаған адамдар. Не актрисалық өнердің шыңына шыға алмаған, не ана бақытына қолы жетпеген Гүлжан өзінің осындай жағдайына қатты қайғырады. Сол себепті автордың негізгі драматургиялық тәсіл ретінде дискуссияны таңдап алуы бекер емес.

Пьесаны Сабырдың образымен байланысты сатқындық тақырыбы көктеп өткен. Бұл тақырыпты Моцарт пен Сальери жайлы репликалар күшейте түскен. Фудзиямаға шығу арқылы пьеса кейіпкерлеріне сатқындық дертінен тазаруға мүмкіндік туған сияқты. Бірақ олар бұл мүмкіндікті пайдаланбайды. Авторлар пьесаға таудың етегінде тас тиіп қайтыс болған белгісіз әйел жайлы жана эпизод кіргізеді. Нәтижесінде кейіпкерлер бұл трагедияға әдейі болмаса да кінәлі болып шығады. Бірқатар сыншылар бұл көріністі артық деп есептеген еді. Бірақ осы эпизод арқылы драма кейіпкерлері кезекті сынаққа түседі. Мүлдем әртүрлі көзқарастағы адамдар ақыр соңында өздерінің шынайы орнын тапты. Сатқындар қашып кетті, ал адал адамдар қолымен істегенін мойнымен көтермек болып, қалып қойды. Пьесада сатқын мынау еді деп нақты көрсетілмейді. Оның кім екендігі маңызды емес. Авторлардың концепциясы кінәліні тікелей көрсетуден де кеңірек. Кім сатқын деген сұраққа жауап беру аз. Оқиғаның драматизмі сатқындық фактісінің өзімен тікелей байланысты. Мәмбет сатқын өзі емес екенін біледі. Соған қарамастан ол жақындарының бірінің сатқын болғаны үшін рухани күйзеліске түседі. Өйткені адам өзінің ғана күнәсі үшін емес, бүкіл адамзаттың күнәсі үшін де жауапты. Осындай рухани ізденістерімен

Мәмбет өз жанұясының материалдық жағынан басқасына бас ауыртпайтын Досбергенге, жолы болғыш ғылым докторы Иосиф Патаевичка, жағдайға бейімделгіш Исабекке, тоғышарлық көзқарастағы Әнуарға түсініксіз.

Сонымен Қалтай Мұхамеджановтың драмалары психологиялық мазмұнымен, философиялық тереңдігімен ерекшеленеді. «Көктөбедегі кездесу» атты драманың кейіпкері Сабыр ақынның өлеңіндегі «Қайткенде адам қалады адам болып» деген жолдарды Қалтай Мұхамеджанов драматургиясының лейтмотиві ретінде қабылдауға болады. Оның драмалары мен комедияларының негізгі тақырыбы адам тағдыры, адамның кемшіліктері, адамның күрделі, қарама-қайшылыққа толы жан дүниесі. Комедияларында күнделікті тұрмыстың сынына түскен адам күлкіге айналдырылады. Драмаларында адам ерекше психологиялық жағдайлар арқылы: қасиетті тау Фудзиямада («Көктөбедегі кездесу»), жат елде («Жат елде»), қасіретке толы 1937-жылды еске алуда («Менің дертім») сыналады.

Қорыта келгенде, Қ.Мұхамеджановтың пьесаларындағы тартыс табиғаты өте күрделі: онда адамның жеке тұлғаны және қоғамды аздыратын келеңсіздіктермен күресі барысында туындайтын қақтығыстар баяндалады. Драматург адам өміріндегі күнделікті ұсақ тіршілікпен қатар құдаймен тілдесу сияқты әртүрлі дәрежедегі көріністерді суреттеу арқылы жеке бастық, жанұялық, өндірістік істердің деңгейіндегі қақтығыстарды жалпыадамзаттық және мәңгілік құндылықтарды сақтап қалу жолындағы тартыс деңгейіне дейін көтереді.

1. Жұмабек С. Қалтай Мұхамеджан. Титан драматург. (Замандастар айнасында) Шығармашылық портрет. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. – 240 б.

2. Мұхамеджанов Қ. Өзіме де сол керек.// Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 2-т. Пьесалар. Портреттер. Өнер жайлы ойлар. -Алматы: Атамұра, 1998 – 72-107 бб.

3. Мұхамеджанов Қ. Менің дертім.// Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 1-т. Пьесалар. Сахна сазы. Кинофильмдер туралы. - Алматы: Атамұра, 1998 - 89-121 бб.

Резюме

В статье рассматривается поэтика конфликта в драматургии К.Мухамеджанова.

Summary

The conflict in K.Muhamedjanou`s dramatic art is considered in the article.

БАЯН-ӨЛГЕЙ ҚАЗАҚ РАДИОСЫНА 45 ЖЫЛ

Д.Баймолда -

ф.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың
аға оқытушысы

2010 жылы шілде айында өзінің орнағандығының 70 жылдығын тойлаған Моңғолияның Баян-Өлгей аймағы 1940 жылдан бері «ұлттық аймақ» деген мәртебеге ие. Моңғолия қазақтарының осы ұлттық ерекшелігін ескерген Моңғолия үкіметі оу бастан қазақ баспасөзін, қазақ тілінде хабар тарататын радионы дамығуды қолға алды.

Алтай тауларының бөктерінде мал бағып, күн көрістерін тауып келген Моңғолия қазақтары үшін радио үкімет саясатын насихаттайтын тиімді құрал болумен бірге аймақ тұрғындарын ішкі және сыртқы жағдайлармен, түрлі оқиғалармен дер кезінде таныстырып отырды. Яғни халықтың көзін ашып, сауатты болуына көмекке келді. Ел астанасы Ұланбатырдан алғаш рет қазақ тілінде хабар тарату ісі 1944 жылы көктем айында басталыпты. Алайда осы хабардың тұңғыш тілшісі, редакторы және дикторы кім болғаны туралы мәлім емес. 1947 жылы Моңғолияның Ұлттық Радиосы аптасына бір рет қысқаша қазақ тілінде тұрақты хабар таратуды қолға алып, қазақ тіліндегі алғашқы хабар таратушы-редакторы болып аймақ тумасы Сәдуұлы Қабышай істеді. Қазақша хабарды бастабында С.Қабышай өзі моңғолша ақпараттарды негізге алып, хабар дайындап жүріпті (1).

1950-ші жылдардан Кеңес елінде жасалған «Родина-52» маркалы шағын радио қабылдағыштардың еркін саудаға шығуына байланысты моңғолия қазақтары моңғол тіліндегі хабарлардан басқа Қазақстанның қазақша хабарларын да тұрақты тыңдай бастады (2).

1950 жылдан бастап Моңғол Радиосы Ұланбатыр қаласынан қазақ тілінде хабар тарату аясын кеңейтуді ойластырып, байөлкелік қазақ жастарын жұмысқа шақыра бастады. Қазақ тілінде берілетін алғашқы хабардың уақыты 15 минут болды. Алғашында қазақ тілінде хабар дайындайтын арнайы штат дайын болмағандықтан Ұланбатырда оқитын қазақ жастары хабар дайындауға көмектесіп, эфирге шығып жүрді. Ел астанасы Ұланбатырдан берілетін 15 минуттық қазақша хабарларда «Үнэн» секілді партия, үкімет басылымында жарияланған ресми ақпараттар оқылатын. Ел астанасы Ұланбатырдан өз ана тіліндегі радиобабын есту бұл моңғолия қазақтары үшін үлкен қуаныш әрі тарихи оқиға еді. Өйткені бұл кезде әрбір аймақтың өз радиотораптары болды (3).

1955 жылы Сәдуаұлы Қызырбек, Х.Ауғанбай секілді азаматтар, 1957 жылы журналист Мәлікұлы Хизат Моңғол Радиосына редактор және аудармашы болып қызметке кірді. 1960 жылдан Моңғол Радиосының қазақ редакциясына Әбілмәжинұлы Хабылахат, Смағұлқызы Займкелер тілші болып жұмыстарын бастады. С.Займке өзінің жазған «Алпысыншы жылдар хабары» атты мақаласында: –Ол кез аймақта радиостанция орнамағандықтан Баян-Өлгей қазақтары үшін Ұланбатырдан моңғол тіліндегі радио хабар бағдарламасына сыйғызып күн сайын 30 минут қазақ тілінде хабар берілетін. Аймақ орталықтан алшақ, қазіргідей күн сайынғы әр жақты қатынас жоқ болғандықтан аймақ өміріне байланысты ақпарат мәлімет табылмайтын. Біз көбінде моңғол тіліндегі хабарлар мен «Үнэн» газетіне жарияланған материалдарды және моңғолдың ұлттық ақпарат агентігі – МОНЦАМЭ-нің моңғол тіліндегі жаңалықтарынан қазақшаға аударып беретінбіз,– деп еске алады (1).

Ал 1961 жылы қазақ аймағының өмірінде алғаш рет Чехословакия елінің техникалық көмегімен аймақ орталығы– Өлгей қаласында қазақ тілінде радио хабарларын тарату станциясы орнады. Ол үшін 1435 гц жиілікте хабар тарататын 60 квт күш қуаты, 365 метр биік, 47 бөліктен тұратын 170 тоннадай салмағы бар сол жылдары Азия құрылығындағы ең биік антенна орнады. Чехословакияның көмегімен салынған бұл радиостанцияның хабар тарату қашықтығы 500 шақырымдай еді. Яғни қазақша хабар Бай-өлкеден алыс Шыңжаңдағы қазақ бауырларларға, Ресейдің Қос-ағаш ауданындағы қазақтарға тіптен Шығыс Қазақстанға дейін жететін. Бұл бір жағы қазақша хабардың Өлгейден берілуін тілеген бай-өлке қазақтарының талай реткі орталыққа жіберген өтініш-тілектеріне сай келсе, екінші жағынан 1960 жылдардың басынан Кеңес Одағы мен Қытай арасында туындаған саяси араздық, келіспеушілікке байланысты Кеңес Одағының ең жақын досы саналған Моңғолияның батысында Шыңжаңға қаратылған күш қуатты радиостанцияны орнату сол кездегі саяси шешім болғаны түсінікті (1).

Моңғолия үкіметінің 1965 жылғы 219/242 жарлығымен ұлттық қазақ аймағында орнаған алғашқы радио хабарын тарату редакциясы құрамына радио релесі және радио хабарын тарату жүйесі еніп, редакцияның жауапты редакторы болып Мәлікұлы Хизат, алғашқы тілшілері ретінде Әбілмәжинұлы Хабылахат, Хашқынбайқызы Күлдан қызмет істеп күніне қазақ тілінде 30 минуттық хабар беріп тұрды. Х.Күлдан соның алдында ғана Алматыдан КазПИ-ді бітіріп келген болатын. Қазақ радиосы 1989 жылдан бастап күніне 1 сағаттық хабар беретін болды және редактор, 2 тілші, режиссер, оператор, 4 техниктен құралған редакция хабардың мазмұны, сапасы, техникалық жақтарына жауап берді.

Аймақтағы Қазақ радиосы да бұл жылдары Моңғолиядағы социалистік өмірдің жақсы жақтарын, социалистік жарысты жалпы социализм мұратын насихаттаудан жалықпады. Социалистік өмірдің тек бір жақсы, жағымды жақтарын айтумен болды. Бұл сол кездегі Моңғолиядағы коммунистік биліктің жүргізіп отырған саясаты еді. 1986 жылы Мәскеуде басталған жариялылық яғни қоғамды демократияландыру процесі осы уақытқа дейін Мәскеу ымымен жүріп, тұрып әлемдік оқиғалардан тыс өзінше бейғам жатқан Моңғолияны да шарпыды. Бұл бір жағы Моңғолияны кеңес одағының идеологиялық бұғауынан босатса, екінші жағы Моңғол қоғамы алдына өзінше өмір сүруді қарастыруды жүктеді. Сондықтан баспасөз, радио, теледидардың алдында елдегі өзгерістерді халыққа насихаттау, түсіндіру, сол жолда қоғамдық пікір қалыптастырып, шығармашылық қал ахуал орнату қажеттігін атап көрсетті (5).

Елдегі саяси өзгерістер, демократия мен жариялылық, экономикадағы жаңарулар, әлеуметтік жағдайлар және мәдени, рухани саладағы тоқыраулар аймақтағы баспасөз, радио қызметкерлерін серпілтіті, олар ұлттық мәселелерді батыл айтқан мазмұнды хабарларды көбейтті. Тіпті радио тыңдаушыларының өздері қоғамда болып жатқан жағдайға бей жай қарай алмайтындықтарын білдірген хаттарын көптеп түсіретін болды. Осындай хаттар радио эфирінен беріле бастауы мұң екен бұл халықтың жаңа өмірге деген көзін ашуға, қиындықтарды жеңуге жол ашты. 1989 жылдан бастап қазақ редакциясының хабар беру уақыты екі есеге ұлғайтылды яғни күніне екі сағат хабар беретін болды. 1990 жылдың басында коммунистік темір тәртіптің шеңгелі

босап, шекара ашылуы мұң екен моңғолия қазақтары ежелгі атамекені –Қазақстанға қарай көше бастады.

Көші-қон, тіл мәселелері радионың күнделікті бағдарламасында басты тақырыптар болса ал салт– дәстүр, дін мәселелері сондай ақ нарықтық экономика мәселелері ең маңызды тақырыптар қатарында болды. 1937-38 жылдарғы «эсэргуу» яғни саяси құғын сүргін құрбаны болған қазақтар жайында ел ауызында айтылып келген тақырыпты қазақ радиосы көтеріп, өз эфирінен хабарлар бере бастады. Бұл радионың «Тағдыр» айдарымен тұрақты беріліп тұрды. Бұл көпшілік қауымның көп жылдары айта алмай ішінде буып келгенін эфирден жариялай бастауы расында жариялылықтың арқасы еді.

Баян-Өлгей қазақ радиосының 1989-2000 жылдарғы бас редакторы қызметін атқарған бүгінде Қазақстанға оралған Бодаухан Тоқанұлы «Бай-Өлке радиосы демократиялық кезеңде» атты естелік мақаласында: Баян-Өлгей аймағы қазақ радиосы Моңғолияда тұратын ат төбеліндей аз қазақтың ұлттық болмысын сақтап қалуға қазақ мектептерінен кейін зор үлес қосқан бірден бір киелі орны болды деп атап көрсетеді. Оның айтуынша социализм дәуірінде Баян-Өлгей радиосында партия саясатын ұстанғандықтан еркіндік болмағаны рас. Алайда радио ең бергісі қазақтың тілдік нормаларының қалыптасуына, әдебиеті мен өнерінің қанат жаюына зор үлес қосты. Қазақ радиосының басты ерекшелігі елдегі адам құқығын қастерлеген демократиялық қоғамның туын көтерісуі осы демократия негізінде бұрынғы түзу сызықтар шеңбер, бұлтартпас жол өзгеріп қоғамның барлық саласында еркіндіктің орын тепкендігі сол еркіндіктің алғы шебінде қазақ радиосының жүргендігі дейді ол.

Баян-Өлгейдегі Қазақ радиосының қазіргі бас редакторы Сұраған Рахметұлының айтуынша Баян-Өлгейдегі ақпарат құралдары соңғы бес-алты жылда біршама өзгерістерге ұшыраған. Жаңадан теларналар ашылып, FM радиолар дүниеге келе бастаған. Бірақ, бұл радио желілері бүгінгі журналистика талабына жауап бере бермейтін жағдайда. Өйткені бұған дейін Өлгей радиосында жұмыс істеп кәсіби шеберліктері шыңдалған журналистердің көбі Қазақстанға-атажұртқа қарай көшіп кеткен ал қалғандарының тәжірибесі, кәсіби журналистіктері жетіспейді.

Баян-Өлгийде көпшілікпен тұрақты түрде диалогтасып тұратын ақпарат құралы – «Баян-Өлгей» радиосы ғана. Радио күніне жергілікті уақыт бойынша кешкі сағат 21.00-22.00 арасында 1 сағат хабар таратады: Әрі Моңғолиядағы мемлекет қаржыландыратын бірден-бір ақпарат құралы-дейді С.Рахметұлы.

Чехословакияның көмегімен 1965 жылы ашылған радионың құрал жабдықтары ескірген. Мемлекеттен арнайы қаржы бөлініп, соңғы жылдары радионың құрал-жабдықтарына, компьютерлерге керекті жабдықтар алына бастаған. Бүгінгі күні Баян-Өлгий радиосының толқын жиілігі 15 квттан аспайды екен. Демек, алыс ауылдар қазақ тіліндегі жалғыз ақпарат құралының үнін естуге зар болып отыр. Радио директоры Сұраған Рахметұлы осы тығырықтан шығудың жолын былайша қарастырып жатқандығын айтады: - Келешекте радионы ұлттық деңгейге жеткізуді көздеп отырмыз, Ол дегеніміз – Моңғолия көлеміне шығару, уақытын да аздап көбейтуді жоспарлап отырмыз. Онда Шығыс Қазақстан облысының бірнеше ауданы Өлгий қазақ радиосын тыңдайтын болады. Ал Байөлкеліктер Алматыдағы «Қазақ Радиосы» мен тығыз байланыста болуды армандайды тіптен соның Моңғолиядағы бір бөлімшесі іспетті жұмыс істесек деген ойымыз да бар. Бұл әрине екі мемлекеттің үкіметтері арасында сөйлесіліп шешілетін іс болмақ дейді ол.

Баян-Өлгей қазақ радиосының өз алдына отау тіккен 1965 жылдан кейінгі жарты ғасырға таяу мерзім ішінде осындай даму сатыларына өтті. Соның әсері болар, ондағы 150 мың қандастарымыз өзінің қазақы келбетін осы күнге дейін таза қалпында сақтап отыр. 1991 жылы Қазақстанға көштің басын алғаш бұрған да осы қазақтар болатын. Қазіргі ресми есеп бойынша Моңғолиядан Қазақстанға 100 мыңға жуық қазақ оралды. Алайда, Моңғолияда әлі де 120-130 мың қазақ тірлік етеді. Қазақ топырағынан тыс өмір сүріп жатқан Моңғолия қазақтарының бұқаралық ақпарат құралдары сөз жоқ біздің ақпараттық хабар тарату жүйеміздің бір бөлшегі іспетті.

1. *Жел, қанат, құс. // Ұланбатыр. -2005.*
2. *Баян-Өлгий аймағын нэвтэрхий толь, 2010.*
3. *Журнал «Радио» . – 1956. - №4.*
4. *«Жаңа өмір» газеті. – 1985. - 25/9.*
5. *Моңғолия қазақтары. //Шалқар -1994. - №10.*

Резюме

В статье представлена краткая история и практическая возможность Баян-Ульгейской радиостанции, которая вещает на казахском языке почти 45 лет.

Summary

In the article there are short history and practical skills of the kazakh radiostation in Bayan-Olgei, Mongolia.

ОРЫС МЕМУАРИСТИКАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Қ.М. Байтанасова -

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының
доценті,
филология ғылымдарының кандидаты*

Әдебиеттануда соңғы уақыттағы белсенді жанрдың бірі мемуар деп танылуда. Жады-мәдениеттің негізі болса, мемуаристика тарихи естің жаңғыруы, қоғамның өркеніеттік көрсеткіштерінің бірі. Мемуаристикада тұлғаның ақыл-ой дамуының кезеңді сатысы көрініс береді.

Мемуарлық шығармашылық-рухани өмірдің ерекше, дербес, салыстырмалы түрде алғанда кең тараған құбылысы. Бұл тұлғаның жекелік, аскеттік нормалардан, ортағасырлық дүниетанушылық тұйықтықтан босап, өзінің жеке өмірлік тәжірибесін, уақыттың қозғалысын сезгенін байқатады. Осы тұрғыдан алғанда мемуар әдеби-тарихи жанр ретінде орнықты. Ресейде ол Петров қайта құрылуы кезеңінде тұрақтанып, жалымәдени салада белгілі бір дәрежеде өзінің тарихи міндетін орындаса, Батыс Еуропада классикалық аяқталған форма ретінде Қайта өрлеу дәуірінде танылды. Осыдан келіп Ресейде мемуардың қаншама ғасырды бастан өткергені байқалады.

Мемуарлық шығарманың мотиві көпқырлы болуы мүмкін. Оның диапазоны туындының мақса-тына байланысты, яғни, тұйықталған жеке-отбасылық жағдайдан қоғамдық-тарихи, көпшілік ауқымға дейін барады. Алайда, оның мақсатының, мүмкіндігінің әр түрлілігіне қарамастан, оларда өзгермей сақта-лып отыратын жалпы бір қасиет бар: ол жеке тұлғаның өз тәжірибесін тарихи ауқымға қатысты ету. Бұл жөнінде зерттеушілер де айтып өтеді. Мәселен, К.Ваншенкин: “өзінің өмірі туралы мемуарлық деңгейде айтуға деген өткір қажеттілік неғұрлым таза күйінде беріледі” десе [1,21-б], Л.Зорин: “Әрбір адамның қолына қалам алып не туралы жазатыны жөнінде еске алуы ұқсайды, адамдар ұқсамағанымен, себебі бір”–дейді [1,12-б]. Сонау XVIII ғасырдың аяғында діни шендегі чиновник Г.И.Добрынин: “Мен кіммін? Қайдан келдім? Не көрдім? Қайда барамын?” деп бастаған екен өзінің кең көлемдегі автобиографиялық баяндауын. Осы сауалдардың қойылысында-ақ мемуарлық шығарманың философиялылығы, мемуаристің алдына қойған міндеті, тарих қозғалысының бір бөлшегі ретінде тануы, өзін елеусіз сезінбей, замандас-тары мен ұрпақтарына өзі туралы естелік қалдырып, сол арқылы “жадыны ұзартуға” деген ұмтылысы байқалады.

Мемуар егер автор естеліктің сюжеттік орталығы болмай, шығарма басқа адамдар мен дәуірге қатысты болса да, ол авторға, оның жеке қабылдауына тиісті болып құрылады. Автордың субъектілігі кез келген мемуардың бөлінбейтін бөлшегі ретінде өткеннің объективті картинасын берудің бірден-бір мүмкіндігі болады. Әрине, кейбір белгілі жайттарға байланысты мемуар редакторлары мен басушылар немесе авторлар мемуаристің “бейтараптығы” мен оның субъективті көзқарасын “түзеу” үшін “тарихи көріністі” қазіргі ресми құжаттармен, мұрағаттан әдейі алынған материалдармен толықтырып отырады. Кейде бұл құжаттық “фонның” өсетіні соншалық, ол мемуардың дербес-жадылық субстратын, қайта-ланбас дербес колоритін жұтып алады. Осының ізімен жанрлық тұрғыда анықталмаған қандай да бір баян-даушылық сипаттағы шығарма туады. Мұндай шығармаларды мемуарлық деген сөздің аясына сыйғыза алмайсыз.

Б.М.Эйхенбаумның ауқымды формуласын қолдана отырып, мемуарлық шығарманың кез келген актісін “тарихтың ағымында өзін сезіну актісі” деуге болады [2,342-б]. Басқаша айтқанда, мемуаристиканың түбірлі, жанрлық-құрылымдық мәнді белгісі сияқты тұлғаның да тарихи өзін-өзі тануы байқалмақ. Әрине, тұлғаның тарихи өзін-өзі тануы рухани шығармашылықтың басқаша формасында жүзеге асады. Бірақ, мемуарда ол неғұрлым толық әрі жүйелі жүргізіледі. Тұлғаның тарихи өзін өзі тануы-ның орындалуы мен мемуардың әлеуметтік функциясы мемуарлық шығарманың мақсатты орнығуын

білдіреді. Әрине, бұл ерекше кездейсоқтық жағдайда емес, белгілі менталитетте берілген уақыт пен берілген социумның қасиеті байқалатын жанрлық деңгейінде көрінбек.

Мемуаристикадағы маңызды белгілердің бірі дербес-субъектілік бастаумен қабат, ретро-спективалық, яғни, өткенге назар салу. Болған оқиға мен естеліктің жасалуы арасындағы уақыттың ара қашықтығы бірнеше аптадан бастап, тұтас ондаған жылдарға дейін жетуі мүмкін. Әрине, бұл ара қашықтықтың неғұрлым ұзақ болуы оның характерге әсер ету мүмкіндігін жоғарылатады. Өткенге байла-нысты автордың жеке көзқарасында белгілі аберрация өтеді. Көптеген жылдардың өтуі, өмірлік тәжі-рибенің жинақталуы, қоғамдағы жаңа жағдай, онда таралған тарихи мағлұматтар және тағы басқалары. Мемуарист көпшілік жағдайда өткен оқиғаны сол өткен кездегі сәтіндей қабылдай бермейді де, өз еркінен тыс ол оқиғаларға қазіргі көзқарас тұрғысынан баға береді. Біреуі өткеннен тарайтын, екіншісі болашақ-тан келетін мемуаристикадағы осы екі қайшылықты түр авторлық субъективизмнің қос қабатының соқтығысын тудырады. Алайда, қазіргінің билігінде болу арқылы мемуарист сонымен бірге, өткеннің ауыртпалығынан құтылады, “еркіндікте” болады. Өзіндегі адасушылық пен қызығушылық инерциясын жеңіп, оқиғаға толық немесе қатыстылық тұрғысынан баға береді. Ретроспективалы көзқарас ақпараттарды сүзгіден өткізеді. Бірақ, ең бастысы бұрын болған оқиғалар жаңа ракурсте қайта жаңғырады немесе өткеннің бұрынғы беймәлім, құпиялы жағдайы ашылады. Осылайша, мемуарда осыған дейін ешқандай деректе жоқ бірегей тарихи мағлұматтар айқындалады.

Алайда, ретроспективалық сыншылардың немесе кейбір авторлардың пайымдағанындай, қандай да бір қатаң жас аралығына байланысты емес. Мәселен, А.Борщаговский “мемуардың жасы” мен “мемуардың қауіпті тартымдылығы” тек “бою оңып”, “фантазия мен қиялдау азайғанда” ғана басталады” десе [1,10-6], “Өткенді еске алу жастың ұлғайғаны”, -дейді Д.Данин [1,19-6]. Мемуар жазу ісі қарттықтың келуімен, яғни, адам қартайғанда тыныштыққа кетіп, басқа айналысатын ешнәрсе қалмаған кездегі жағдайымен үндеседі. Мұның да өзіндік артықшылығы бар. Көптеген мемуарлық туындылар шынында да кемел жасқа келгенде, өзінің ұрпағының адындағы соңғы парызы мемуар жазу деп түсінген кезде жазылады. Әрине, үнемі бұлай бола бермейді. Естелік жазуға деген қажеттіліктің пайда болуы болашақ автордың өзі айтуға тиісті оқиғалар жүйесінен тыс болған кезде, не бұл оқиға болып, өткен уақыттың еншісінде қалғанда не оның қатысуы қандай да бір себеппен үзіліп қалғанда тууы мүмкін. Ал, бұл енді жас ерекшелігімен еш байланысты емес. Мемуарлық шығарманың “жасару” тенденциясы қазіргі кезеңге байланысты. “Мемуарлық импульс” мәдени-тектік дәстүрлер мен өмірлік-тұрмыстық жағдайлардың аясында туады, осылардың ішінде маңыздысы тұлғаның тарихи өзіндік санасының өткірлігі, нақтылығы.

Мемуарлық шығарманың “жасаруының” алғашқы белгісі өзінің түп тамырымен өткеннің тереңіне кетеді. XVIII-XIX ғасырлар көкжиегіндегі, ескі аристократтық әулеттен шыққан, белгілі ақын, аңызға айналған Ресейдегі алғашқы мемуарист әйелдің бірі Н.Б.Долгорукованың немересі И.М.Долгоруков өзінің “Повесть о рождении моем, происхождении и всей жизни” (“Менің тууым, әулетім және өмірім туралы хикаят”) деген мемуарын 1788 жылы 24 жасында жазуға кіріскен. XVIII ғасырда болған мұндай жағдай біреу ғана емес. Жаңа жүзжылдықтың басталуымен мемуарлық-күнделік жазбалар жазуды әсіресе, әскери-дворяндық ортадағы тіптен жас адамдар бастады: мәселен, И.П.Липранди 17 жасында, А.С.Михайловский-Данилевский 18 жасында, Н.Д.Дурново 19 жасында жазған. Ал, А.С.Пушкин болса өзінің өмірбаяндық жазбаларын Петербургтен айдауға кеткен соң, Кишиневте 22 жасынан бастап жүргізген. Герцен өзінің белгілі эпопеялық мемуары “Былое и думы” шығармасын 40 жасында 1840 жылдың соңында рухани дағдарыс пен отбасылық драмдан соң жазған.

Мемуаристиканың осындай жанрлық табиғаты тек мемуарға, естелікке ғана емес, күнделікке де белгілі бір дәрежеде қатысты. Олардың арасындағы айырма ең алдымен болмысты көрсету ерекшелігінен туындайды: ол күнделікте синхронды түрде, естеліктерде ретроспективалы түрде беріледі. Егер күнделік оқиғалары стихиялы ағыммен, яғни көз алдында өткен “әлі онша айқындала қоймаған, өмірлік процесс әлі шешімін таппаған тұста” жазылса, естелік өткен өмірдің “эбден ойластырылған”, алыс, жақын оқиға-лардың сұрыпталған түрі. Осыдан келіп күнделік пен естелік құрылымының айырмасы шығады: бірін-шісінде дискреттік-үзік, айырымды оқиғалар, екіншісінде өзара байланысты, сюжеттік және компо-зициялық жағынан тұтас, құрылымды әңгіме болады. Осымен қатар мемуарлық практикада өткен мен қазіргі кезеңде жазылған күнделік материалдары оның бастау материалы болады. Яғни, мемуарлық баяндауды құру кезінде олар көп ретте

күнделік жазбаларына айналып отырады, естеліктердегі қазіргі жағдайды сипаттауда ол өзінен өзі күнделік жазбасына айналып кетеді. Күнделік жазу көп ретте үзіліп қалады: автор өзінің санасындағы бұрын өтіп кеткен оқиғалар мен адамдарды еске алып отырады. Күнделіктегі мемуарлық элементтер жазбалардың жазылу жиілігі мен жүйелілігіне байланысты. Мұндай “микроструктураның үзілмелілігі” XIX-XX ғасырлардағы орыс мемуаристикасының көптеген мұрала-рына тән. Мәселен, әдебиетші А.Я.Булгаков, әскери тарихшы А.И.Михайловский-Данилевский, ірі әскери басшы және дипломат Н.Н.Муравьев-Карский, публицист К.К.Арсеньев т.б.

Естелік пен күнделік өзінің мақсаты жағынан да жақын. Бұны ажырату қиын емес. Біз маңызды саяси және әдеби-қоғамдық оқиғаларды, белгілі адамдармен кездескен кездегі әсермен жазылған күнделіктерді болашақ естеліктердің материалы екенін білеміз. А.С.Пушкин 1833-1835 жылдар арасында жазылған күнделігін өмірбаяндық жазбалар мен өзі немесе басқалар үшін жазуға керекті дүние, “өз кезеңінің тарихы” үшін материал етіп пайдаланбақ болғаны белгілі. Тіпті күнделікті өз-өзіне есеп беру немесе тәрбиелеу мақсатындағы ағымдық-тұрмыстық мақсатта жүргізілген жазбалардың өзінен тап мемуардағыдай болмаса да, “тарихилықтың сипаты”, өзінің тұлғасын таныту байқалады. Бұлардың арасындағы айырма күнделікте тарихи айналым осы күнгі жағдаймен шектеледі, ал мемуардағы тарихилық өткенмен, тарихқа айналған оқиғалармен толығыады. Қалай болған күнде де естеліктер мен күнделіктер генетикалық және қолданбалы жағынан өзара туыстас шығармаларға жатады.

Мемуаристика алыстағы өткеннің немесе тез арада өтіп кететін қазіргінің өткенін бере отырып, тұтастай болмыстың тарихи-нақты, шынайы табиғатын ашуға бағытталады. Мемуар жанрының бұл сипаты Ресейде осы жанрдың енді қалыптаса бастауында өзінің принципті сапасын “Шынайы баяндау немесе Гавриил Добрыннің өзінің жазғаны” (“Истинное повествование или жизнь Гавриила Добрынина... им самим писанная...”); “Менің өмірімнің шынайы жазбалары (теңіз офицері С.Я.Унковскийдің естелік-тері)” “Истинные записки моей жизни” (воспоминания морского офицера С.Я.Унковского); “Кейбір ресейліктердің жазбалары, олардың өздері жазған шынайы повестер” (П.З.Хомяковтың хаттары), (“Похождения некоторого россиянина, истинная повесть им самим писанная” (записки П.З.Хомякова); “Андрей Болотовтың өзінің суреттеуіндегі өмірі мен бастан кешкен хикаяттары,” (“Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные им самим”) т.б. жазбалар белгілі болған. Осындай және бұған ұқсас мемуарлардың кіріспесі мен атауларында “шынайы” деген сөздің келуі, олардың ойдан шығарылмай, нақты бір адамға тиісті екені, аты-жөндерінің көрсетілуі олардың шынайы туындылар екенін дәлелдей түседі. Осындай мәселелер бұл жанрға “ойдан шығарылған баяндаудың” (Пушкиннің тарихи романға байланысты қолданған термині) тән еместігіне байланысты даулы мәселеге назар аудартты. Бұл мағынада Белинский “мемуарға қандай да ойдан шығарудың жат екенін”, “оған тек шынайы оқиғаның дәл, нақты берілуі ғана бағалы” болатындығын айтқан.

Осы ретте қазіргі әдебиеттану мен сында мемуардағы шындық пен ойдан шығару туралы мәселелер басқа қырынан әлденеше рет талданды. Мәселен, “шынайылықты шығармашылық ойдан шығару элементтерімен үндестірудің жемісті болатындығы”, “көркемдік ойдан шығару мен фантазияның мемуарда үлкен роль атқаратыны” және т.б. айтылды. Бұл тұжырымдарда “көркем ойдан шығару” эсте-тиканың неғұрым кең категориясымен теңестіріледі. Алайда, бұл шындықты эстетикалық тұрғыда игерудің тек бір тәсілі ғана. “Эстетикалық қызмет адамның санасында үздіксіз жүзеге асып отырады; өнер оның тек жоғары шектегі сатысы ғана”; “эстетикалық мағына үшін ойдан шығару шарт емес” [3,6-б]. Сондықтан да “мемуарлық” туындылар көп ретте шынайы әдеби шығарма болады.

Алайда, мемуарда жалпылау, типтендіру, адамның сезім дүниесіне психологиялық бойлау қандай дәрежеде де кездесіп, ойдан шығару саналы шығармашылық шарт ретінде беріледі. Мемуарда мұндай “ферменттердің” кездесуінің бірқатар себептері бар: қандай да мемуаристе дәуірдің ахуалына, оқиғаға қатысушылардың әрекет мотивіне орай, олардың жадыларындағы қателіктер мен өшу, жекелеген эпизод-тардың “үнсідігі”, детальдардың жетіспеуі, өткеннің картинасын толық беру мүмкіндігінің болмауы, соңында автордың ойдан қосуы. Мұндай бұрмалауларды айғақтау мемуардың сын тарихының, дереккөз бен тарихи-әдеби талдаулардың міндеті. Бұл нақты жағдайларға сәйкес дербес шешіледі. Мемуар мен көркем-тарихи проза арасындағы шектеудің шарттылығын да естен шығармау керек. Кейде шындық пен ойдан шығаруды үйлестірген аралас баяндау түрі де кездеседі. Негізінен мемуардан көркем ойдан шығаруды бөлу мемуарды “әдеби-көркем процесс

зандылығы” аясында қараумен байланысты. Шын мәнінде әдеби реңктің мемуарда басым болуының да өз заңдылығы бар. Себебі мемуар шебер жазушының, дарын-ды тұлғаның, яғни, шығармашылық бейнелеуге бейім адамның қаламынан туады.

Мемуаристика өзінің ерте даму сатысында қандай да бір белгілердің аясында қаралуы мүмкін. Бірақ ол ешқашан қандай да бір кәсіби салада тұйықталып қалған жоқ. Мемуар жанрының басты ерекшелігін зерттеуші К.Ваншенкиннің айтуынша: “Мемуарды тек әдебиетшілер ғана жазбайды. Оның тамаша үлгілерін артистер, суретшілер, ғалымдар, әскерилер, яғни, роман немесе әңгіме жазу ойына келмейтіндер жазады”. Мұндай тар-әдеби әдіс кезінде мемуаристиканың жалпы мағынасы көмескіленеді. Мемуар негізінен, тек көркем ғана емес, қоғамның тұтас рухани мәдениетіндегі құбылыс. Сондықтан оған неғұрлым кең мәдени-тарихи және тарихи-дерекнамалық маңыз берген жөн. Мүмкін бұл жағдайда “әдеби мемуар” деген терминнің өзін нақтылай түсу керек шығар. Егер оның астарында жазушылық ортадан шыққан және ең бастысы дәуірдің әдеби өмірін суреттеген мемуардың бір ғана кәсіби түрлілігі айқындалса, онда еш қарсылық жоқ. Бұл жерде театр, әскери, дворяндық, шенеуніктік, көпестік және т.б. мемуарлар туралы да айтқан орынды. Егер “әдеби мемуар” термині белгілі бір уақыттағы мемуар мәдениетінің барша байлығын қамтитын болса, онда бұл қолданыстың дұрыстығы күмәнді.

Орыс мемуаристикасының туған сәтінен бастап даму эволюциясына көз жүгірту аса қызығлықты. Орыс әдебиеттануында “История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях” деп аталатын іргелі библиографиялық анықтамалық жарық көрген. Бұл XV ғасырдан бастап, 1917 жылға дейінгі ара-лықты қамтитын бес томдықта (он үш кітап) 26 мың библиографиялық жазбалар бар екен. Бұл еңбек тарихи дәуірлердің ауысымы кезіндегі мемуардағы өзгерістердің көлемін анықтауға мүмкіндік береді.

Егер мемуарлық шығармалардың санына келсек, XVIII ғасырға тиісті мемуарлық шығармалардың саны жүзге тарта. Ал, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы олардың саны (нақты реформаға дейінгі кезеңде) төрт мыңдай болған. Ал, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында (1917 жылға дейін) төрт есе өскен, яғни, 17 мыңға жеткен. Мұнда Ресей туралы шетел авторларының мемуарлық мұралары да қамтылған. Бұлар төңкеріске дейінгі орыс мемуарлық әдебиетінің даму тенденциясын көрсетеді. Мемуар жанрына деген принципті өзгеріс жаңа жүзжылдықта айқын көріне бастады. XIX ғасыр орыс мемуаристикасындағы “жұлдызды сәт” болды. Бұл дәуірде мемуар гүлденіп, тақырыптық көкжиегі кеңіп, өмірбаяндық баяндау түріндегі жүздеген шығармалар жоғары тарихи құндылыққа айналып, дәуірдің болмысын жан жақты қамтыды. XIX ғасырда еуропалық мемуарлық классикаға айналған туындылар жарық көріп, мемуаристика жаңа мәдени-қоғамдық мәртебеге ие болды да, олардың рухани өмірдің басқа салаларына деген ықпалы күшейді. XVIII ғасырда мемуаристиканың қалыптасуының ерте кезеңінде, яғни өтпелі дәуірде көне менталитетке сай дворяндық ортадан шыққан мемуарист ішкі рухани болмысы шектеулі болғандықтан, тек “өзінің жеке отбасылық тарихын” сипаттаудан аспады. Осындай отбасылық-әулеттік, “үй-ішілік” доминантқа сәйкес естелік мемуаристердің мойындауынша “өзі туралы, өзі үшін, өздерінікі үшін” жазылды. Яғни өзінің жеке рухани сұраныстарын қанағаттандыру үшін, балалары мен ұрпақтарына арналып, отбасылық дәстүрлерді нығайту мақсатында жазылып, автор мен оның жақындары үшін қадірлі іске айналды.

Мемуарлық шығармашылық қоршаған ортадан оқшауланды: ешқандай көпшілік сипат алмады, әулет ортасынан алысқа мәлім болмады, халыққа жетпеді. Бұл дәуірде ешқандай қолжазба мемуарлардың таралғаны я жарияланғаны туралы тәжірибе кездеспейді. Яғни, көзі тірісінде, оның ішінде автордың қатысуымен мемуардың басылуы сол кездегі орыс мәдениеті дәстүрінде орын алмады. Яғни, тұтас жүз жылға созылған мемуаристиканың бастапқы жағдайы осындай еді.

XIX ғасырда болған орасан үлкен өзгерістер, Ресейдің еуропалық аренадағы, әлеуметтік-саяси қатынастағы, идеологиядағы жағдайы, білім мен кітап шығару саласындағы табыстары, ағымдық-қоғамдық өмірдің күрделенуі және жаңаруы осылардың бәрі тұлғаның рухани белсенділігіне, тарихи өзіндік сананың қозғалысына, оның ар жағында мемуарлық шығарманың мақсатына әсер етпей қалған жоқ. Алдыңғы орынға қазіргі жағдайдағы қоғамдық өмірге деген неғұрлым жаңа көзқарас шығып, мемуарлар жариялылық сипат иеленіп, жарық көре бастады. Осының бәрі мемуаристиканың публицистикалық бастауының күшейіп, оның қоғамдық-әдеби қозғалыстың ағымына ілесуін туғызды. Алдымен одан жанды, оқу-ға қызығлықты материалды көрді. Олар: әдеби, публицистикалық, тәрбиелік, азаматтық-адамгершілік сипатта болды.

Мұндай өркендеудегі алғашқы қозғалыстар XIX ғасырдың бастапқы жылдарында, дәуірдің мәдени ахуалы мен тұлғаның тарихты тану сезімінде өзгерістер туған мезетте байқала бастады. Осы кезде оқырман көпшілікке арналған ірі мемуарлық-өмірбаяндық баяндаулар жазылды да, мемуаристердің өздері олардың “қоғамдық сипат” алып, неғұрлым кең таралуыларына күш салды.

Мемуаристиканың сол заманғы баспа мен қоғамдық өмірге жақындау процесінде маңызды роль атқарып, Ресейдегі мемуаристиканың дамуына айтарлықтай қоғалыс берген 1812 жыл болды. Әсіресе, соғыстан кейінгі 25-30 жылдары мемуардың дамуы ересен күш алды. Одан кейінгі он жыл ішінде “сауда”, кітап шығару мен баспа ісіне буржуазиялық кәсіпкерліктің енуі кезінде мемуаристика қосымша қолдау (стимул) алып, оның басылуы тұрақты сипат иеленеді. Осының нәтижесінде мемуардың жариялануы авторлардың көзі тірісінде, олардың белсенді араласуымен басыла бастайды. Енді мемуарлар неғұрлым белгілі мерзімді басылымдарда, соның ішінде газет нұсқасында, тарихи журналдарда да жарық көре бастайды. Сонымен мемуаристің “авторлық өзіндік санасы” деген сол уақыт үшін жаңа құбылыс пайда болады. Енді мемуаристер өздерін толыққанды әдеби өмірдің белсенді қатысушылары ретінде сезіне бастады. Мәселен, XVIII ғасырда күнделік жүргізу немесе естелік жазу ісі жария бола бермейтін. Осы дәуірдегі мемуарлық ескерткіштері XIX ғасырдың алғашқы он жылында ғана баспа бетін көргені, ал біршама бөлігі реформа уақытында басылғаны белгілі болды.

Сонымен, мемуаристиканың жариялылығы бірден жүзеге аспаған екен. Ол үшін мемуарлық туындылар ұзақ жанрлық дамуды бастан кешкен. Мемуар оқырман көпшіліктің қолына тиіп, әр түрлі басылымдарда жариялана бастағаннан кейін-ақ, автордың жеке ісі болудан қалады. Ол енді рухани өмірдің қоғамдық құбылысына айналады. Осыдан кейін ғана мемуарист-публицистің тұлғасы әйгіленіп, мемуарлар әдеби процеске ене бастайды да, көркемдік-стилистикалық ағым мен дәуірдің эстетикалық болмысында өз ізін қалдырады. XIX ғасырдың екінші ширегінде тарихилыққа деген қызығушылық өсіп, оның принциптері ақыл-ой қызметінде орныға бастаған кезде, мемуар қоғамның тарихи санасының бөлін-бейтін бөлшегіне айналды. Осыдан келіп мемуарлық шығармашылықтың жаңа пайымдағы элеуметтік белгісі келіп шығады: мемуар елдің, халықтың, мемлекеттің тарихи қозғалысындағы кезеңдік мәнді құбылысқа айналды. Осының ізінше мемуарлық туындының құндылығы, яғни, қоғамның өткен тарихты тануға деген ықыласы туындайды. Бір жағынан алғанда, мемуарлық шығармалардың “жасырын эволюциясы” оларды жалпы қоғамдық мойындаудан аулақтатып, “канондық” үлгінің болмауы, өзінен алдыңғылардан үйрену мүмкіндігінің шектеулігімен ерекшеленгені мәлім. Жалпы алғанда, күнделік пен естеліктердің тууы имманентті, сабақтастықтан ада болып, авторлар бір-бірін білмейтіндей, белгісіздік жағдайында болды. Сөйтіп, әр кезде мемуарлық шығармалар жаңадан туғандай әсер беріп, бұл оның даму жылдамдығына кедергі жасады. Яғни, жанрдың туып, қалыптасуы тұйықталған шеңбер жағдайына өтті.

XX ғасырдың басы, яғни 1917 жылдардың катаклизмі мен одан кейінгі жылдар Ресейдегі мемуарлық дамудың жемісті тенденциясын үзді. Өзінің саяси қуғын-сүргінімен, идеологиялық шектеу-лігімен, күштеу мен белгілі тұлғаларды қоғамнан оқшаулауымен келген тоталитарлық нәубет мемуарлық шығармашылықтың аясын айтарлықтай тарылтты. Әрине, осындай қыспақты кезеңде де естеліктер мен күнделіктер жазылды. Алайда, олар неғұрлым аз болды, екіншіден тек “өзі үшін” ғана жазылды немесе жат көздерден алыста жасырылды. Естеліктердің жариялануы қатаң цензуралық-редакторлық қысымнан өтті. 1920-1930 жылдарға дейін біршама жақын арада жазылған мемуарлар жариялануға жіберілді. Мәселен, Ресейдегі төңкерістік қозғалысқа қатысушылардың естеліктері жарияланды да, кейіннен олар мүлдем тоқтатылды. Осылайша биліктің қоғамның тарихи жадын өшіруге ұмтылуы мемуаристиканың жарияланымдық қызметін ұзақ мерзімге үзуіне әкелді.

Жалпы, мемуарлар зерттеушілердің назарын өткеннің елесі, тарихтан жететін ақпарат ретінде ертеден аударып келеді. Осы тұрғыдан келгенде отандық историография бағытында мол тәжірибе орнықты. Сол сияқты мемуардың әр түрлі нұсқаларын, мәтіндерін салыстырып, стилистикасын анықтап, тарихи мәліметтерді жеке және ресми деректермен салғастыру, нақтылау жүргізілді. Мемуардың туындағы дата, атрибуция, туу жағдайы, автордың оқиғаға қатыстылығы, оның өмірбаяны, элеуметтік мәртебесі, тұрмыстық қатынасы т.б. мәселелерді біз неғұрлым терең қарастыра алсақ, соғұрлым ондағы өткен дәуір туралы мәліметтерді терең әрі нақты ала аламыз. Өз кезінде зерттеуші Н.Эйдельман: “Ресей көп еске алады, яғни көп ойланады. Осыдан келіп өз-өзін терең тани бастады да өзін

еркін сезіне алды”, -деп жазған [4,340-б.]. Ендеше, мемуар өткен мен бүгінгінің арасын жақындатып отыратын әдеби-мәдени құбылыс болмақ.

1. *Вопросы литературы. № 1-2. - М., 1999.*
2. *Эйхенбаум Б.М. О прозе. О поэзии. Сборник статей. - Л., 1986.*
3. *Гинзбург Л. О психологической прозе. -Л., 1971.*
4. *Эйдельман Н. Из потаенной истории России XVIII-XIX веков. - М., 1993.*

Резюме

В статье рассматриваются этапы формирования и развития русской мемуаристики.

Summary

The article analyzed step formation and development of Russian memorial

АБАЙ, ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТІРЕКТІ ҰҒЫМДАР

С.Д.Ізтілеуова –

*филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің «Абайтану»
ҒЗО-ның жетекші ғылыми қызметкері*

Жаратқан Иеміз өзгенің жан дүниесін жақсарту үшін, өзге үшін қайғырып, мұңға батырып, күйіндіріп, Жаратушысымен табыстырып, тура жолын көрсетемін деп жүрегіне махаббат отын жандырып, өзгенің болашағынан үміт күттіріп, сөйтіп жүріп өмірден өткен Абай сынды жылы жүректі, ыстық қайрат пен нұрлы ақыл иесін қазақ жұртына сыйға тартты. Абайдың шығармашылық әлемі арқылы оның жан-дүниесіндегі ел-жұртына деген ыстық ықыласы мен айрықша бір жақындықты танимыз. Осы бір ерекше Абайдың:

Жұртым-ай, шалқактамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін.
Ыржыңдамай тындасаң нең кетеді,
Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін, –

өлеңінде ақын өзінің жұртына деген жан айқайын жеткізу болатын. Заманды жөндеу үшін жұртын жөнге салмақ, ақынның бар талпынысы ішкі-жан дүниенің сапалы жақтарын ел-жұртына насихат ету еді. Абай адам мен жұрт мүддесін қатар қоя отырып, баса назар салғаны адамның ішкі әлемі-нің қыр-сырына үңілу. Сондықтан ол былай дейді:

Бір кісі мыңға,
Жүз кісі сұмға
Әлі жетер заман жоқ.
Қадірлі басым,
Қайратты жасым
Айғаймен кетті, амал жоқ.
Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпен өткен қу өмір. [1, 90]

Заманға қарап күйзелгенімен мәселенің мәні адамның ішкі мазмұнының сапасыздығында екендігін түсінген ақын:

Басында ми жоқ,
Өзінде ой жоқ,
Күлкішіл кердең наданның.
Көп айтса көнді,
Жұрт айтса болды –
Әдеті надан адамның. [1, 88]

Адам мен халықтың рухани әлемін түзететін оны ұштастыратын білім, ғылым, өнер, еңбек деп түйіндейді. Ақынның әрбір түйінді сөздері әбден екшеленіп, ой сүзгісінен өтіп, сарапталған адамды тәрбиелеуге бағытталған ойлар. Абай отыз екінші қара сөзінде: Адам көңілі шын мейірленсе, білім-ғылым-ның өзі де мейірленеді, тезірек қолға түседі.-дейді. Адамның жеке тұлға ретінде жетілуінің бірден-бір жолы - білім мен ғылым екендігін осы қара сөзінде терең талдайды. Ал отыз сегізінші қара сөзінде: Күл-лі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: Әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесің. Надандық – білім –ғылымның жоқтығы, дүниеден еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік хайуандық болады. Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талап-сыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Залымдық – адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жұртқыш хайуан хисабына қосылады.

Бұлардың емі, халқына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты тұрлаулы, ғадаләт ісінің алды – артын байқарлық білімі, ғылымы болсын [2, 142] – дейді. Адам бойындағы кері кетушілікке себепкер болатын қасиеттерді және де оның халықтық сыпат алуы ойшыл ақынды күйіндіреді. Абай өзі өмір сүрген ортасының, елінің және адамзаттың надандығына төзе алмай, өзінің мұң-зарын қағазға түсіреді. Бірінші қара сөзінде: «Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде – кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ». Ақын ой қорыта келе, осындай тоқтамға келеді. Себебі, қазақ жұртын жөндеу оны рухани деградациядан шығару-дың жолдарын көздейді ақын. Оны адам жанын нәрлендіруден бастау керектігін ақын бірден пайым-дайды. Абай қара сөздерінде адам жанын рухани байытудың жолдарын терең танымдық жүйемен жүйе-лейді. Адам жаны жайлы толғаныстарынан «жан» ұғымын кеңінен тануға болады. Жетінші қара сөзінде: «Дүниенің көрінген хәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны бол-майды. Оны білмеген соң ол жан адам жан болмай, хайуан жаны болады. Өзелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп, жаратқаны». Абайдың осы ойларынан көзге көрінбейтін абстракциялық, бірақ адам өмірін айшықтайтын маңызды ұғымдар туралы мағлұмат аласың.

Менсінбеуші ем наданды,
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.
Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,

Әдетіне қарысып [1, 132] - дейді ақын. Абай сонымен қатар, қазақ ортасының даму жүйесінің артта қалуын түсіне отырып, оны жөндеудің көздерін рухани әлемді жетілдіруде деп есептеді. Қазақ халқының болмысында жалпы дүниетанымында рухани таным басты орынға қойылған. Сондықтан бо-лар, адамның ішкі жан-дүниесін жөндеу үшін, адам өзін-өзі тануы керек деген тоқтамға келеді. Бұл пайымы ойшыл ақынның түркі дүниесіндегі асыл ойлар және қазақтың өзіндік дара философиясы мен болмысындағы рухани дүниелердің жемісі. Рухани дүние қоғамның дамуына өзіндік әсері етеді. Абай-дың жан айқайының астарында халқына деген шексіз махаббаты жатыр. Егер адамда осындай сүйіс-пен-шілік болмаса, басқаның жай-күйіне деген мейірім оянбас еді. Абайдың елін сүюі халқының кем-кетігін, рухани жоқ-жітігін жамап-жасқап, жетілдіру болатын, соның негізінде ел болмысындағы мінді ашық көрсете білді. Ұлттық дүниетаным мен ұлттық тағылымды терең бойына сіңірген ойшыл ақынның бағдар-бағыты халқын рухани дағдарыстан шығару болатын. Ақынның жан қиналыстарыда осы тарапта айрықша танылады.

Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым,
Онан да шықты жаңғырық.
Естісем үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.

Баяғы жартас – бір жартас,

Қаңқ етер, түкті байқамас [1, 92]– дейді Абай. Абайдың жан айқайын, іштегі қалың дертін ұғар ағайын жоқ, орта жоқ, ұғатын елі жоқ, сондықтан ол былай дейді:

Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ,
Ағайын бек көп,
Айтамын ептеп,
Сөзімді ұғар елім жоқ.

Моласындай бақсының

Жалғыз қалдым – тап шыным! [1, 92] Қазақ ортасының жетіле алмай жүргені ойшылды қатты толғандырады, жан айқайын, рухани жалғыздығын ақын осылай береді. Осы толғаныстар ақынның өзімен үзеңгілес, рухани шәкірті Шәкәрімнің шығармашылығында да ашық шындықпен айқындалады. Шәкәрім Абайдың жан айқайын дәл солай түсініп, халқының білімсіздігін, өркениетті ел қатарына ұмтыла алмай, кежегесі кері кетіп, еңбек пен білімділікті ұштастыра алмай, рухани жетіле алмай отырғанын айқын танып және де осы күйден құтылудың жолдарын көрсете білді. Шәкәрім былай дейді:

Іздеген ғашық болып бес нәрсем бар.
Берейін атын атап, ұқсаңыздар:
Махаббат, ғаделет пен таза жүрек,
Бостандық, терең ғылым, - міне, осылар [3, 423]

ҒАДЕЛЕТ

МАХАББАТ

ТАЗА ЖҮРЕК

Ақынның ел бойынан таба алмай отырған бес нәрсесінің жеке тұлғаның жетілуіне де қажетті құндылықтар екені сөзсіз. Шәкәрім ел бойындағы кемшілікті көре отырып, одан құтылудың жолдарын көрсетеді. Қазақ өмірінің рухани тоқырауда екендігі, билік басындағы адамдардың халық тағдырын аяққа басулары, қазақтың білім мен ғылымға марғаулығы, т.б. адамзат өркеніне қазақтың ілесе алмай, кенжелеп калып қоятын кезеңдерін ақын күйіне жырлайды.

Ақыл, білім, еңбек, ғылым, жанашылдық, махаббат, таза жүрек жетіспей жатыр. Шәкәрім халық болмысындағы кемшін қалған тұстарды көре отыра, жөнделудің жолдарында көрсетіп отырады. Ел мүддесі, адам тағдыры ақынның өзек жарды ойынан туындаған, өмірлік принциптерін айқындайтын үлкен мәселе. Қазақ ұлты еңбекқорлыққа, білімділікке, ғылым игеруге үйрету арқылы тәрбиелеудің мәні зор деп есептейді ақын:

« Жер жүзі жабылғанда ғылым жаққа,
Қазақ жүр құмарланып құр шаттыққа,
«Анау—қу, мынау—пысық, мен—батыр» - деп,
Айналды бірін- бірі құрытпаққа.
Ойда жоқ: `` өнер біліп, жол табайын ``,
Жалмауға жалықпайды өз маңайын.
Мұның түбі не болар деген жан жоқ,
Ұрлық, ұрыс, араздық күнде дайын» [3, 166]-дейді.

Ақын халық болмысын, психологиясын, мінезін, ішкі сапалық қасиеттерін шындықпен суреттейді. Қазақ қоғамының кемшіліктерін көрсете отыра, оның болашағының баяндылығы ел бірлігі, ел еңбекқорлығы мен білім мен мәдениеті, рухани дамуында деп есептейді ақын. Халықтың ырыздығы, елі мен жеріне деген дұрыс көзқарасынан туындайды дейді ақын. Әрине, Шәкәрім көтерген осы мәселелер төңірегінде де Абай ойларының желісін аңғарамыз. Өйткені екі ақынның да әлеуметтік тақырыптарға жазған жырлары қазақ болмысын терең толғайды және ел-жұрттың адамгершілік қасиеттерін арттыру, имандылыққа, тәубеге келу тәрбиесі ортақ ойлардан туындаған.

Абайдың руханилық сарыны Шәкәрімде де өзінше әр қырынан түрленіп отырады. Абай шығармашылығының ықпалын Шәкәрімнің кез-келген мәселені тереңдете, тіптен кең ауқымда суреттеуде, тәрбиелік –тәлімдік, танымдық мәселелер де ортақтастық, жалғастық тауып жатқандығын байқаймыз. Шәкәрім поэзиясының өзіндік түрі бөлек, сан қырлы, бояуы мол, тілі жатық, санаға тікелей әсер берер қуатты ойлары мол.

« Сынасын деп жазғанмын,
Сынама деп шатпаймын.
Қазақтың мінін қазғанмын,
Айтқанымнан қайтпаймын»- дейді ақын.

Абайдың жан айқайын жан- дүниесімен түсініп, оған үн қоса білген шәкірт Шәкәрімнің үні қатқыл да, батыл да, өткір. Қиналыстан гөрі, өктемдік басым, келешекке сеніммен қарап, болашаққа үміт артады ақын. Шәкәрім өмір сүрген кезең аумалы - төкпелі, солақай саясаттың адамдардың рухани өмірін ұрлаған, жақсы мен жайсаңынан ажыратып, көкейлеріне үрей мен қорқыныш жайлатқан сұрықсыз заман болатын. Адамдарды Алласынан алыстатып, тек қана сол саясаттың дегеніне бет бұрғызғанын ақын жақсы түсінді. Ары қарай халқының болашағының бұлдырлығын ақын көре білді. Сондықтан ол «адам түзеу» идеясы арқылы адам өмірін рухани жөндеу мәселесін күн тәртібіне қойды. Алдымен адамға бір жаратқанын есіне алып, оған ден қоюды, адамның өзінің ішкі әлеміне үңілудің маңыздылығын жөн деп санады ақын. Жеке тұлғаны тәрбиелей отыра, халық болмысын кері кетіретін надандық пен мақтан, күндестік, көзбояушылық, көре алмаушылықтан арылу, **қазақ баласының болашақта өз орнын тауып, халық игілігіне қызмет ететіне сенеді** ақын. Сондықтан ол былай дейді:

«Қазақтың қайнар даласы,
Жетілер оқып баласы.
Шошығатын мені сол-

Олардың күндес, таласы».

Ол кемшіліктерді көрсете отыра, оны жоюдың да жолдарын алға тартып отырады. Елдің рухани серпілісінің маңызы зор. Рухани тозу, жұтаң тарту халық үшін ең қауіпті. Ол үшін адами құндылықтар, ар мен ұжданды халық болмысына берік орнату қажет. Ал жекенің жетілуі, оның қалыптасуы қоғамның дамуына жол ашады. Ақ жүрек пен таза ақыл, еңбек, ынсап, ақ пейіл, мейірім, шыдам, шыншыл, характер, ақ ниет, әділет халық өркеніне, қазақ болмысын рухани жұтаудан азат ететін негізгі тіректер деп есептейді ақын.

Мемлекеттің нығаюына, оның қоғамдық ойына әсер ететін фактор жеке тұлғаның рухани дамуы. Шәкәрімнің шығармашылығының дені жеке тұлғаның қалыптасу процессіне арналған. Қазақ жұртының өркеніетті қоғам құруға бейімделуін, әсіресе адамның рухани жетілген бейнесін көксейді ақын.

Қазақ халқының өркеніеттілікке жетелеген Абай мен Шәкәрімнің мұраларының ел мен жұртының көлеңкелі тұстарын жеріне жеткізе сынауының астарында оларға деген зор сүйіспеншілік жатыр еді.

1. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Жазушы, 2005.
2. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.2. – Алматы: Жазушы, 2005.
3. Құдайбердіұлы Ш. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2008.

Резюме

В данной статье рассматриваются значимые понятия в творчестве великого казахского поэта-мыслителя А.Кунанбаева и его поэтического наследника Ш.Кудайбердиева.

Summary

This article describes the point of emphasis in the works of the great Kazakh poet-philosopher A.Kunanbayev and his poetic heir Sh. Kudaiberdiyev

Б.Қ. Қапасова

ПМПИ, Павлодар қаласы

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫ: ҚОҒАМ МЕН КӨРКЕМ БЕЙНЕ

Фольклор мен ауыз әдебиеті үлгілері де ұрпаққа рухани, танымдық тәрбие беруде өзіндік әсер етіп келгені белгілі. Кейінгі кеңестік кезеңде партия социализмге берілген, болашақ коммунизм құрылысшыларын дайындау талаптарын басшылыққа алды. Әдебиеттің негізгі міндеті өнер екендігі назардан тыс қалды. Осы тұста әдебиеттің ең басты міндеттерінің бірі баланы ортаға бейімдеу, қоғам талаптары мен бала қажеттілігін, ыңғайын сәйкестендіре білу, соған қарай әрекет ету мәселесін талдау басты орынға шықты. Кеңестік кезеңде кейіпкер бейнесі түрлі оқиға үстінде, психологиялық және логикалық тартыста, көркем тұрғыдан неғұрлым толық ашылды деуге дәлел болатын туындылар жазылды. Әдебиеттегі кейіпкер қалыптасуы, жасалуы да қоғамға қатысты болып, қоғамдағы әр кезеңнің көркем туынды жасайтын оқиғалары және соған орай көркем тұлға жасауға негіз болатын мінез ерекшеліктері кеңірек қамтылды..

Жинақтап айтар болсақ, қоғамның әр саласының сипатын танытатын көркем бейнелердің түрлі ерекшеліктеріне қарай ортаға ыңғайлануы немесе сол ортаға қарсылығы, сол ортаны жасаудағы, сол ортаға елді ұютудағы орны т.б. қоғам мен көркем кейіпкер арақатынасы суреттеледі. Әрине, ең бастысы, балалар бейнесінің жасалуындағы тың ізденістер көбіне-көп жолбасшы бола алады. Сондықтан да, көркем бейненің ортамен қатынасын көрсетуде заман өзгерісі, өмір тынысы көркем бейненің жан дүниелері мен ішкі сезім иірімдері болып шығады. Бүгінгі көркем бейне бала-ертең қоғамды жасаушы. Осыдан-ақ, ел-үміті, халық-тілегі, ұлт-арманы балалар шығармаларындағы түйін бүгін үйдегі отырған бала ертеңгі ел тізгінін ұстар азамат ретінде өзін қалай ұстауы керек, нені білуі керек, қандай мінез-құлық сипаттарын басты ұстаным етуі қажет, азаматтық тұлғасына қажет қасиеттер қандай деген мәселелер арқылы орта талаптары шығады.

Адамзат баласы әдебиетті өнер туындысы етіп қабылдауда тек қана өнердің қағидасы жақсылыққа бағыттау, ізгілікті мұрат ету идеясын ұстанғаны белгілі. Басқа кезеңдерді былай қойғанда қазақ қоғамының неғұрлым бірізді, бір идеяны жалпылай ұстанған тұсының жемісі - ауыз әдебиеті мен фольклордағы шығармаларға талдау жасауда кейіпкерге өсу, даму үшін керекті мінез - құлық сипаттары сөз тыңдап, ақыл айтыла бастаған күннен бастап бірге жүретініне көз жеткіземіз.

-Түлкі, түлкі, түлкішек..

Түнде қайда барасың?

-Апам үйіне барамын.

-Апаң саған не береді

-Ешкі сауып,сүт береді.

-Оны қайда қоясың?

-Тал түбіне қоямын

-Қасқыр ішіп кетсе қайтесің?

-Жылай-жылай қоямын.

Балаға күнделікті өмір ағысы түсіндіріледі, яғни барлық адамдардың да тыныс-тіршілігі ортақ, ас, тамақ қажеттілігі, туыс-туысқандық, жақындық міндеті, парызы туралы айтылып келіп, соңында қолда барды сақтай білу, қорғай білу, идеясы беріліп, егер сақтауға, қорғауға шама, мүмкіндік келмеген шақта не істеу керек деген дүниені шешеді. Қиындыққа шыдау, тағдыр деп халық атаған, алдын-ала сызылған, маңдайға жазылған, о бастан белгіленіп қойған істен қашып құтыла алмас адамзат баласының да пенде ретіндегі дәріменсіздігі айтылады. Бұл халықтың «Жазмыштан озмыш жоқ» деген ғасырлар түйген ойын бала санасына, бала қабылдауына сай жеткізген. Сондай-ақ, фольклорда да бала жасын, ортасын басты назарда ұстай білген.

Қазақ халқы өз дүние танымын, түсінік, тағлым-тәрбиесін балдырған сөз ұға бастаған, айналаны байқай бастаған шақтан санасына сіңіре бастайды. Баланың жас ерекшеліктерін ескеру, қабылдау, түсіну, ойлау қабілеттері шебер сәйкескен бұл жырлар - қай кезеңде де балалар өлеңдері үшін классикалық үлгілер. Айналаны танып, ортаның ерекшеліктерін, қасиеттерін білуге талпыныс жасай бастаған балдырғанға санауды үйрете бастайды. Қазақ балалар фольклорында балалар санамағының бірнеше түрлері бар. Басты мақсаты балаға сан үйрету болса, келесі кезекте тілін жаттықтыру, ойлау қабілетін ұштау, айналаны таныстыру, әр затқа қалай қарап, қандай қатынас жасауды үйрету т.б. қызметтерін ескерсек, бала үшін міндетті түрде қажет туынды екені сөзсіз. Сондай санамақтардың бірінде

-Бір дегенім-білеу,

-Екі дегенім-егеу,

-Үш дегенім-үскі,

-Төрт дегенім-төсек,

-Бес дегенім-бесік,

-Алты дегенім-асық,

-Жеті дегенім-желке,

-Сегіз дегенім-серке,

-Тоғыз дегенім-торқа,

-Он дегенім-оймақ,

-Он бір қара жұмбақ, - деп түйеді.

Бүлдіршінге айналасындағы әр затты мынау-білеу, мынау-егеу, мынау-үскі немесе мынау-серке, мынау-оймақ деп көзге көрінер заттарды таныстыра отырып, әр заттың ерекшелігін, қызметін түсіндіреді. Таныстыратын заттар- күнделікті бала пайдаланар, қажет дүниелер. Бірден бастап, онға дейінгі сандарды санауды үйретіп қана қоймай, алғашқы дүниетанымдық түсінік бастауы да байқалады. «Он дегенім-оймақ, Он бір қара жұмбақ» - болып аяқталуы қоршаған ортадағы, дүниедегі бар затты тану, ұғу, білу мүмкін емес, біз ұқпайтын, тани алмайтын зат, дүние бар деген ой әліппесінің алғашқы беті ашылады. Әлемде

адамзат тани алмайтын зат, құбылыс бар екендігі, адам баласы дүние тұтқасы бола алмайтындығы сыналап санаға сіңіріле бастайды.

Қазақ балалар лирикасында толық, талдау жасалуды қажет ететін, ұрпақ, әдебиет үшін әлі де қызмет етеді дейтін өлеңдер аз емес. Тіпті бір ғана ауыз әдебиеті үлгілерін толығымен алсақ та бала ұғымына негізделген, тілі түсінігіне сай, азамат ретінде қалыптасуына қажет туынды деп кез келгенін алсақ та қателеспесіміз анық. Жазба әдебиетте дәстүр жалғастығының озық үлгілері де мол. Көркем бейненің ашылуының шығармадағы негізгі бөліктері: тақырыптық-идеялық сипат пен кейіпкер бейнесі десек, сан түрлі ерекшеліктен әр қаламгердің айқын стилін, түрлі бейнеге лайық сан алуан ой, түйіндерін табамыз. Ал көбірек сынға ілінген балалар өлеңдеріндегі тақырып, идея тіпті кейіпкер мінезіндегі ұқсастықтар ақын стилінің әлсіздігінен емес, «Ортақ біздің үйіміз, Төбемізде көк аспан» мен «Советтік менің өз елімнің» тіршілігіндегі мақсат, бір міндет, бір қалып, яғни біркелкі ортақ жүйенің әсері.

Қазақ балалар лирикасының жанрлық жағынан толығыуы әр кезең, қоғам шындығын, сипатын көрсетуімен ұштасып жатады. Әдебиеттегі түрлі тақырыпқа арналып, сан алуан сандалған үлкенді-кішілі бейнелер де жанр табиғатының ауқымын кеңейтуге қызмет етті.

Лирика - сөз өнерінің бір түрі, адамзат тілі өнерінің жарқын үлгісі. Өлең ақынның эмоциялық ойын ғана емес, ішкі жан дүниесіндегі қоғамдық сананың сипатын сыртқа шығарады. Эмоциялық ақыл медитативті ойды ақын түсінігінің қоғамдық-тарихи сипатын ашады. Кейіпкердің қоғамдық түсінігі қоғамның барлық қабаттарын қамтиды, тарихи, әлеуметтік өмірінің жағдайларынан құрылады. Сондықтан да бір қоғамда, бір кезеңде өмір сүретін адамдар үшін бірқатар ортақ ерекшеліктер мен заңдылықтар тән. Дегенмен енді бір қоғамдағы адамдардың ендігі бір ортасы - жан-дүние сипаттарына қарай жекелік айырмашылықтарға ие. Шығарма жанрының өзгешілігі қозғар тақырып түпкі ой, стиль, көркем бейне ерекшеліктерін қамтиды. Жалпы жанрдың өзі автор ұстанымының да көрсеткіші. Осы тұрғыдан келгенде, балалар шығармалары ересектерге арналған туындылардан көп өзгешеленеді. Бұл әсіресе лирикалық шығармаларға қатысты. Себебі әдебиет таным, түсінік, тәрбие ретіндегі қызметін балалар үшін лирикалық туындылардан бастайды. Ал лирикалық туындылардың жалпы әдебиеттегі жанрға қарай жіктілісі басқа әдебиет текстерінен әлдеқайда кең. Қазіргі қазақ балалар әдебиетінде фольклордың барлық түрін кездестіруге болады. Бұлардың мән-маңызы ұлттық сана, дәстүр, тағылым, тәрбие құралы болуымен бірге:

- 1) тән мен жан тәрбиесін (сәбилік жырлар, тұсау кесер, уату өлеңдері);
- 2) тіл мен ой (арнау-тілек өлеңдері, төрт түлік жырлары, санамақ сұрақ-жауап өлеңдері);

- 3) ой мен қимылды (сұрақ-жауап, ойын өлеңдері, өтірік өлеңдер)

біріктіріп, балдырғандарды жас ерекшелігіне қарай сатылап өсіріп отыратындығында болса керек. Бала тәрбиесіне көңіл бөлген халық оның дамуы мен өсу ерекшелігіне қарай әдебиет туындыларын да сәйкестендіріп отырған. Қазақ тілінде сәби, бөбек, бүлдіршін, балдырған, ұлан, жеткіншек, жасөспірім сөздері халықтың баланың әр жастағы ерекшелігін дөп басқанын көрсетке керек. «Он үштегі - отау иесі» - деген қазақ халқының әдет-ғұрып, дәстүрі 14-15 жастағы баланы жасы жеткен бала деп есептеп, баладан гөрі ересектер тобына қосуы басым. Жеткіншек, жасөспірім («подросток») сөзінің жолма-жол аудармасы) сөздері - лексикаға кейіннен қосылған қолданыстар.

Халық дүниетанымы айнасы бір шоғыры - рухани қазыналарында. Бай мұрасын тіл өнеріне сыйғызған ұрпаққа таным, тағылымының бар асылын сөзімен мұра еткен. Осы мол қазына сонау есте жоқ ескі замандардан бері тұнық бастаудан көз алып, сан жағынан да, көркемдік өрнегімен де жетіліп, толығына түсуде. Қазақ фольклоры да ұлттың дәстүрлі

мәдениетінің, тарихының, дүниетанымының негізі. Балалар фольклорын тамыр алған лирикалық туындылар кейінгі жазба балалар әдебиетінде де бағдар берер темір қазық іспетті. Елге медеу, керек кезде сүйеу болған фольклор бүгінгі әдебиеттің де болмыс қалпын сақтап отыр. Ұлттың фольклорға ерекше мән беруіміздің басты себебі - болашақ ел тұғыры, халық ертеңі үшін балаларға арналған шығармалардың орны ерекше екені белгілі.

Балалар фольклорындағы шығармалардың өміршеңдігі де - баланың жөн, тән дамуына қажет шарттарды сабақтастыра, сәйкестендіре ыңғайлай таба білгендігінде. Адамзаттың өмір сүруіне қажет салт-дағды, әдет заңдарымен бірге, рухани даму ұйтқысының болмысын жасады.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. // Алматы, «Мектеп», 1965.
- 2.Ақ сандық, көк сандық (Құрастырған Ш.Ыбыраев), // Алматы, «Жазушы», 1988, 48-63 беттер.
- 3.Ісләмжанұлы К. Рухани уыз. // Алматы, 1995.
- 4.Жаттамақ. Алматы, 1994.

Резюме

В статье рассматривается связь общества с художественными героями в казахском детском фольклоре.

Summary

Relation of community and heroes of children folclore is considered in this article.

Қансейітова Ж

Қазақстан Халықтар Достығы
Университетінің аға оқытушысы

Ш. Бөкеев өлеңдерінің көркемдік ерекшелігі мен стилі

Ақын -жыраулар халық поэзиясының эстетикалық жүйесі мен көркемдік тәжірибесін, әлеуметтік және жалпы халықтың ұстанымдарын, сондай-ақ фольклорлық дәстүрлерді сол қалпында қайталамай, оның сөздік, образдық, бейнелеу құралдарына, өлшем өрнектеріне сүйене отырып өзіндік өз нұсқасын жасады.

Ақын-жыраулар поэзиясындағы бейнелі сөздер жүйесінің, суреттеу, мәнерлеу құралдарының, сөз қолдану шеберлігінің, сөз саптау ерекшелігінің, сұлулық әлемінің жұмбақ сырлары, жаратылысы қызық.[1] Поэзияның ішкі астарындағы қайнар көздерін ашу, көркемдік құбылыстарды ашу, айқындау, кетелеу табиғатыныңтабиғатын саралау, сөздің көркемдік, эстетикалық қасиеттерін тану, оның бейнелі қолданысын тұтастықта саралау ақынның поэзия тілінің ерекшеліктерін айқындауға жол ашады. Қандай да болмасын ақынның поэзия тілі көркем мағына мен ассоциациялық-эстетикалық байланыстар жүйесіне, стильдік бояу нақыштарға құрылады.[2]

Ақынның ой-қиялы өткір, жүйрік, сезімтал болса, ол сомдаған образ да өрнекті әсерлі болып келеді. Болмысты жаңа қырынан көрсетеді. Ақын- жыраулар көркем ауыстырулар арқылы болмыстың, дүниенің келбетін шынайы қалпында авторлық тұрғыдан суртеттейтін болмаса, онда ол өзінің өрнектілік-көркемдік міндетін шебер және қабылдай білгені. Ауыстыру суреткер болмысымен тікелей байланысты.[3]

Осы айтылғандармен байланысты Шәңгерей Бөкейұлының мына бір шумағына назар аударуға кетуге болады:

Ағаш едің құрма өскен
Ұршық болдың шуда өскен.
Бір қалыпта тұрмақ жоқ,
Шығармалық мұны естен.

Бұларды суреттелік, экспрессивтік мәні күшті әрі әсерлі ауыстырулар деуге болады. Индивидуалдық – авторлық түйсікке құрылған, ұлттық- мәдени ассоциацияға негізделген. Ұлттық сипат-қасиеттері мол адам өмірінің, оның ғұмыр жасының өзгерістерін әдемі жеткізген. Рауандай жарық нұрлы сөз ой сәулесін анық түсірген.

Иә, тапқырлыққа негізделген ауыстырулар көп сырды тереңнен қозғап, дүниенің образдық- поэзиялық бейнесін суреттеп бере алады.

Шәңгерей поэзиясының көркемдік кестесінде терең мағыналы сөздер ұшан-теңіз. Алдымен көркем теңеулердің нендей себептерге байланысты туындайтығына үңілейік. Егер жанымыздағы суреттеулерді біз билемей, суреттеулер бізді билеп алып кетсе яғни жанымыздағы суреттеулерден жаңа бір суреттеу жасаймыз деп өзіміз қайрат жұмсамай, бар суреттерден жаңа суреттеулер өздері жасала берсе, міне, жанның осы ісі, яғни бұрынғы суреттеулерден жаңа өз еркі мен жасалуы еріксіз қиял, бос қиял яки мечта деп аталады. ” Ал енді, жанымызда бар суреттеулерден жаңа суреттеулерден қайрат жұмсап, өзіміз тілеп жасау – ерікті қиял, берекелі қиял, яки фантазия деп аталады” – деген ойлы пікірлер өрбітті де, қиялдың жасалу жолдарын қарастырады.

1. Заттардың өздерін, яки бір мүшелерін зорайту, яки кішірейтумен, мысалы, бойы бір тұтам, төбесі көке тиіп жүретін алып.

2. Әр заттың түрлі мүшелерін алып қосумен, мысалы, адам басты, ит кеуделі, жылан құйрықты бір жануар болады-мыс деп қиял қылу сықылды.

3. Реті келгенде өздері де жиыла алатын көріністерді бір суретке жиюмен, түрлі адам мінездерін бір адамға жиюмен...

...Фантазия- өмірдің гүлді, көрікті болуының түпкі дінгегі. Фантазиясыз адам тұсаулы есек. Фантазия ақылды кеңейтеді. Фантазиясыз бір нәрсені ойлап табу мүмкін емес. Фантазия тұлғқты түзейді... Мылқау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды гүлді, көрікті қылатын, бізді асыға аяқ басқызып, тәңір мен тілдестіретін – сол фантазия. Осы фантазия қазақтың сыршыл ақыны Шәңгерей Бөкеев мындай деп суреттейді:

Таудағы тас ұядан,
Лашындай сарққан қиядан,
Шалқып сөзім шығады,
Ойласам, Пікір қиялдан.
Аспалап қиял кетеді,
Шыққан оқтай жаядан.
Жасындай барып жалт етіп,
Көк қапысын ашады,
Жарығына алданып,
Дидарға қадам басады.

Көркем теңеулерде көркемдік қиялдың жемісі. Әрі қоршаған ортаны, табиғатты, тұрмыс- тіршілікті, шаруашылықты жетік білуде поэзия тілінің құлпыра түсуіне, оюлы, өрнекті сөздердің, сырлы суреттерінің молая беруіне жойқын әсер етті.

Ақын-жыраулар сөздің эстетикалық қызметін танымдық мәнін шебер меңгеріп, негізгі айтайын деген ойларын, тақырыбын ұршықтай иіріп жырлайды. Бұларға табиғат түйсік қуатын және интуиция сыйлаған әрі біліктілік интеллект қабілетін қосқан. Шығармашылық интуиция ең жоғары дәрежеге ие. Бұл зиялылықтың басты белгісі. Көкейкөз бен зиялылық бір-бірімен диалектикалық тұрғыдан өзара байланыста болғандықтан, тұтас танымдық процестің бөлінбес бөлшектері. Таным дегеніміз– бір замандағы көкейкөз бен біліктілік процесі. [4] Ақындар жалған дүниенің қайшылығы мен қасиетін терең ашып, жарқырата көрсетеді. Сал-серілер поэзиясында тіршілік ерекше сәулетке көрікке ие. Мысалы:

Біздерден де бір күн қаларсың,
Піл сауырлы қара жер.
Қойыныңды ашып, қол жайып,
Құшағына аларсың (Шәңгерей)
Ал оның

Дүние – қызыл түлкі, алдауратар,
Тайсалмай, тіршілікте қыран боп шал» - дегені қайрат-жігерінді, ар- намысынды қайрайды. Есеңді жіберме, есебіңнен, ақыл-есеңнен жаңылма деген үгіт айтады.

Көркемділік – өнер шығармаларының өзіндік ерекшелігі, эстетикалық сұлулығы, дүниені болмысты сипаттап сөйлетудегі суреттілік, бейнелілік, өрнектілік. Көркемдік келісім жоқ жерде өнер шығармасы өмір сүрмейді. Көркемдік – поэзиялық туындының сапалық көрсеткіші. «Ақыл ісі – аңдау, яғни заттардың заттар мен құбылыстардың жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, көңіл ісі – тую, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түйгенін түйгенінше айтуға жарату» - деп З. Ақметов бағалаған. Осы тұрғыда Ш. Бөкеевтің мына бір өлең жолдарын мысалға келтіруге болады:

Бір күнде, жас көңілім, судай тастың,
Тасқындап, кемеріңнен шалқып астың.
Төрт бұрышын дүниенің көрмей болжап,
Қиялмен көк қақпасын барып аштың
Сидырып асқар тауды уысыңа,
Жүзіне алмас қылыш табан бастың
Күркіреген қара бұлт жасын атса,
Отына жетіп барып құшақтастың,
Мұхитта нән балықтай кезген көңілім
Тұмсығың тимей тасқа неге алжастың.

Бұла шақтың бұрқыраған қуатқа толы табиғатын, көңіл құсының емін – еркін шартарапты шарықтайтын шағын ақын Шәңгерей жеріне жеткізе сипаттаған деуге болады. Ой-қиялын әсерлі сөздермен өрнектеген. Соған лайық поэзиялық жиһаздарын таңдап, талғап алып, толғаған. Әсіресе, әсерлеуге көбірек жүгінген. Ақын поэзиясының көптеген тұстары сурттегіш-бейнелік құралдар жүйесінің іштей жарасым-үйлесімінен, мазмұны мен пішіннің тұтастық бірлігінен, ішкі байланыстардың ымыраласуынан туындағын.

Орыс ақыны В.Я.Брюсов «Ақынның өзіндік бейнесін оның творчестволық тәсілдеріне қарап, оның образдары, қолданған метафоралары арқылы байқауға болады» деп жазды. [5]

Тас болат

«Аллаяр жаздым, аға, Көлборсыдан»

Эпитет *Аш белін* жетімдікке бұғанінің,

Уайымсыз балалықтың арқасында

Болмады еш азалы оған інің.

Эпитет *Ат етіп* тал шыбықты қайғыорнына

Ш. Бөкеев поэзиясының көркемдік жүйесінде теңеулердің эстетикалық мәні ерекше. Ақын жаратылыс болмысын, жар мен табиғат сұлулығын, образдарды, қоғамдық өмірді теңеулермен бейнелеп жеткізуге тырысады. Бұл дүниені талғамдық тұрғыдан қабылдау, оның әртүрлі мәселелерін ортақтастыру бар. Ақынның әрі дүниетанымы, өмірге көзқарасы анықталған.

Теңеу *Жәннаттың бұлбұлындай* туып әуел,

Өткіздім талай-талай дәурен бастан.

Көңілге шайтан кіріп, нәпсі қалқып,

Теңеу Айрылдым *патшалықтай* бала жастан

Теңеу Туғаннан *жан жолдастай* қасыма ердің:

Айқасқан түнде оянып тар төсекте

Теңеу *Асық жар мысалындай* досым едің

Білмедім қадіріңді қолда барда,

Тотықты нәпсіге еріп ақ ниетім

Қарайды иман жүзді ақша бетім.

Теңеу *Тіміскі ұры иттей* түнде жортып,

Ағасың ақылың артық асқармен тең *Ассонанс*

Асылдың арқар ұранды тіреуі сен

Ала ту Абылайдың ала аттансаң,

Аламан артыңдағы біреуі мен.

Адамның аманатын алла алады

Ажалға ақыл, ажар не қылады?

Алабы сулар суалғанда

Аңғарын *айдын көлдің* шаң алады. *эпитет*

Алайда аңсыраған алғыр тұйғын

Абайсыз аңқып суға шырмалады.

Шәңгерей өлеңдерінде өлең бір өлеңінде ұйқастың бірнеше түрлері қолданылады. Мысалы «Жылдарда жыл болады бағзы-бағзы» деп аталатын өлеңінде қара өлең ұйқасымен қатар ерікті ұйқас та қолданылады.

қара өлең ұйқас Жылдарда жыл болады бағзы-бағзы *а*

Келеді наурызда елдің жазы. *а*

Алабын Көлборсының сулар алса, *б*

Сыңқылдап қонар көлдің үйрек қазы. *а*

Ерікті ұйқас Ойнақы мініп атқа, ал қаршыға,

Зер қарғы сыландасып ерсін тазы.

Келдерге ат ойнатып, тарлан ұшыр,

Жігіттің туған бол шабондозы

Өлең эвфониясын дауыссыз дыбыстардың қайталануы арттырады. Аллитерация тек тармақ басында ғана емес, ақынның өлең жолдарының кез – келген тұстарында қайталанатын.

Аллитерация Құдыққа құлан құлаған а
Құлағында құрбақа б
Қауіп – қатерсіз ойнаған а

Арнау

Басымда жанат бөрік жекей тері, этикет
Қоймаған елде сұлу мен бір сері
Жұмақтың нақ төріндей көрінеді теңеу
Қатшекей жолығармын деген жері.

Ұршық

Ағаш едің құрма өскен, 8
Ұршық болдың шуда ескен. 8
Бір қалыпта тұрмақ жоқ, 7
Шығармалық мұны естен. 8 ааба қара өлең ұйқасы

«Кімсің?» - деп біреу сұраған

Өзім болып «менмін» деп,
«Мен» деген кетсе дүниеден,
Өзім болып «менмін» деп,
Жауап берер қай адам?

«Менмін» деген – сол менмін

Жалпылама, алаш, әр заман. «мен» сөзі жай қайталау

Бұл дүние панилығын етеді екен,
Бір дәурен өтіп, бірі жетеді екен,
Жұрт болар бір күндегі жоқ адамдар,

Синедоха Ескілер бірден бірге бітеді екен

Өзіне халық аузын қаратқан ер,
Тіріге өлсе қадірі кетеді екен
Өлгенді қадір етсек, қанға рауа,
Рухын құрмет қылсақ не етеді екен?
Ханға еріп адам болған туғандары

Жылында барып дұға ете ме екен? Бұл өлеңде «екен» сөзі қайталанады. Эпидора

Ақын поэзиясына диалектілік ерекшеліктер де әсер еткен. Бұл құбылыс тек XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясында ғана емес, суырып салма жыршылардың өнернамасында даралық сипат, ұжымдық дәстүр даралық сипатта болды[6]. Мысалы:

Жүзіне алмас қылыш табан бастың,
Күркіреп қара бұл жасын атса,
Отына жетіп барып құшақтастың.
Мұхитта нән балықтай кезген көңілім
Тұмсығың тимей тасқа неге алжастың?

«нән» батыстың дмалектісі. (үлкен зор, дәу, ірі мағыналарын береді) Бұл диалект ақын өлеңінде «нән балықтай» тіркесте қолданылған.

Ақын өлеңдерінде сөз тіркестері: соқпағы қасқыр, қаруым қылыш, күнім базар, түнім той,, оқымас жалқау, өнер сол жемістің бірдемесі және т.б.

Бұ ғылым бір бәйтерек шектен асқан,
Шұлғанған бұтағына ғарсы – күрсі.
Бар ғаләм он сегіз мың саясында,
Таусылмас бұтақ сайын баржемісі.
Шайтани бұл өнерді қалай дейміз.
Әр өнер – сол жемістің бірдемесі,
Эдисон мұны істеген – ғалым адам,
Оқымас – жалқау, біздей емес надан

1 Манаев Н. Шәңгерей өлеңдер жинағы. – Алматы, 1933. - 76 бб.

2 Қазақ поэзиясының антологиясы. – Алматы, 1993.-488 б.

3 Бөкеев Шәңгерей Әуезов М. // Әр жылдар ойлары, 1959

4Морозов Н.М. Природа интуиции – Минск, 1900. С. 101-105

5 Брюсов В. Избранные сочинения в 2-х т. М., 1955. Т. 2 – С.543

6 Далгат У.Б. Литература и фольклор. – М., 1981. – с.8

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается художественно – литературный стиль поэзии Ш. Бөкеева.

SUMMARY

In article it is considered artly – literary style of poetry of S.Bokeeva.

Қызырова Ә.М

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

ф.ғ.к., доцент

**«Қайырымдылық» пен «зұлымдық» этникалық категорияларының
әлемнің паремиологиялық суретіндегі сипаты**

Қайырымдылық және антиподы *зұлымдық* өздерінің абстракциялық мағынасында адамгершілік пен имансыздықты білдіреді. Қайырымдылық, жақсылық ұғымы адамдардың ең жалпы мүдделерін болашаққа деген үмітін, талап-тілектерін мүдделерін, болашаққа деген үмітін, талап-тіліктерін білдіреді. Зұлымдық керісінше, өмірге кедергі жасап оны жоюға тарысады. Спинозаның көзқарасы бойынша, ізгілік адамның өз күшін пайдалануын білдіреді, ал күнәкарлық -өз күшін пайдалана алмаушылық, зұлымдықтың мәні-әлсіздік қайырымдылықты бір қалыпты әлеуметтік құндылықтарды білдіретін жалпы этикалық ұғым деп ғана түсінбей, оны адамдардың қылықтарында жүзеге асатын адамгершілік деп ұғыну қажет. А.Швейцер өмірді қастерлеу ілімінде адамгершілік туралы былай дейді. «Адам өзінің ішкі ұмтылысында өмірге қолынан келгенше көмектесуге тырысқанда ғана, кез келген тірі нәрсеге зиян келтірмеуді ұстағанда ғана нағыз адамгершілігімен көрінеді. Ол үшін өмір қасиетті. Ол ағаштың жапырағын жұлмайды бірде-бір гүл үзбейді, бірде-бір жәндікті басып кетпейді» [1,218].

Зұлымдық игілікті және әсем әлеммен салыстырмалы түрде өмір сүреді: жетіспеушілік, жоқшылық, теріспеушілік және бейболмыс түрлерінде. Әлемде жетілген заттар-балшық, ірің, тұрпайлықпен қатар, моральдық зұлымдықтар да күнә мен күнәһарлар өмір сүреді. Күнәлі әрекеттің мазмұны алуан түрлі: өтірік, адасушылық, құлық, өзіншілдік, ыза, өлім, қырқыс, алдау, өсек, реніш, мақтаншақтық, тәкаппарлық, бірбеткейлік, сатқындық, қаталдық, маскүнемдік, ұрлық, жала, т.б. [2,20].

Қайырымдылық пен зұлымдық туралы түсініктер қазақ, ағылшын, орыс тілдерінде философиялық тұғырдан тиянақталынып, қарама қайшылықтық тұтастық ретінде қарастырылады, қараңыз: *жақсылық пен жамандықтық арасы бір адым; расстояние между добром и злом один шаг; There is not the thickness of a sixpence between good and evil (расстояние между добром и злом не толще шести пенсов); жақсылық-жүректен, жамандық-білектен; жақсы жүрген жеріне кент салады, жаман жүрген жеріне өрт салады. Келесі ағылшын мақал-мәтелдерінде көзқарастық ұғымдар көрініс береді: Virtue and vice divide the world but vice has got the greater share. Good and evil are chiefly in the imagination.*

Осы үш лингвомәдениеттік қауымдарда жақсылық, қайырымдылық жоғары бағаланады, қараңыз: қайыр қылсақ-бүтін қыл; жақсылықтың ерте-кеші жоқ; жақсылық жерде қалмайды; қайыыр бар жерде ырыс бар; жақсыдан –шарапат; доброму везде добро; добрый человек в добре, живет век; добрых людей через добро получают; жизнь на добрые дела дана, кто любит добрые дела, тому и жизнь мила; *It is an ill wind that blows nobody good (жақсылықсыз жамандық болмайды); Jet well (enough) alone (жақсылықтан басқа жақсылық іздемейді); Virtue joins man to god (қайырымдылық адамды құдайға қосады); Virtue is a jewel of great price (қайырымдылық маңызды құндылық); Virtue is more important than blood (қайырымдылық қаннан да артық); Virtue is the only true nobility (қайырымдылық еңжақсы ізгілік); Set good against evil (жақсыны жамандыққа қарсы қою керек); Virtue is the beauty of the mind (қайырымдылық – ақылдық әсемділігі); Virtue and happiness are mother and daughter (қайырымдылық –шеше мен қыз); Virtue and a trade are the best portion for children (қайырымдылық пен сауда балалардың жасауы).*

Барлық қоғамдарда да зұлымдық жағымсыз қылық ретінде сипатталынады, зұлымдық-күнәкәрлік. Ол адамды қоғамда қалыптасқан нормаларды бұзуға итермелейді. Сондықтан зұлымдыққа бармау керек, қараңыз: *во зле жить –по миру ходит; зло тихо лежат не может; из двух зол выбирать меньше; зло к нам летит; а то нас ползет; заведутся злыдни на три дня, и не изживешь довеку; зұлыммен бірге өмір сүрген адам да зұлымдық жасайды; кекшіл болма, көпшіл бол; қисықтың көлеңкесі де қисық; жамандық пайда етпейді, жақсылық зия кетпейді; Of two evils choose the least (екі зұлымдықтың біреуін таңда); Two blacks do not make a white (зұлымдықты зұлымдықпен түзеуге болмайды); Between two evil'tis not worth choosing (екі зұлымдықтан біреуін таңдауға болмайды); He that mischief hatches mischief catches (жүрегіңде зұлымдықты сақтаған адам өзі зұлымдыққа кездеседі); He that spares the bad injures the good (жақсыны сыйла, жаманнан аулақ бол).*

Моральдық зұлымдықтардан аулақ болу керек. Солардың ішінде халықтың жағымсыз көзқарасы маскүнемдікті, өтірікті, мақтаншақтықты, тәкаппарлықты, т.б. сайыптайды. Солардың ішінде ең басты зұлымдыққа: 1) маскүнемдік жатады, қараңыз: *шарапты көп ішкеннің ауруы да көп, шараптан мың бәле түсер ізіңе, зинақорлық түкірмеді жүзіңе мың бәле түсер ізіңе, зинақорлық түкірмеді ізіңе* (Ю.Баласұғын); *бар бәлені туғызатын-шарап; мас адамда ақыл жоқ; қарынға шарап барса, сөзді сүйреп шығарады; іште шарап, әйел қуып арыма, бұлар бектің дақ түсірер арына* (Ю.Баласұғын); *Бутылочки да рюмочки доведут до сумочки; было ремесло, да хмелем поросло; пьяному и до порога нужна подмочка; вышил на грош, а на рубль дебоши; пьяному море по колено, а мужа до уши; руки золотые, да горло мишурное; пить да гулять-добра не видеть; пьяного речи-трезвого мысли; Bacchus has drowned more men than Neptune (кім шарапты жақсы көрсе, сол өзін-өзі құртады); Eat at pleasure. Drink with measure (тамақты көп же, ал шарапты аз-аздан іш); Drunken days have all their tomorrow (мас күндердің ертеңі де бар); Drunkenness reveals what soverness conceals (мас адам бала сияқты: ойындағының бәрін айтып салады); Fasting Comes after feasting (тойдан кейін ораза болады).*

2) **өтірік айту** да жағымсыз қасиеттерге жатады. Өтірікші адамды барлық қоғамда мінейді, себебі алдау күнә, ал арам пиғылмен алдау екі есе күнә, қараңыз: *өтірік пен өсек ағайынды; өтірік деген дұшпан бар, отқа сүйреп салады; өтірікшінің шын сөзі зая кетер, өтірік өрге бастырмас; өтіріктің құйрығы бірақ тұтам; өтірікші алдымен өзін алдар, аузында сөз тұрмастық бір жерде өзі тұрмас; будет в поле рожь, будет а в людях ложь; вранье не введет в добро, вранью-короткий век, врать-не мякину жевать, не подавишься; врать-своя неволя; врет-и глазом не марнет; врет-себя не помнит; ври Емеля-твоя неделя; всякую ложь к себе приложь; как совракошь, так и брякнулось; he that once deseives is ever suspected (өтірік айтсаң өлмесің, бірақ ендігі рет, ешкім саған сенбейді); Cossiping and Jying go hand in hand (өсек пен өтірік бірге жүреді); He that once deceives is ever suspected (кім бір рет алдаса, оған енді сенбейді); He that talks much lies much (кім көп сөйлейді, сол көп өтірік айтады).*

3) **мақтаншақтық қасиеті** де адамгершілік нормаларын бұзуға итереді, сондықтан ол зұлымдыққа жатқызуға болады. Барлық халықтар мақтаншақтықты кемшілік деп санап, қарапайым, кішіпейіл болуды мақал-мәтелдерде бейнелеу арқылы ескертеді, қараңыз: *барыниша бөсіп мақтанғанша, тілті тістеп ұстанған жән; атасыздық аты шықса, асу сайын із салар; мақтаған тілге-мың бәле; арыстанмын –дегендер әдетте, кесіртке болады (құттып); пусть хвастун брешет, от этого ему не будет легче; хвастать-не колеса мазать; хвастливое слово гнило; хвастовства-полный мешок, а в мешке, пусто; Не хвастайся силой, не хвалисть умом; Great boast small roast (көп мақтанғанмен, қуырдақ аз); Jackdaw in peacock's feathers (тотының киімін киген қарға).*

Қайырымдылық пен зұлымдыққа байланысты қоғамда моральдық уағыздар қалыптасады. Олар деонтологиялық нормаларға жатады. Қайырымдылық пен зұлымдық адамгершілік заңының екі жағы: бір жағы дұрыс мінез-құлықты сипаттайды, екіншісі-теріс, адами қылықтарға жатпайтын мінездерге айқындайды. Сондықтан мақал-мәтелдерде адамдардың мінез-қылықтары «жақсылық-жамандық», «қайырымдылық-зұлымдық» тұғырларында бағаланып, адамдардың осы этикалық категориялары туралы айтылған пікірлерін, құндылықты қарым-қатынастары бейнеленеді. В.И.Карасиктың пайымдауынша, паремиологиялық бірліктерде мінез-құлықты реттейтін қағидалар тікелей айтылмаса да, астыртын пікірлер, ақыл-ойлар, ескертпелер түрінде жүзеге асырылады. Олардың саны 200-ден асады [3]. Осы ифмалардың ішінде келесілерге назар аударуға болады: 1) қауышу нормалары: адамға жамандық жасамай, үнемі жақсылық, қайырымдылық көрсету керек, қараңыз: *қисық жүрмей әділдіктің тонын ки, сол болады бар киімнің тазасы* (И.Иүгінеки); *жамандық қылғанға жақсылық қыл* (С.Сараи); *жақсылыққа жақсылық; біреу күлсе-бетіне күл шашағын, жылы жүсбен күле қара, саспағын* (М.Қашқари); *шамаң келсе ізгілік істе, ізгілік пен әділдік өлмейді* (С.Сарайи); *Кто за худом пойдет, тот добра не найдет; на лихо-лихо, на добро-добро; никакое худо до добра не доводит; добрый нес лучше злого человека; добрая слава злему ненавистна; к добру гребись, а от худа шестом суйся; Don't take evil for evil (зұлымдықты зұлымдықпен қайырма); Return good for evil (зұлымдылықты қайырымдылықпен қайыр); Don't look a gift horse in the mouth (сыйға берген аттың тісіне қарамайды);*

2) өмірді қамтамасыз ететін нормалар: жалқау болмау керек, еңбек ету қажет. Еңбек ету-еріншектік мақал-мәтелдерде не позициялық жұпта жүзеге асады, не жекеше түрде беріледі: *еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей. Әлің барда еңбек ет, еңкейгенде емерсің; еңбеніңе қарай өнбегі; өрісі жақсының аузынан ақ кетпес; жалқаудың аздырады, еңбек оздырады; еңбекшінің наны тәтті, жалқаудың жаны тәтті; еңбексіз іс бітпейді, еріншектің қолы жетпейді; были бы хлеб да одежда, так и ел бы лежа; лентяй да шолопай-два родных брата; лентяй ест руками, а работает брюхом; научится работать надо три года, а научится лениться-три дня; у ленивого*

крыша течет и печь не печет; работушка силушку копит, а лень ее топит, делу время потехе-час; кто не работает, то не ест; кто труда не боится, того и лень сторониться; A cat in gloves catches no mice (ақ саусақ болсаң шаруаны бітірмейсің); A easy sheep thinks its wool heavy (жалқау қойға жүні де ауыр көрінеді); He that would eat the fruit must climb the tree (еңбексіз балықты да өзеннен ұстай алмайсың); He who would catch fish must not mind getting wet (балықты жеу үшін суға түсу керек); Idle folks lack no excuses (жалқаудың үнемі сылтауы табылады); Idleness rusts the mind (жалқаулық ақыл-ойды аздырады);

3) жауапкершілік нормалары: баланы таба білсең, тәрбиелеуді де біл, умел дитя родить, сумей и воспитать; A child that's born must be kept (туған бала тәрбиелену керек);

4) қауіпсіздік нормалары: салмақты шешім қабылдау үшін, асықпау қажет: атпаған қоянның терісін сыпырма; не убив медведя шкуры не продавай; асықпай пішкен тон келте болмас; семь раз отмерь, один раз отрежь. Don't sell the bear's skin before you're caught it; First catch your hare. Then cook him; не говори гоп, пока не перескочишь; Don't cross the bridges before you come to them; не хвали утро, пока не наступил вечер; Before the morning is away praise not the glory of the day; в чужой монастырь со своим уставом не ходят; When at Rome. Do as the Romans do (Римде болғанда, римляндардың айтқанын істе); әр істе сақтық керек; керуен сайын қоңырау –жолдан адам жазбау үшін; кім сақ болса, сол үстем болар; өзі-ақ кісінің ісі де сақ; жарамас іске жуымас, т.б.

Қорыта айтқанда, «қайырымдылық-зұлымдық» этикалық категориялары қазақ,ағылшын, орыс тілдерінде іргелі құндылықтардың жұпты оппозициясы ретінде жүзеге асырылып, өнегелі-өнегесіз, жағымды-жағымсыз мінез-құлықтың қасиеттерді сипаттайды. Барлық тілдерде осы категориялар универсалды категориялар түрінде айқындалынып жақсы жаман« тұғырынан адами қасиеттерді бағалауға мүмкіншілік тудырады.

Пайдаланған әдебиеттердің тізімі:

1. Швейцер А. Благоговение перед жизнью.-М, 1992.
2. Ғабитов Т.Х. Заңгер этикасы.-Алматы,2003.
3. Карасик В.И. Язык социального статуса. –М.: Ин-т языкознания РАН,Волгоград,1992.

Резюме:

В статье рассмотрено отражение этнических категорий «добро» - «зло» паремиологической картине мира.

Resume

The article dedicated to the ethnical category “kindness - evil” in the pharemiological world picture.

Өтеген Оралбаев,

Филология ғылымдарының кандидаты

Жырмен жалғасқан жылдар

Бүгінгі қазақ поэзиясының қай өкілі жөнінде де әңгіме қозғағанда, жалпы қазақ өлеңінің арғы дәуірден бастау алатын көне соқпағы мен сартап сүрлеуін шолу ретінде болса да еске түсіру – қазақ жырының мәңгілік қуаты мен құнарының қайдан шығып, қалай жеткенін аз да болса еске түсіру. Қай заманда да қаламгердің халық алдындағы, өз уақыты алдындағы үлкен жауапкершілігін сезінуі қажеттігін еске салу. «Қолына қалам ұстаған зиялы қауым М.Әуезов шығармашылығынан нәр алып, Мұхаңдай халқы мен Отаны алдындағы жауапкершіліктен таймауы тиіс, өз елі мен халқының болашағына қызмет істеуі керек» дейді Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев. [1,278-б.]

Толқыннан толқын туады. Бұл табиғат заңдылығы. Ал Адам мен табиғат арасындағы мәңгілік алтын арқауды ешкім де үзіп тастай алмайды. Бұған күш пен қара ниеттің әмірі жүрмейді. Жалғасқан өмір, жалғасты тіршілік толқын-толқын боп сабақтаса береді. Екі мың жылдық поэзия көшін саралаған мазмұнды жинақты қарау барысында бұл сабақтастықтың мәңгілігін, мәнділігін қапысыз аңғардық. Әр ұрпақ өкілі әр кезеңде заманға өзінің сөзін айтып отырған. Бірде тату, бірде қату айтса да, жалпы алғанда қай-қайсысы да заманның ығымен ықтамай, желдің өтінде, жаудың бетінде жыр қашаған.

«Қазіргі қазақ поэзиясына оқыған, білімді ақындар келе бастады» деген пікір туған кезеңнен бастап, қазақ поэзиясы түр, мазмұн, тақырып, идея мен ой жағынан биік белеске көтеріле бастады. Жалпы, қазақ поэзиясының бүгінгі шыққан асқары ТМД елдері әдебиетінің алдыңғы қатардағы авангарды десек, артық айтқандық емес.

Қазақ поэзиясы – осылайша мәңгілік мектеп қалыптастырған поэзия. 60-шы жылдардың басында, әдеби-мәдени тарихымызда «жылымық» кезеңдер деген атаумен енген тұста қазақ әдебиетіне, соның ішінде қазақ поэзиясына бір шоғыр аса талантты толқын келіп қосылды. Бұлар бұған дейінгі ұлттық, халықтық сүрлеуді бірден жаңа айдын, жарқын жолға саларлықтай қуат танытып, жалпы жұртшылықтың, әдебиет абызы Мұхтар Әуезовтың назарын өздеріне барынша аудартты. Жаңа заманның жарқын үнін ала келген бір шоғыр жас талант одан кейінгі жылдарда қазақ поэзиясының мәртебесі мен мерейін көтерген жасампаз толқынға айналды.

Әдебиеттегі халықтың рухани жан дүниесі мен ішкі сезімі мен жүрек лүпілін көрсеткен бұл жас толқын қазақ жырына жаңа бояу мен рең ала келді. Соғыстан келген майдангер ақындардың туған жерге, Отанға деген жауынгерлік рухтағы сезімі мен сағынышы, сүйіспеншілігі мен махаббаты елді елең еткізіп, оқырманын баураған тұста, соғыста өзі майдан даласында болмаса да, әке-ағалары сол сұрапылда мерт болғандар мен жаралы болып оралғандардың перзенттері бүкілхалықтық қайғы-қасыреттің уытты толқынын, мұнды жырын енді асқақ өршілдікпен, албырт көңілмен, ең бастысы, өмірге деген құштарлықпен жарқыратып жырлап әкетті.

Сағи Жиенбаевтың, Тұманбай Молдағалиевтің, Қадыр Мырза Әлидің, Жүмекен Нәжімеденовтің, Төлеген Айбергеновтің, Мұқағали Мақатаевтың, Шәміл Мұқамеджановтың, Бекен Әбдіразақовтың, Мұхтар Шахановтың, оларға ілесе, соғыстан соң туғандар деген атпен әдебиет тарихына енген келесі толқын Жарасхан Әбдірашевтің, Кеңшілік Мырзабековтің, Темірхан Медетбековтің, Иранбек Оразбаевтың, Серік Тұрғынбековтің, Тынышбай Рахимовтың, Исраил Сапарбаевтың, Күләш Ахметованың, Жұматай Жақыпбаевтың, олардың ізін ала еңсе тіктей бастаған елуінші жылы туған түлектердің, бір шоғыр талантты ақындардың шығармаларында қазақ поэзиясының ұлттық дәстүрі толқыннан толқын қуып, ұласып келеді.

Қазіргі қазақ поэзиясының, жалпы дәстүрлі, классикалық қазақ жырының әдебиетке 70-ші жылдары келген талантты толқындарының ішінде өз үні, өзіндік поэтикалық бояуы, өзіне тән айту машығы мен жеткізу тәсілі бар дарынды ақындарымыздың үшеуін алып қарап, осылардың өлең-жырлары негізінде біршама ой қорытындысын жасауға болады. Олар – Нұрлан Оразалин, Марфуға Айтқожа және Күләш Ахметова.

Нұрлан Оразалин поэзиясындағы замана шындығы мен сол сарынды берудегі ақынның тақырыптық-көркемдік ізденістері назар аударарлық. Ақынның уақыт тынысын көрсетудегі өзіндік тәсілі мен көркемдік тұрғыдан алған тақырыбын игерудегі ізденістері жемісті.

Біздер, қалқам, өлең атты елденбіз,
Жауыннанбыз...
Қайғыданбыз...
Желденбіз...

Мәңгіліктің үрлеп мәңгі майданын,
Ғасырлардың қойнауынан келгенбіз.

Жүрегімен күндіз-түні от өрген,
Кермекті артық көретұғын шекерден.
Қалқам, біздер өлең атты елденбіз,
Ақындықтың ауыр жүгін көтерген.

Нұрлан Оразалин бұл жырын 1991 жылдың шілдесінде жазған. Осы өлеңді зер салып, зерделеп қарасақ, сөз басында біршама айтылған ақындық тарих пен ақындық эстафета туралы авторлық аннотация бар. Ақын бүгінгі күн мінбесінен сөз алып тұрып, мойнындағы азаматтықтың ауыр жүгін жауапкершілікпен көтеріп келе жатқанын терең сезінген сеніммен серт сөйлеп тұр. Бұл қаламгердің қарабайыр ұраны да, желге шығарған жыр-әні де емес, бұл ақындық азап пен тозаққа, жауапкершілік пен міндетке пейіл берген, пейіл беріп қана қоймай, өлең атты қасиетті өнердің қыр-сырын қапысыз сезінген, ұзақ жылдар бойы әр сәтті теңеу, салиқалы ой үшін маңдай терін сыпырған сарабал ақынның шын сөзі.

Жалында!

Көз ілеспес көк беренім,
Жалынсыз бықсығанды жек көремін.
Озсам да... озбасам да...

Дәл осылай

Мен қалған өмірімді өткеремін, - деген ақынның алғаусыз сырына қапысыз сенесің. [2, 151-б]

Уақыт, заман алдындағы ақындық жауапкершілікті терең сезіну сол ақынды қайраткер тұлғаға айналдырады. Бірақ оған әуел бастан ақындық азаматтық болмыс іргетас болуы шарт. Жоғарыда үзінді келтірілген жыр екінші сөзбен айтқанда ақындық серт пен ақындық анттың поэтикалық тұрғыда көрінуінің бір түрі. Қандай ақын болса да өнер жолын бастарда бата алады, өзіне серт беріп, жүрер жолын айқындап алады. Бұл қазақ поэзиясында ғана емес, жалпыадамзаттық қадам. Тіпті жалпы өнер атаулығы тән қадам.

Халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың: «Әдебиет құрмет тактасы да, мазақ тактасы да емес. Ол тек бір жақты мақталуға, не бір жақты датталуға лайық адамдардан гөрі, өз басындағы драма халық басындағы драманы ашып бере алатын, өз тағдыры халық тарихына ұласып жататын, күрделі де қайшылықты тұлғаларға да көбірек көңіл бөледі» деп жазушының болашақ жүрер жолындағы кездесер кезеңдер мен болар баяндарға сілтеме жасайды. [3, 717-б.]

Ақынның заман алдындағы жауапкершілігі оның шығармаларында жан-жақты көрініп жатуы ләзім. Сондықтан да ақынның әрбір өлеңі, мейлі ол таза лирикалық тонда болсын, мейлі ол азаматтық пафосты болсын, мейлі ол сүйген жар мен сүйікті ата-анаға арналсын, онда азаматтық жауапкершілік реңі көрініп тұруы шарт. Сонда ғана ол ақын жауапкершілігін сезіндіріп, сол арқылы оқырманын қапысыз иландырып, сендіріп тұрмақ. Замана тынысы осы ретте Оразалин поэзиясының негізгі жаны десек, оның өзегі ойлы да отты, сазды да салиқалы, сезімтал да сергек жырларға кенде емес.

Осы орайда Нұрлан Оразалин поэзиясы кімге ұқсаған? деген сауал қойылса, оған ең алдымен, ол өзіне өзі ұқсаған деп жауап беруге болады. Сонда ол қалай өзіне өзі ұқсайды? Өзіне өзі ұқсайды дегеніміз, ақын қай тақырыпты алса да тек өзіне тән нәзіктік пен сыршылдықты шебер қолдана отырып, шығармасын шынайы көркемдікке құрады. Өлеңнің түйіні мен желісін әу бастағы ішкі иірім мен ішкі ырғаққа суара құрып, әрі қарапайым әрі өмірлік қағидаларды тірек ете жырлай алады. Ол алған тақырыбын еркін меңгеріп, айтар ойын ойдағыдай жеткізіп, шымырлап басталған өлеңді, қажет болса, ширықтырып үйіріп, өз көкейінде алыстан ойлаған пайымдарын оқырманға ұғынықты да ұлағатты етіп жеткізе алады.

Нұрлан Оразалин өз шығармаларында, поэзиясында заман келбетінің болмыс-бітімін кең масштабта және көркем кестелей алған ақын.

Белгілі ақын Марфуға да осылай айтып, осылай жазады:

Күндер кештік көңілсіз, бастан өгей,
Бар ма менде өлеңнен басқа мерей?!
Жасын ойнап жауады,
Жадырайды,

Көңіл деген немене, Аспан емей! Азат күнге жеткен ақынның алақай-көңілін тап басып танысыз, өзіңіз де қуанып, шуақтанып қаласыз. Адамның, нақты айтқанда әрбір қазақтың жан дүниесін баураған еркін де егемен күндердің қуанышын тілмен айтып жеткізетін тек ақындар болар, сірә.

Нәзік сыр мен назира жырдың өкілі Күләш Ахметова не дейді бұл туралы? Назар аударалық:

Мен Алладан сұраймын мінәжат қып,
Заман бізге жасамай сірә, жаттық.

Бұл далама,
Ұлтыма,
Ұрпағыма

Шын мәнінде келгей деп шын азаттық! [4,143-б.] Азаттық келді, оны көз көрді, көңіл сенді. Енді оны мәңгілік ұстап тұрар ұлағатты ұрпақ, ұлысты ұлт аман болсын.

Тарих қана,
Халық қана туатын,
Алыптардың арқа тұтпас кім атын?
Ұлы арманын жырлау үшін қазаққа,

Керек болды Абай сынды ұлы ақын,-деп марқұм Жарасқан
Әбдірәшев жазғандай, енді біздің ақындарға осал болуға болмайды. Абай абыз айтқандай: «ондай болмақ қайда деп, айтпа ғылым сүйсеңіз». Ғылымды ғана емес, халқыңызды сүйсеңіз сіз де кішкентай ақын емессіз, ақын бауырым. Шүкір, біздің қазақ поэзиясында ондай ойлы ақындар баршылық. Бұлардың қатарына біз Исраил Сапарбай мен Қасымхан Бегмановты, Иран Ғайып пен Ибрагим Исаевты және басқаларды қоса аламыз. Бұл толқын – үлкен толқын, алысқа, айдынға бет алған толқын. Сапары ұзағынан болғай.

Әдебиеттер тізімі

1. Нұрсұлтан Назарбаев. «Қалың елім, қазағым», Алматы, «Өнер», 1998 жыл, 305 б
2. Нұрлан Оразалин. «Қоздағы шоқ», жыр жинағы, Алматы, «Атамұра» 2008 жыл, 303 б.
3. Әбіш Кекілбаев. «Азаттықтың ақ таңы», Алматы, «Қазақстан», 1998 жыл, 717 б.
4. Күләш Ахметова. «Құт», Алматы, «Дәуір», 2005 жыл, 143 б.

Резюме

В данной статье анализируется и научно-исследовательскими методами рассматривается истина времени, духовно-творческая связь и взаимодействие между временем и писателем в произведениях известных поэтов страны. Переданные ими в творческой форме – на языке поэзии, описание реалий современности и общества, своеобразие и пути тематического, художественного, идейного, содержательного поиска, достижения и успехи в многолетнем творчестве на основе стихов и поэм.

Summary

The article elaborates on thematic and creative peculiarities, as well as artistic mastership of a gifted lyric poets. The present study analyses the style and individual hand, the role and place of in Kazakh poets, tools and forms that enriched his poetry, his methods and approaches in exploring themes of truth in modern life, society, and age. The article proves all these theses through investigation of his poems.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВРЕМЯ В РАССКАЗЕ Л.УЛИЦКОЙ «СЧАСТЛИВЫЕ»

Е.С. Цой –

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,

Институт магистратуры и докторантуры PhD

(г. Алматы)

«Художественное время – это сложное переплетение трех порогов восприятия – автора, читателя и персонажей», - отмечает З.Я. Тураева [1].

По всему тексту рассказа Л. Улицкой рассыпаны маркеры времени. Образ времени пронизывает повествование, проявляясь в определениях временных промежутков различной протяженности: «мгновение», «часы», «день», «долгие годы»...

Если попытаться выделить встречающиеся в рассказе временные маркеры (по убывающей), то получится следующая картина:

1. Периоды земной жизни человека. Возраст. Годы (15 случаев).
2. Времена года (3).
3. Месяц (1).
4. Неделя (1).
5. День, день недели (4).
6. Время суток (2).
7. Час (1).
8. Четверть часа (1).
9. Мгновенье (1).

Очевидно, что Л.Улицкая оперирует преимущественно крупными временными отрезками. Однако, с другой стороны, краткие частицы непрерывно текущего времени, встречаясь в тексте всего по одному разу, привлекают к себе особое читательское внимание.

В центре сюжета рассказа – судьба пожилой семейной пары, которая пятнадцать лет назад потеряла своего единственного позднего ребенка: семилетний мальчик погиб под колесами грузовика.

Временные границы рассказа – один воскресный день. Однако автор с помощью грамматических средств (форма глагола – грамматический имперфект) изображает не одно конкретное воскресенье, а множество однообразно повторяющихся дней, наполненных одним и тем же ритуалом, устоявшимся за долгие годы: старики посещают могилу сына.

«Каждое воскресенье Берта и Матиас отправлялись к сыну» [2]. Первая фраза рассказа и дальнейшее повествование не сообщают прямо о смерти сына и о месте, куда направляются родители. Однако целый ряд деталей подсказывает читателю, куда их приведет привычный печальный маршрут: «аккуратно обвязывала бумажной веревкой веник», «долго ждали редкого трамвая», «дорога, не оставляя места для сомнений, приводила их к кирпичной ограде» (с.5-6).

Описание воскресных сборов в дорогу подчеркивает повторяемость действий героев и неизменность ритуала, в котором меняется только одежда: «Матиас подавал ей пальто, или плащ, или жакетку...» (с.5). Фиксируя с помощью упоминаемой одежды смену времен года (зима, весна или осень, лето), автор вводит читателя в годовой круговорот смены сезонов и в разных вариациях трижды использует этот прием: «Они долго тряслись в трамвае, где было жарко или холодно в зависимости от времени года» (с. 6); «... на опрятной грустной тропинке, по обе стороны которой, среди зелени, или снега, или сырого нежного тумана, их встречали старые знакомые...» (с.6). Косвенные или прямые упоминания времен года – этих неизменных вех природного ритма – позволяют проникнуть в неизменную повторяемость действий героев, погрузиться в циклическое время.

Старые знакомые, которые встречают стариков на кладбище (впрочем, место встречи так и не названо), описаны как живые люди со своими приметами внешности и характеров, но мы понимаем, что это портреты на могильных памятниках, расположенных неподалеку от могилы сына. Все эти люди живы для стариков, ведь если сын Вовочка в их памяти и снах по-прежнему

жив, то и его соседи по кладбищу – тоже. На них как будто переносится оживляющая сила любви супругов Леви.

Смерть не названа своим именем ни разу. Когда приходится все-таки как-то определить уход из жизни, писательница использует эвфемизм: «...необыкновенно приветливые старики Рабиновичи <...>, взлетевшие отсюда в один день, оставив всех свидетелей этого чуда в недоумении...» (с. 7). Категория времени и здесь работает на смысл: оказывается, что сказочное «они жили долго и счастливо и умерли в один день» случается и в жизни.

«С годами Матиас делался все приземистей» (с. 5) Время меняет внешность человека парадоксальным образом: в молодости люди растут, а к старости – наоборот. «Приземистей» - значит, дословно, ближе к земле, т.е. не только ниже ростом, но и ближе к последнему приюту.

«Берта, кажется, была когда-то одного с ним роста, но теперь она возвышалась над ним на полголовы» (с. 6). Используя слова с временной семантикой («когда-то» и «теперь»), автор противопоставляет прошлое и настоящее. Это общий прием для всего рассказа.

«Они окаменело сидели – им всегда уступали места. Впрочем, когда они поженились, им тоже уже уступали места» (с. 6). Этим «уже» сказано многое о биографии и возрасте героев: мы понимаем, что их брак был поздний. За этим фактом выстраивается целая цепочка событий – уже не личных, а исторических: молодость героев совпала с предвоенным и военным временем, когда потенциальные женихи Берты были в армии, а первая жена Матиаса погибла в оккупации. О судьбе семьи Матиаса можно догадаться по следующей фразе: «...первая его жена четырежды рожала ему девочек, но дым их тел давно уже рассеялся над бледными полями Польши» (с. 10). Тем, кто знает страшные страницы истории XX века, не надо объяснять, как погибла семья польского портного: его жена и дети стали жертвами Холокоста – уничтожения европейских евреев фашистами в лагерях смерти. Вместе с автором мы как будто на мгновение оглянулись в трагическое военное прошлое. Такой же момент краткого смещения времен происходит, когда автор отмечает, что Берта после рождения сына «слегка помешалась на кулинарных рецептах и совсем забыла» (с. 12) о страшном голоде военных лет. Повторяющееся «она забыла» парадоксальным образом возвращает память о прошлом. Так личное время героев совмещается с историческим.

Воскресная поездка продолжается еженедельной трапезой, «которая за долгие годы превратилась в сердцевицу всего этого обряда...» (с. 8). Повторяемость ритуала с определенной периодичностью придает жизни этих людей размеренность, упорядоченность, привносит в их существование некий смысл, заполняет пустоту.

«Глубокое молчание, наполненное общими воспоминаниями, не нарушалось никаким случайным словом; для слов были отведены другие часы и другие годы» (с. 9). Соединительный союз «и» связывает однородные по форме словосочетания, где на одинаковых позициях стоят слова «часы» и «годы». Это слова с общей временной семантикой, но разные по протяженности обозначаемого времени. Однако поставленные в этой фразе в положение почти синонимов, они передают неназванный, спрятанный в подтексте смысл: для Матиаса и Берты часы тянутся как годы, а годы пролетают как часы.

Вернувшись домой, старики обедают и ложатся отдохнуть. «Им снились обычные воскресные сны, послеобеденные сны, счастливейшие восемь лет, которые они прожили вдвоем, начиная с того нестершегося, всю жизнь переломившего дня» (с. 10), когда Берта узнала о своей беременности. Упоминание дня недели и времени дня – это вновь признаки многократно повторяющегося обряда. Важнее то, что в этом эпизоде рассказа в силу вступает качественно новое время – онейрическое – время сна. Здесь действуют совсем другие, чем в жизни, законы. Восемь лет счастья сконцентрировались в секунды сновидения.

«Во сне она легко, как в соседнюю комнату, входила в прошлое» (с. 14). Во сне герои переносятся в прошлое, и этот временной скачок позволяет Л. Улицкой вернуться из текущего воскресного дня в прожитые персонажами годы.

« - Мне сорок семь, а тебе скоро шестьдесят» (с. 11), - говорит, узнав о своей беременности, Берта. Возраст героев тоже показатель времени – биологического. Времени прожитой жизни. Простая констатация собственного возраста, который, безусловно, известен героям, не является, казалось бы, информативной. Но в сюжетной ситуации рассказа она наполняется особым смыслом: Берта растеряна, она сомневается, возможно ли для нее материнство; она беспокоится о том, успеют ли они поднять на ноги ребенка. «Они долго не могли выбрать имя своему мальчику и звали его до двух месяцев «ингеле», по-еврейски «мальчик» (с. 11). Время – вещь относительная. Оно растягивается и сжимается – в зависимости от обстоятельств. Казалось бы, два месяца – срок небольшой, но для жизни младенца это,

действительно, долго, ведь имя принято давать при рождении. История с выбором имени переносит нас совсем в иные времена – библейские.

«- Правильно было бы назвать его Исаак, - говорил Матиас.

- Нет, так теперь детей не называют. Пусть будет лучше Яков, в честь моего покойного отца.

- Его можно было бы назвать Иегуда, он рыжий.

- Глупости не говори. Ребенок и вправду очень красив, но не называть же его Соломоном. Назвали его Владимиром» (с. 11).

Имя Исаак возникает не случайно: история рождения библейского персонажа с этим именем напоминает чудо появления ребенка в семье Матиаса, ведь согласно библейскому повествованию Исаак родился у патриарха Авраама и его жены Сары, когда они были в преклонном возрасте. (Интересна этимология имени: на древнееврейском оно созвучно слову «смеяться»; Сара иронически усмехалась, когда услышала пророчество о его рождении, и однажды она счастливо рассмеется, глядя на драгоценного малыша...).

Второе библейское имя связано с внешностью новорожденного: как и отец, он рыжий. Библейский герой Иегуда Маккаби возглавил восстание за независимость Иудеи. В сказаниях Иегуда описывается как первый еврейский богатырь – мужественный, храбрый и ... рыжеволосый.

Третье имя носил герой многочисленных легенд царь Соломон, изображенный в ветхозаветных книгах величайшим мудрецом всех времен, который славился еще и поразительной красотой.

Упомянутое среди вариантов имя Яков (Иаков) тоже несет на себе библейские ассоциации.

Ни одно из библейских имен не было дано ребенку: «теперь», в советское время, когда соблюдение национальных традиций преследовалось, такое имя могло бы только повредить мальчику. Русское имя Владимир – свидетельство невольной ассимиляции и здравого смысла родителей. Но монтажное соединение приведенного диалога и конечного результата – выбранного имени – вызывает улыбку и выдает грустную иронию автора.

«Когда ему исполнилось пять лет, отец начал учить его тому, чему его самого обучали в этом возрасте. В три дня мальчик выучил корявые, похожие друг на друга, как муравьи, буквы, а еще через неделю начал читать книгу, которую всю жизнь справа налево читал его отец. Через месяц он легко читал и русские книги» (с. 11-12). Временные вехи обучения ребенка древнееврейскому и русскому алфавиту говорят сами за себя: это особенный, одаренный мальчик. Искусное плетение разноцветных ковриков, затем – конструирование моделей самолетов – все это приметы раннего развития и многогранных талантов ребенка. Во сне Берта вновь и вновь переживает восхищение, гордость и суеверный страх за свое дитя. Ее сон о прошлом каждый раз обрывается за четверть часа до того трагического момента, когда погибает мальчик.

«Все произошло мгновенно...» (с. 15). Гибель ребенка – одно мгновение. Горе родителей растянулось на годы. Эта антитеза подчеркивает нелепость, бессмысленность случайной смерти. И заставляет задуматься: а может быть, не случайной? А может быть, недаром касался холодок вещего материнского сердца?

«...В седьмом часу старики проснулись» (с. 15). Вместе с героями мы возвращаемся в тот самый воскресный день, из которого началось наше путешествие в прошлое. Подчиняясь принятому раз и навсегда распорядку, старики выполняют привычные домашние ритуалы. Обстановка в их квартире способствует такой неизменной устойчивости, ведь она не менялась годами. «...в углу стоял детский стульчик, на котором пятнадцатый год висела маленькая коричневая курточка...» (с. 16). Только в самом конце рассказа мы узнаем, сколько же времени прошло с момента гибели Вовочки. Если бы он был жив, то стал бы уже совсем взрослым и носил бы совсем другую одежду. Поэтому пронзительная деталь – маленькая курточка – становится для читателя сигналом остановившегося времени. Дальнейшее описание этой детали позволяет еще глубже заглянуть в души героев. «Левое плечо, то, что к окну, сильно выгорело, но сейчас, при электрическом освещении, это было незаметно» (с. 16). Ежедневный круговорот солнца годами высветлял ткань курточки, что стало косвенным свидетельством прошедших лет. Но старики не хотят замечать этих явных примет уходящего времени: время для них застыло, остановилось.

Образы времени, пронизывают рассказ насквозь. Это время линейное и циклическое, бытовое, историческое, онейрическое, биологическое, мифологическое (библейское) [3]. Темпоральные образы позволяют понять парадоксальное, на первый взгляд, соотношение содержания рассказа и его заглавия. Возвращаясь к названию после прочтения рассказа, мы

понимаем, что в заголовке – квинтэссенция смысла этого произведения. Счастье этих людей – в умении преодолеть горе, в смирении, в мужестве жить дальше, в единении друг с другом.

1. Тураева З.Я. Категория времени. *Время грамматическое и время художественное*. – М., 1979. - С. 15.

2. Улицкая Л. *Бедные родственники: Рассказы*. – М., 2009. - С.5. Далее страницы по этому изданию указываются в тексте.

3. О разновидностях художественного времени см.: *Художественная антропология и творчество писателя / Под редакцией В.В. Савельевой, Л.И. Абдуллиной*. – Усть-Каменогорск – Алматы, 2007. - С. 214-215.

Түйін

Мақалада қазіргі заман жазушысы Л. Улицкаяның «Бақыттылар» әңгімесіндегі көркемдік уақыт бейнесі қарастырылады.

Summary

This paper considers the literary time in the short story "The Happy Ones" by L. Ulitskaya, a contemporary Russian writer.

А.БАҚТЫГЕРЕЕВА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨРІСІ

А.Шәдібекова -

ҚазҰПУ-дың ізденушісі

Қазақ поэзиясында, әдебиеттану ғылымында өлең жанрын лирикалық текке жатқызып келеді. Мұның әрине, өзіндік себептері бар. Басты критерий бейнелеу тәсіліне байланысты екендігі белгілі: авторлық баяндау арқылы жазылатын шығарманы эпикалық текке, қаһарманның толғанысы арқылы туатын шығарманы лирикалық текке, ал шығарма кейіпкерлерінің өзара сөйлесуі, қақтығысуы арқылы жазылған шығарманы драмалық текке жатқызу тек қазақ әдебиеттану ғылымында ғана емес, әлемдік тәжірибеде бар. Ендеше, бұл әлемдік әдебиет теориясында нақтыланған, толыққанды зерттелген деп айта аламыз. Дей тұрғанмен, кейде тек пен түрді шатастыру, кейде екеуін бір нәрсе деп қарау әлі де болса кездесетіндігі рас.

Біздің зерттеу нысанымызға алған өлең жанры іштей тақырыбына, сарынына қарай саяси-әлеуметтік, азаматтық, интимдік, пейзаждық, философиялық лирика деп бөлінсе, образдылық, сыртқы формалық сипатына қарай сатиралық өлеңдер, мысал өлеңдер, балладалар, толғаулар т.б. болып жіктеледі. Әрине, бұлай жіктеудің шартты нәрсе екендігін де естен шығармауымыз қажет. Өйткені әдеби жанр дегеніміздің өзі заманмен, қоғаммен бірге дамып, жаңарып, жасарып отыратын диалектикалық құбылыс. Қалай десек те жанр шығарманың форма категориясы болғанымен, оған да біз көркемдік тұрғыдан қараймыз. Өйткені «көңілдегі көрікті ойды» өз оқырманына жеткізудің бір жолы – суреткердің өз шығармасының жанрын жаза баспай таңдай алуы. Егер шартты түрде жоғарыда айтып отырған «көңілдегі көрікті ойды» шығарма тақырыбы деп алсақ, осы тақырыпты оқырман көңілінен шығатындай етіп ашудың бір көркемдік жолы жанрды таңдай алу. Бұлай деп отырғанымыз қазақ әдебиетінде жанрын, тақырыбын тапқан көркемдігі жоғары туындылармен қатар, жанрды жасытып, тақырыпты игере алмаған шығармалардың да кездесіп қалатыны өкінішті. Ендеше, суреткер үшін тақырып таңдау мен идеяны жеткізу сияқты жанрлық ізденіс те қажет екендігі даусыз. «Әдебиет қоғамдық сананың бір тармағы болған соң ол өз дәуірінің, өз қоғамының мақсат, тілегін білдірмей тұра алмайды. Оның мазмұндық, формалық өзгерістері осыған байланысты өтіп жатуға тиіс» [1,5], - деген ғалым М.Базарбаевтың пікірі де осыны аңғартса керек.

Осы тұрғыдан көз жіберер болсақ, Ақұштап Бақтыгереева бұл мәселеде де құр алақан емес сияқты. Жалпы табиғатынан Ақұштап лирик ақын, лирикалық поэзияның белді өкілдерінің бірі. Ақын шығармашылығына зерделей қараған оның поэзиясының дені лирикалық өлеңдер екендігіне көз жеткіземіз. Поэма, дастан сынды эпикалық текке Ақұштап көп бара қоймаған. Бұны ақынның көркем формалық ізденістегі талғампаздығымен, өзіне талап қоя алуымен ғана түсіндіре алар едік.

Кез келген суреткер даралағын зерттеп, зерделеуде, оның қалам қарымын анықтауда біз қазақ поэзиясының жүріп өткен жолына, өткен тарихына, дәстүр мен жалғастық мәселесіне үңілмей пікір тарқата алмаспыз заңды. Бұл бүгінгі поэзиямыз үшін де аса қажет екендігі сөзсіз. Ақұштап шығармашылығына, соның ішінде көркем форма ізденістеріне назар сала отырып бұл заңдылықтан біздің аттап кете алмайтынымызға көзіміз жетті. Оның дәлелі Ақұштап шығармашылығында бой көрсететін шығыстық дәстүр.

Ұлттық поэзиямыздың терең тамырларына көз жүгіртер болсақ оны біз шығыс әдебиетінсіз елестете алмаймыз. Шығыс әдебиетінің үлгілері, әсіресе, ғашықтық дастандары «Сейфүлмәлік», «Бозжігіт», «Мың бір түн», «Тотынама», «Шахнама», «Ләйлі – Мәжнүн», «Таһир – Зухра», «Фархат – Шырын» т. б. мен ислам дінін насихаттап, адамзат баласын имандылыққа шақыратын «Сал – сал», «Зарқұм», «Сейітбаттал» сияқты шығармалардың біздің әдебиетімізге тигізген әсер-ықпалы аз емес. Қазақ әдебиетінің шығыс әдебиетімен байланысының бір көрінісі – ауыз әдебиетіндегі белгілі сюжеттердің негізінде жаңа шығарма туғызу, халық аузындағы аңыз-әңгімелерді, хикаялар мен әпсаналарды, шығыс поэзиясындағы кейбір сюжеттерді жаңадан жырлау. Бұл дәстүр туралы М. Әуезов: «Көпке мәлім болған тарихи шындықтар бойынша, шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында бір шығыс ақыны әңгіме ететін, тың дастандар шығаратын дәстүр бар. Бұлайша бір тақырыптың әр ақында қайталануы еш уақытта аударма деп танылу керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді... Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәстүрге «назира», «назирагөйлік» деп атау да берген» дейді [2, 150]. Ақұштап Бактыгерееваның жанрлық ізденістеріне назар сала отырып, ақынның осы дәстүрден үлгі алып, оны жанына жақын тартқанын аңғаруға болады. Олай деуімізге себеп ақын қаламынан нәзира дәстүрінде туған «Айнамақөз», «Боранды түн», «Сауық кеш», «Жылқышы хикаясы», «Саралжын – аққулар мекені», «Алуаш», «Ақсақ құлан», «Ақсақ қыз аңызы» сияқты хикаяттары.

Ақынның «Айнамақөз», «Боранды түн», «Сауық кеш», «Жылқышы хикаясы», «Саралжын – аққулар мекені», «Алуаш» сияқты хикаяттарына Мұхит әндерінің шығу тарихы, әнші өмірі туралы халық аузында жүрген аңыз әңгімелер негіз болған.

Соның бірі «Айнамақөз» хикаяты:

Пенде емес малын санап, жатар шөгіп,
Жез таңдай ән мен жырды қатар төгіп,
Сыймаған бір ауылға сері Мұхит
Жиірек кетеді екен сапар шегіп, - [3,328]

деп басталады. Егер көркем шығарманың композициялық құрылымы тәртібімен қарасақ бұл – экспозиция. Бірақ ақын өзі таңдаған жанрдың жауапкершілігін, көтерер жүгін анық аңғарады. Сондықтан да әрбір айтар ойдың, шығарма оқиғасына қатысты әрбір деталь мен сюжеттің, образ сомдауға қатысты дәйектер мен деректердің нақты, қысқа, дәл болуын қадағалайды. Осы бір шумақ өлеңнің өзінен сері Мұхиттың өмір жолы мен тағдыр-талайы, оның ішкі әлемі туралы біле аламыз. Ақын Мұхиттың тұтас өмір жолын: қайда, қашан дүниеге келді, қандай ортада өсті т.б. дерек-дәйектерді беріп жатпайды. Негізгі ақындық мақсат ән тарихына байланысты аңызды шығарма желісіне арқау етіп отырғандықтан мұндай өмірлік деректерді келтірмеген. Бірақ «Пенде емес малын санап, жатар шөгіп», «Сыймаған бір ауылға сері Мұхит» сияқты өлең жолдары серінің өмірлік ұстанымынан, ішкі әлемінен хабар береді.

Қазақ серілері оттың басының, үй ішінің айналасында жүретін адамдар емес. Олардың сұлу да сымбатты, сонымен бірге қиын тағдыры ел аралап жүруге жазылған. Олар үшін өмірдің барлық ләззаты осы, өз жанының жарасын да осы ойын-сауықпен, той-думанмен емдейді. Мұхит та сондай ерекше жаратылған жан. Қобда бойын аралап жүріп бір отырыста ақын-әнші бір аруға жолығады. Көрген сәтте қыз жанын жаралаған ауыр қайғының ізін оның «мұң аралас жалын төккен жанарынан» байқайды. Ол - өзінің сүймегеніне ағастырылған қыз шері еді. Ақын қыз портретін жалаң суреттемейді, оның ішкі жан дүниесі, ақыл-парасаты, қайғы-мұңымен ағастыра, бірлікте береді.

Төгілтіп ақ көйлектің бүрмелерін,
Ұғына үнсіз тыңдап білмегенін.
Ақ білек шәй ұсынған батыл ғана,
Ұялшақ дірілдейді гүлдей ерін. [3,330]

Әдемі сурет! Ешкімді де бей-жай қалдырмайтын бояу қанық, сыры терең, ойлы сурет! Тағы айтамыз бұл ақын шеберлігі, суреткердің ой-қиялының жүйріктігі.

Ақын өз шығармасын Мұхиттың «Айнамақөз» әнінің сол жерде орындалуымен аяқтайды. Осы әннің өмірге келуіне себеп болған ару бойжеткеннің адам көзін сүріндірер сұлулығы ғана емес, оның ішкі мұңы, өз сүйгеніне қолы жетпей, тағдыр құрбандығы болып бара жатқан қыздың қайғы-қасіреті дегенді айтады. Бар-жоғы осындай бір әннің өмір келу тарихына арналған туынды өзінің көркемдігімен де, мән-мазмұнымен де ерекше. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, бұл бұрыннан ел арасында тараған аңыз желісіне құрылған шығарма болғанымен, адам жанына әсерлі, оқырманын бей-жай қалдырмайтын хикаят. Ақын халық жадында бұрыннан бар дүниенің өзін жаңа қырынан танытып, өзгеше көркем мәнермен қайта жырлауы нәтижесіз емес. Ал ақынның осындай бірнеше шығармасын тек Мұхиттың өмірі мен тағдыр жолына, оның әндерінің шығу тарихына, Мұхит өміріндегі елеулі кезеңдерге арнауы ақынның туған жер топырағынан шыққан тарихи тұлғалар өміріне бей-жай қарамайтындығын көрсетеді.

Ақұштаптың «Ақсақ құлан» шығармасына ертеден құлағымызға сіңісті болып кеткен хан ұлының аң аулап жүріп қайтыс болуы, оның өлімін естірткен адамның көмейіне қорғасын құямын деген жарлығы, ел арасынан шыққан ақылды-тапқыр адамның хан ұлының өлімін күй арқылы жеткізуі негіз болған. «Ақсақ құлан» күйінің шығу тарихы туралы бірнеше аңыз-әңгімелер болғанымен барлығының келіп саятын сюжеті осыған ұқсас. А.Сейдімбек бұл аңызды Шыңғыс ханның ұлы Жошының өлімімен байланыстыра келе, күйді шығарып, ұлы Жошының өмірден озғанын Кетбұға жырау осы күй арқылы жеткізген деген пікір айтады [4,148]. Қалай болғанда да ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып келген осы аңыз желісі Ақұштап ақынды бей-жай қалдырмаса керек.

«Ақсақ қызы аңызы» да бізге сонау Қорқыт ғұмыр кешкен замандардан сыр тартады. Бұл да ел аузында бұрыннан бар аңыз желісі. Әдемілігі мен көркі бірінен-бірі асқан қырық қыздың құлағына алыстан

күй әуені жетеді. Мұнды-шерлі күйді жақыннан тыңдап, сол күйді орындаушы адамды жақын жерден көруге ынтыққан қырық қыз сапарға аттанады. Олардың арасында бір ақсақ қыз болады. Сырдың құмды даласын кезіп келе жатқан қырық қыз шөлді, ыстықты, құмды дауылды жеңе алмай біртіндеп қала береді. Соңында тек ақсақ қыз ғана Қорқытқа жетеді. Бірақ сол жерде қайтыс болады.

Ел аузындағы осы аңыздың бір нұсқасында ақсақ қыз Қорқытпен отау құрады. Өзімен бірге шыққан отыз тоғыз қыздың жолда қайтыс болғанын ақсақ қыз аузынан естіген Қорқыт қапа болып, мұң-шерленіп соның әсерінен «Сарын» атты күй өмірге келеді.

Әрине, Ақұштап шығармасында ақсақ қыздың Қорқытқа жетіп қайтыс болуына тандануға болмайды. Мүмкін ақын аңыздың осындай нұсқасын естіп, соны негізге алған шығар. Мүмкін бұл ақындық, суреткерлік шешім шығар. Қалай болғанда да ақын ел аузындағы осы бір аңыз әңгімені поэзия тілімен өрнектеуді мақсат тұтқан.

Шығыстық нәзира дәстүрі негізінде жазылған Ақұштап хикаяттары өзінің көркемдігімен көз тартар әдеби жаратындылар. Ақын аңыз желілерін сақтай отырып, бұрыннан бар аңыз-әңгімелер арқылы таныс та бейтаныс дүниелерді өмірге әкелген. Таныс деуіміз хикаят желілері бұрыннан бар аңыздарға құралғандығы, ал бейтаныс деуіміз халық аузындағы осы аңыз-әңгімелер поэзия тілінде түрленіп, жаңарып, жасарып шыққан.

Ақұштап лирикасындағы жанрлық ізденістің тағы көрінер тұсы ақынның хат үлгісіндегі өлеңдері. Әлемдік әдебиет тарихында танымал жазушылардың белгілі шығармаларымен қатар, олардың эпистолярлық мұралары да оқырман қауым үшін қызықты, тартымды дүниелердің бірі болғандығын білеміз. Сонымен бірге өз шығармаларын хат түрінде жазған немесе хаттарды шығармаға айналдырған, сондай-ақ белгілі қаламгерлердің жазысқан хаттарын кітап етіп шығару дәстүрі де бар. Қалай болғанда да хат көркем шығармамен байланысып, астасып жатқан дүние. Олай дейтініміз жазысқан сан алуан хаттарда тек амандық-саулық, хабар-ошар білу мен білдіру ғана емес, сол хат иесінің сырлары, пайым-түсінігі, дүниетанымы көрінегіндігін жоққа шығара алмаймыз. Сондықтан да көптеген суреткерлер өз шығармаларының бір саласын хат үлгісінде жазуды машық еткен. Эпистолярлық әдебиет – эпистолография (гр. Жолдау, үндеу) сан алуан хат түрінде жазылған шығармалар [5,232]. Зерттеуші Р.Сыздықова түркі жазба әдебиетінде хат түрінде қалыптасқан жазу дәстүрі болғандығын айтады [6,231].

Ақұштап Бақтыгерееваның «Анама бірінші хат», «Анама екінші хат», «Қыздардан келген хаттар», «Анаға хат», «О дүниеге хат», «Ауылға хат», «Сыр бойына сәлем хат» өлеңдері хат үлгісінде жазылған туындылар. Көріп отырғанымыздай аталған шығармалардың арасында анаға жолданған хаттар біршама. «Анаға бірінші хатта»:

Өзінді, анам, өмірде
Ренжіткен жерім көп.
Әжем келін дегенге
Мен де жүрдім келін деп.
Ене сырын ұғып шын,
Өр көңілін қия алмай,
Он екі жыл жүріпсің
Өз қызыңды сүйе алмай. [3,33]

Бұл тек Ақұштап басындағы жай ғана емес. Қазақтың бала тәрбиелеудегі ұлттық ерекшелігінің бірі. Мүмкін бүгінгі күн үшін, педагогикалық-психологиялық тұрғыдан қарағанда әбес, тіптен ғылыми жағынан дұрыс емес те болар. Бірақ бұл біздің ұлттық санамыз үшін жат емес. Мұндай туған шешесінің атын атап, мойындамай келген баланы, өз баласын енесінен имене мейірлене құшағына қыса алмай келген келінді қазақтың әр отбасынан кездестіруімізге болады. Қазақ үшін оның еш әбестігі жоқ, тіптен ата-енені сыйлап-құрметтеудің бір түрі болып есептеліп, дәстүр ретінде қалыптасып та кеткен.

Ұрдың мені амал жоқ
Қателік боп ісімде,
Ұрдың мені «анам» деп
Айтпағаным үшін де. [3,34]

Лирикалық кейіпкер үшін ана шапалағы ыстық, қымбат. Кейін осы шапалақты сағынады. Өлең-хаттағы оқырманды тебіренітіп, жүрегіне жылылық сыйлайтын туындының осы ұлттық сипаты. Басқа ұлт үшін оғаштау көрінетін осы қазақы дәстүр біздің барлығымыз үшін ыстық, қымбат. Ақын осы бір нәзік, адам көңіліне әсері басым нәрсені дәл тауып өлең-хатқа түсіре білген. Ақынның анасына жазған хаттарының барлығында дерлік анаға айтар сыры, анасына деген сағынышы бейнеленген.

«Қыздардан келген хаттар» төрт хатқа бөлінген, соңында жауап бар. Бұл өлең-хаттарға ақынмен сырлас оқырман-қыздардан келген хаттар негіз болған. Көбіне алданған, от басқан қыздар ақынға жан сырын аша ақыл сұрай хат жолдағандығы байқалады. Мәселен, бірінші хатта:

«Сүйемін» деді ол, құшағын жайды,
Көбелек болып ұштым мен.
Сонымен мендік махаббат айы
Аспады, апа, үш күннен,- [3,96]

десе, екінші хаттың иесі:

Сезімнің өртендім де алауына,
Арбалдым жас жігіттің жанарына.
Енді өзім жігіттерді алдар едім,
Қолымды байлап отыр мына бала,- [3,96]

деп, хат жазады. Өкініштен гөрі кектену, назалы қыздың характерін берген ақын жауап хатында:

Жастықта алау жалынбыз,
Жылжиды баяу сағым-күз.
Киелі сезім махаббат

Абай болғайсың, ару қыз!- [3,97]

деген, апалық, аналық ақылын айтады. Енді ақын өз сiңiлiлерiне арнаған осы бiр өлең шумақтарын неге хат түрiнде жазды деген сұраққа жауап iздеп көрсек. Жоғарыда айтып кеткенiмiздей, ақынды өз көңiлiндегi ойын тұщымды, маңызды беру үшiн мазалайтын нәрсенiң бiрi жанр. Яғни, қай жанрда жеткiзу керектiгi. Осы тұрғыдан көз жiберсек, от басқан сiңiлiлерiнен хат алу, жауап жазу дәстүрлi дидактикалық өлеңдерден гөрi ұтымды, сәттi. Қазақ қыздарының арасында алданған, от басқан қыздар да бар, абай болыңдар деген ақылмандық сөзден гөрi, осындай қыздардың атынан сыр-хаттар жазу табылған әдеби тәсiл. Ендеше Ақұштаптың бұл iзденiсiн де сәтсiз деп айта алмаймыз.

1. Базарбаев М. Әдебиет және дәуір. – Алматы: Жазушы, 1966. - 272 б.
2. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Жазушы, 1959. – 189 б.
3. Бақтыгереева А. Ақ шагала. – Алматы: Өлке. 2001. – 424 б.
4. Тарақты А. Күй шежіре. – Алматы: КРАМДМ-Ясауи, 1992. - 488 б.
5. Ерғөбек Қ. Баян ғұмыр. - Алматы: Жазушы, 1991.- 318 б.
6. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. - Алматы: Арыс, 2004.- 288 б.

Резюме

Статья посвящена исследованию жанровых особенностей поэзии А.Бактыгереевой.

Summary

In this article is considered janry poetic differences of A.Baktigereyeva.

ДРАМАДАҒЫ СӨЙЛЕУ ҚАТЫНАСЫНЫҢ ПРАГМАТИКАСЫ

А.С.Шыныбекова –

ф.ғ.к., доцент, М.Тынышпаев атындағы Қазақ көлік

және коммуникациялар академиясы «Тілдер» кафедрасының оқытушысы

Драмалық шығарманың тілін талдау дегеніміз – әрекет етуші пьеса кейіпкерлерінің тілін талдау болып табылады. Көркем әдебиеттің ерекше түрі ретінде драма өзінің ерекшелігіне сай, кейіпкерлердің сөйлеу тіліне құралады. Егер, эпостық және лирикалық шығармалармен салыстырғанда драмалық образдың нақтырақ екенін және “әбден пісіп жетілген нақтыланған және кезек күттірмес өмірдің қарама-қайшылығын бейнелейтінін” [1] ескерсек, онда әрбір драмалық дискурс репликасының да көтеретін жүгі де сәйкесінше өседі. Осыдан барып о бастан қатынасқа негізделген драманың сөйлеу тілін зерттеудің өзектілігі келіп туындайды. Драмалық сөйлесім қандай да бір тұрмыстық саладағы дискурстың өзінше бір «күймасы». Драмалық сөйлесім өзінің табиғаты және бағыты бойынша – дауыстап айтуға құрылған – тікелей ауызша сөйлесім. “Жазушы үшін көркем сөз... - драмалық әрекетті дамытудың жалғыз құралы болып табылады. Пьесада барлығы сөз арқылы жасалады...” – деп жазған болатын атақты сөз шебері және әдебиеттанушы В. Успенский “Заметках о языке драматургии” [2]. деген өз еңбегінде. Сөйлеу сипаты, оны беру тәсілі персонаждың ең терең бейнесін, оның санасының түрін, ойлау ерекшелігін, эмоциясы мен көңілін ашады. Белгілі К.С. Станиславский айтқандай, “сөйлеу дегеніміз – әрекет ету”.

Кейіпкерлер, олардың мінездері мен көзқарастары, сол сияқты өзара қарым-қатынастары, қарсылықтары мен қақтығыстары сөйлеу арқылы көрінетін әдебиет жанры - драма – сөйлеу әдебінің нысаны ретінде прагматикалық көзқарас тұрғысынан талдауға тиімді де. Сөз драмада персонаждың сөйлесімі сияқты құнды, өйткені сөйлеуші (одан кейін тұратын автордың да) интенциясын бейнелеуші болып табылады. Реципиент сөздің/сөйлесімнің арқасында (оқырман – драмада-көрермен) шығарманы дұрыс түсіне алады және сонда ғана көркем қатынас туындайды, ол (көркем шығарма) сол үшін де жазылады. Драмада сөздің прагматикалық қызметі – сөйлеу әсері, интеракция – оның жанрлық ерекшеліктеріне сай өседі: мұнда әрбір сөз көп қабатты және көп қызметті болып келеді, онда көтерілетін сұрақтың қоғамдық маңызы мен сезім шытырмандығы жағынан олар орын бермесе де, пьеса көлемі бойынша романға қарағанда біршама аз. Мұнда біз драмадағы сөз/сөйлесімнің екі жоспарлы болатынын: жақынырақ қарастырсақ, қатыстық мақсатқа жетуді білдіретінін, олар бір кейіпкердің басқаға/ басқаларға қатысты әсер ету құралы және сонымен қатар - автор мен көрермен/оқырманның қатынастары мен әсер ету құралдары болатынын ескеруіміз керек. Яғни, драманың «ішкі коммуниканттары» - оның әрекет етуші тұлғалары мен сөйлеуді жіберуші (автор) және оның адресаты – көрермен/оқырман түріндегі «сыртқы коммуникант» туралы айтуға болады. Мұнда сөйлесімдік және сөйлесімдік емес - әлеуметтік – коммуниканттардың өзара әсері сияқты коммуникативтік актілерге және соған сәйкес – тілдік, тілді қолданудың әлеуметтік ережесіне көңіл аударылады.

Ауқымды әлеуметтік контекстегі сөйлесімдік қатынас мәселесін зерттейтін лингвистикалық прагматика дәстүрлі тілдік құбылысты талдаудың жүйелік-құрылымдық тәсіліне қарама-қарсы «әрекеттегі тіл», «жағдаяттағы тіл» зерттеу арнасынан өткен ғасырдың соңғы ширегінде тіл білімінің саласы ретінде қалыптасты; оның негізгі постулаты іс-әрекет тұрғысынан тіл фактілерін оқып үйрену болып отыр. Ч.Моррис айтып өткендей, прагматика қатынас кезінде коммуниканттарға әсер ету үшін тілдің қолдануын қарастырады. Прагматиканың пайда болуы сөйлеу әрекетін зерттеумен, сөйлеу механизмін талдаумен, сөйлеудің әлеуметтік актісімен байланысты. Оның орталығында сөйлеуші тұлғасы мен қатынас процесіне әрбір сөйлеушінің енгізген субъективті бастамасы орын алады. [3]. Лингвопрагматика түсінігінің бастапқы пәнаралық сипаты «адам және тіл» мәселесін жасауда лингвистикалық, психолингвистикалық және әлеуметтік лингвистикалық қана емес, сонымен бірге әлеуметтік-тарихи, ұлттық-мәдени, этнографиялық және т.б. факторларға да өз мүддесін негіздейді. Сөйлеу қатынасы сөйлеу актілерінің тізбегінен тұратындықтан, лингвопрагматикадағы ең маңызды болып саналатын теория – сөйлеу актілеріне оны құраушы үш: иллокуция (мақсат) – локуция (шығару - произнесение) – перлокуция (нәтиже) сәйкес келетін - Дж.Остин, Дж.Серльдің және т.б. сөйлеу актілерінің теориясы саналады. [4]. Егер иллокуция – сөйлесімді жіберушінің вербальді және вербальді емес құралдарды таңдауын анықтай-тын сөйлеу актісінің негізгі буыны болса, онда перлокуция – бұл – адресант сөйлеу арқылы адресатқа ықпал ететіндіктен, сол үшін қатынас жүзеге асатындықтан, перлокутивті тиімділікке қарай ұмтылады.

Алғаш рет Р.Якобсонның лингвистикалық мақсатқа пайдаланған сөйлеу қатынасының қарапайым үлгісін негізге алайық. Оған адресант – хабарлау (оның формасы, байланыс желісі, коды, контекст, қатынас жағдайы) – адресат жатады. Зерттеу мақсатымыздан келіп, сол үлгіні «тыңдаушы әктісі» факторымен немесе Т.А. ван Дейк [5] енгізген аудитивті әктісімен, сол сияқты жіберушінің (сөйлеуші) вербальді емес әрекетін ескере отырып толықтыруды қажет деп отырмыз. Соңғысын ғалым И.П.Сусов енгізген болатын [6]. Драмада олар автор ремаркасы арқылы беріледі.

Ережеге сай, сөйлеу әрекетінің екі жақты әктісі үшін ең аз контекст ретінде «қарапайым интракцияны» немесе интерактивті блок құрушы бір рет әрекет алмасатын акт есептеледі. Интерактивті блоктың әрбір бөлігі қатынасқа қатысушының жекелеген жүрісін білдіреді, бұл жүріс сөйлесім қимылы да сөйлесімдік емес әрекет те бола алады. Бұл драмалық шығарма контексінде маңызды орынға ие болады.

Прагматика мен оның құраушы бөлігі – Дж.Остин мен Р. Серльдің еңбегінде айтылған сөйлеу әктісінің теориясы - алдымен «қарапайым тілге» және жанды сөйлеу тілінің процесіндегі сөйлесімге қатысты пайда болған болатын, соңғы жылдардағы зерттеулер [7] көркем шығармадағы прагматикалық тәсілдің жемістілігін нақты көрсетіп отыр. Бұл лингвистикалық зерттеу материалы болып қызмет ететін тілдік тұлғаның үлгісі ретінде бейнеленетін кейіпкері бар драмаға қатысты қолданылады. [8]. Жоғарыда айтылғандарды ескеріп, біз сөйлеу қатынасының белгілі үлгісін драма саласындағы көркем қатынас тұрғысынан толықтырып төмендегідей сызбамен беріп отырмыз.

Сызбада көрсетілгендей, көркем-драмалық қатынас кезінде қатынас процесінің өзі сияқты ең аз контекст те кенейеді. Көркем шығарманың авторын сөйлеуді жіберіші ретінде схемамен белгіледік, пьеса түріндегі театрлық қойылымда автормен бірге сөйлеу адресанты болып қоюшы-режиссер, актерлар - рөлдерді ойнаушылар да актерге мәтінді беруші суфлерлер де болатынын есте сақтауымыз керек. Сөйлеу адресаты – көрермен – жас құрамы жағынан да, әлеуметтік жағдайы, білімі мен мәдениеті жағынан да бірдей емес.

Пьеса, егер аударылған болса, сөйлеу адресатының этнолингвистикалық мәдениет айыр-машылығын ескеру керек. Басқаша айтсақ, драмадағы көркем-сөйлеу қатынасы – көп компонентті, көп қырлы, адресат-көрерменді драмалық әрекеттің өзі тартатын, өз кезегінде әрекет етуші адамдар қатынасының сөйлеу әсерін /қатынас/ көрсететін негізгі көзі бар полифониялық феномен болып табылады. Жұмыста нақты осы негіз-төл және аударма пьесалар кейіпкерлерінің сөйлеу қатынастары талданды. Көркем-драмалық қатынас феномені жалпы және негізінен алғанда драмада, жоғарыда солай айтылған, - өз зерттеуін күтіп тұрған мәселе болып отыр; оның көлемі мен ауқымының үлкендігі сонша қазіргі кездегі жазатын, есептейтін, қайта өңдейтін және т.б. техникалармен қаруланған тұтастай топ адамдардың күш-қайратын қажет етеді. Бұл қатынасты оқудың перспективалық бағыттарының бірі екеніне көзіміз жетіп отыр.

Драма саласындағы сөйлеу қатынасының контексіндегі лингвистикалық прагматика саласының бірі - көркем сөздің прагматикасын түсінуге негіз болатын Л.В.Щербаның мына сөзіне назар аударайық: “Сөйлеу процесінде біз осы сөздің ешқашанда естімеген формаларын қолданамыз, ешқандай сөздік қарастырмаған сөздерді жасаймыз, ең бастысы – белгілі бір тіркеу заңдары бойынша сөздерді тіркесек те, үнемі жаңа... жасаймыз; барлық сөз формалары мен барлық сөз тіркестерін де осы кезеңнің нақты жағдайындағы сөйлеу механизмінің күрделі ойындары нәтижесіндегі сөйлеу кезінде жасаймыз.” [9]. Осы айтылғандар *көркем сөз прагматикасын зерттеудің нысанын анықтайды*. Бұл – адресанттың коммуникативтік мақсатына жетуі үшін және адресанттың жауап реакциясын алуы үшін *тіл материясын ұйымдастыру* құралдары мен тәсілдері арқылы реципиентке көркем сөздің әсер етуінің мазмұндық интерпретациясы болып табылады. Зерттеушілер «сөзді ойлап шығаратын және қабылдайтын», «осы тілдің орталық фигурасына және сөйлеуші және ол айтып отырған әлемнің басты әрекет етуші тұлғасына» басты рөл ең алдымен адамға берілетін “*кім – не – қалай – не үшін – кімге*” деген прагматикалық тізбекті бөліп отыр. [10]. Сонымен бірге лингвопрагматикалық интерпретация тіл материясының лексика-грамматикалық және лингвостилистикалық ерекшеліктерін ескермей тұрып орындалмайды.

Осылайша, біз лингвопрагматикалық көзқарас, яғни адам- адресант және сөйлеу адресаты тұрғысынан драма кейіпкерлерінің сөйлеу қатынастарын қарастырамыз, өйткені прагматика адамдар арасындағы қатынастар мен қарым-қатынас жағдаятындағы олар қолданатын тіл белгілерін қарастырады, сөйлесім мақсаты мен оның прагматикалық тиімділігін талдайды. Прагматикалық ақпарат тілдік материядан, оның мазмұндық интерпретациясы – тілден тыс факторлардан – нақты айтсақ, әлеуметтік-мәдени контекстен алынады. Мұнда әрбір келесі реплика - мүмкін деп болжанатын, сондықтан да тосын

болатын (сөйлеуді жіберушінің кей кезде мүлдем сөйлегісі келмесе де, оқыс айтатынын еске түсірейік) адресаттың жауап репликасы бар қатынастың динамикалық сипаты ескеріледі.

Прагматиканың негізгі бірлігі - бағалау мәнінің сипаты бойынша эмоциялық-бағалау немесе әлеуметтік- бағалау болатын *прагема* болып табылады. Коммуникативтік-прагматикалық жағдаятты талдауға қатынастың сыртқы жағдайларын талдау: қатынас жағдайы мен орны (пьесада негізінен экспозициямен немесе авторлық ремаркамен беріледі, кейде «сыртқа» сөйлеу деп аталатын персонаждың ішкі сөйлеуін дыбыстаумен беріледі), сөйлеу тақырыбы мен мақсаты, сөйлеу қатынасына қатысушылардың әлеуметтік, этникалық және жеке сипаттамалары, коммуниканттар арасындағы рөлдік және тұлғалық қатынастар жатады. *Рөлдік қатынастар* – сөйлеу әдебі, рөлдік күтулер, өзара түсінісу факторлары сияқты түсініктерге қатысты туыс термин. Сөйлеу әдебі жалпы әлеуметтік жүйеде оның әлеуметтік детерминанттар тұрғысынан қарастырылады. *Сөйлеу қатынасы* коммуниканттардың бірлескен әрекетін де *сөйлеу қатынасын* да реттеу мен үйлестіруге бағытталған *әлеуметтік өзара әсер етуден* тұрады. Сөйлеу қатынасы кезінде коммуниканттар әлеуметтік рөл иелері ретінде де жеке тұлға ретінде де сөйлейді. Социумның әрбір мүшесі жемісті қатынас құру үшін әлеуметтендіру процесіндегі қоғам мәдениетін игере отырып, осы социумда қабылданған сөйлеу этикетін, тілдік нормаларды игереді. “Қоғам мәдениетінің үзiгiн тұлға әрекет кезiнде ғана тез игеретiндiктен, тұлғаның рөлдік репертуары – оның әрекет номенклатурасы – оның мәдени бiлiмiнiң индикторы болып табылады, ал коммуниканттардың осындай рөлдік репертуарлары олардың интелектілері болып табылады.” [11].

Прагматикалық тиімділікке жетудің шарттары қандай? Олар:

- **адресант пен адресаттың фондық білімі, жалпы преуспозициясының саны;**
- **Сөйлеуді жіберушінің қатынас кезінде көпшілдік қағидатын сақтауы, интерпретатордың ойына сәйкестігі мен соны алға қоюы;**
- **Сөйлеу адресатының өзі нақты коммуникативтік-прагматикалық жағдаятта, прагматикалық контексте туғызатын прагматикалық ақпаратын анықтау.**

Тілдік құралдар – семантикалық және синтаксистік, сол сияқты авторлық ремаркалар көмегі арқылы пьесада бейнеленетін қимыл, ишара, тұрыс және т.б. вербальді емес құралдар арқылы прагматикалық мазмұн (соның ішінде көркем шығарма) жүзеге сады. Бұл жағынан көркем мәтін оның – басқа да гносеологиялық, микролингвистикалық, психологиялық қасиеттерімен байланысты *органикалық белгілері* болып саналатын *прагматикалық сипатқа* ие макрокоммуникативтік актінің үлгісі бола алады. Мақсат, тақырып, мәтінді жіберуші мен адресаттың әлеуметтік статусы, байланыс желісі - көркем мәтіндегі тілдік құралдарды таңдауды реттеуші экстралингвистикалық факторлар болып табылады. Егер ХХ – ғасырдың 70-ші жылдарының ортасында көркем шығарманы сөйлеу қатынасы ретінде тану күдік пен дау туғызса, ол туралы белгілі әдебиеттанушы М.Б.Храпченконың сөзімен айтсақ: “қазір даудың ортасында әдебиет пен өнердің коммуникативтік қасиеті, олардың ішкі табиғаты, үлкен аудиторияның эстетикалық құндылықтарды қабылдау мүмкіншіліктері туралы мәселе болып отыр” [12], онда ХХІ-ші ғасырдың басында көркем мәтін сөзсіз көркем / әдеби қатынас болып танылды, оның пәні - ««Мен» сөйлеу субъектісі арқылы өткізілген және ақпаратты алушыға жіберілген шындықтың бір үзiгi ретiндегi шынайы өмiрдi эстетикалық шындықтың идеалды әлемiнде бейнелеу» болып есептелді. [13].

1. Тимофеев Л.И. *Основы теории литературы*. – М.: Просвещение, 1973. – 495 с., 390 бет
2. Зепалова Т.С. *Уроки литературы и театр: Пособие для учителей*. – М.: Просвещение, 1982. – 176 с., 50 бет
3. ***Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации*. – М., 1990. – 194 с., 55 бет**
4. Остин Дж. *Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов*. М., 1986. - С.22-130.
5. Азнаурова Э.С. *Прагматика художественного слова*. – Ташкент: Фан, 1988. – 119 с.; 14-15 бет
6. Сусов И.П. *Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы. // Прагматика и семантика синтаксических единиц. Сб. науч. тр. Калининского ГУ*. – Калинин, 1984. – 158 с., 88 бет
7. Остин Дж. *Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов*. М., 1986. - С.22-130.299 бет

8. Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. - М., 1987. – 263 с.
9. Щерба Л.В. *О тroyаком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Известия АН СССР. Отдел общественных наук*. – М., 1931; с.113.
10. Золотова Г.А. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. - М.: Наука, 1982. 8бет
11. Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Шахнарович А.М. *Теоретические и прикладные проблемы речевого общения*. – М.: Наука, 1979. – 327 с., 38 бет
12. Храпченко М.Б. *Художественное творчество, действительность, человек*. – М.: Советский писатель, 1976. – 366 с. 5 бет
13. Сусов И.П. *Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы. // Прагматика и семантика синтаксических единиц. Сб. науч. тр. Калининского ГУ*. – Калинин, 1984. – 158 с. 88 бет

Резюме

В данной статье рассматривается драма, в первую очередь, как художественный текст – драматическое речевое произведение, специальным образом организованное на речевом общении и, следовательно, на речевой деятельности героев, детерминируемой их интенциями и условиями общения (коммуникативным контекстом).

Summary

This article deals with the drama as an artistic text – dramatic speaking work, specially organized – work, specially organized on the speaking communication and on speaking activities of the heroes, determining its intentions and conditions of the communication.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖАЙЫНДА

А.С.Шыныбекова -

М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясының «Тілдер» кафедрасының оқытушысы, доцент, ф.ғ.к

Прагмалингвистика бүгінде сөйлеу коммуникациясының (дауысталатын сөйлеу тілі) бүгінгі жағдайына қатысты теориялық және тәжірибелік ауқымды материалын жинаған, тіл білімінің перспективалық бағыты болып танылады. Алайда, прагмалингвистика түсінігінің негізін қалаушылар оның шекарасы көмескі берілгендіктен, бір жақты шешімге келе алмай отыр. Қазіргі уақытта прагматиканың әртүрлі түсіндіру түрлері бар: біріншісі – Ч.Моррис пен Ч.Пирстің ізінен кейін синтезделген (интеграктивтік) семантика – синтактика – прагматика ұштағанының элементі; екіншісі – радикалдық прагматика, яғни лингвистика мен прагматиканы когнитивтік деңгейдің екі өзара байланысқан саласы ретінде қарастырған түрі. Осыған байланысты зерттеу тәсілі түбегейлі өзгерді: әрекет теориясынан бөлек шығып, тілге деген Гумбольдтік әрекет тәсілін қайта қараған қазіргі лингвистика, негізінен, **прагматика**, осы сөздің кең мағынасында талдаудың *бастау көзі* ретінде *адам, оның қажеттіліктері, уәждері, мақсаты, тілегі мен талабын*, оның іс жүзіндегі және коммуникативтік *әрекеттерін* негізге алды. Ч.Моррис алғаш рет қолданған «прагматика» терминінің өзі коммуникацияның шынайы процесіндегі таңбалардың тәртібін зерттеуді алға қойды. Прагматиканың пайда болуымен бірге «тіл ғана әлем бейнесін (эскизін) (лингвистикалық қатынас гипотезасы) салмайды, сонымен бірге өмір де тіл мен сөйлеудің көптеген құбылыстарын түсінудің көзі болатыны туралы тағы да жаңаша түсінік берілді» [1,5].

Прагматиканың күрделі көп аспектілі сала екендігіне ғалымдар о бастан-ақ назар аударма бастаған. Әлемдік және орыс тіл білімінде прагматикаға қатысты зерттеулердің көбі лингвистикалық талдаулардың өн бойында прагматикалық фактордың бар екеніне көңіл аударды. Бұның басты себептері тілді зерттеудің жаңаша бағыттарымен байланысты болды. 20-ғасырдың соңғы ширегінде тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшуі тілді адаммен, адамды тілмен бірге қарастыру мәселесін негізгі ұстаным етіп алды. «Қазақ тілі осы уақытқа дейін жалаң лингвистикаға құрылып, адамға (туғызған халыққа) байланыссыз оқытылды. Тіл мен оны туғызған халықты, яғни тіл мен адам факторын, байланыстыруда өткен ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басында жалпы тіл білімінің негізін салушы Вильгельм фон Гумбольдт идеялары негізінде антропоцентристік парадигма ретінде пайда болды» [2,5]. «Тіл мен адам арасындағы қарым-қатынасты зерттейтін прагматика» тілдік емес факторлардың ішінде прагматикалық фактордың

бар екенін толық дәлелдеп берді. Күнделікті өмір адамдар арасындағы сан-салалы байланыстар мен қарым-қатынастарға толы. Оны саралап ой елегінен өткізетін болсақ, олар адамдардың әртүрлі жағдайларда өзін-өзі ұстау, мінез-құлық пен жүріс-тұрыс, сөйлеу тәртібіне, бір сөзбен айтқанда әдеп, әсіресе сыпайылық ережелеріне келіп тіреледі. «Адамына қарап сөзін алма, сөзіне қарап адамын ал» дейтін Абайдың сөзінен адамның сөйлеуі арқылы оның әлеуметтік, рухани, психологиялық тұлғасын тануға болады деген философиялық ойын ұғамыз. Ал сыпайылық дегеніміз – адам мінез-құлқына тән ізеттілік, инабаттылық, әдептілік, кішіпейілділік қасиет. Адам баласы белгілі бір қоғамда өмір сүріп, бірлесіп еңбек етеді. Қандай болмасын қоғамның көпшілік қабылдаған сыпайылық ережелері, қарым-қатынас жасау қағидалары болады. Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас және туыстық араласуы сол қағидаларға негізделеді.

Әр халықта бір-біріне ортақ болып келетін лексикалық мағынасымен бірге сыпайылық мағына білдіретін сөздер көп екенін байқауға болады. Дегенмен, ортақ сыпайы сөздер әр елде өз талап ережелеріне сай қолданылады. П.Грайс, Дж.Личтің түрлі халықтардың тілдік қатынаста қарама-қайшылықтарға, түсініспеушілікке, ұрыс-керіске ұшырамауы үшін ұсынған сыпайылық стратегиясы қазақтың ұлттық мәдениетінде бұрыннан бар ереже, норма. Сөз этикасының этикеттік бөлігі байланыс орнату, байланысты жалғастыру, байланысты аяқтау тәрізді қарым-қатынас тәртібінің ережелерін білу, сол ережелерді коммуниканттың мәртебесіне сай, қарым-қатынастың ресми/ бейресми жағдаятында іс жүзінде қолдануға, үлкенді сыйлау, құрметтеу, сөйлеушінің сөзін бөлмеу, сөйлеуші тыңдаушыны назардан тыс қалдырмауы, өзін төмен ұстауы, мадақ сөзден қашуы, т.б. тәрізді ұлттық сөз саптау дәстүріндегі талаптар. Ал сөз этикеті ережелері сыпайылық принциптеріне негізделген. Сөйлеуші жақтың өз әріптесіне құрметпен қарауы негізгі ережелердің бірі болып саналады. Ұлттық дәстүрлі сөз саптау мәдениетінде этикалық, эстетикалық құндылықтардың мәні айрықша болады. Мейірімділік, ізеттілік, адамгершілік, жауапкершілік, парыз, т.б. эстетика-этикалық категориялар адамдар арасындағы тілдік қатынаста үйлестіріп-үндестіріп отырады. Сыпайылық стратегиясы дегеніміз – қоғамдық қатынастар негізінде тілдік қатынастардағы қарама-қайшылықтарды болдырмау принципі болып табылады. Сыпайылық стратегиясының мақсаты – қоғам мүшелерінің іс-әрекетін шектеу, яғни, тыңдаушы мен сөйлеуші бір-біріне қызығушылықпен, сыпайылықпен қарау, бір-бірінің сезімімен, ойымен, пікірімен бөлісу, бірін-бірі зейін қойып тыңдау, қиын жағдайдан шығуға көмектесу, т.с.с. болып табылады. «Сөйлеушінің парасаттылығы, білімі оның сөзінен байқалған. Артық, көп, орынсыз сөйлеме, қарым-қатынасты бұзба, түсінісуге тырыс, тыңдаушыңды ескере отырып, сөйле деген жасырын ой берілген. Бұл – талай ғылыми зерттеуге негіз болып, сөйлесім түрлерін ғылыми тұрғыда талдауға басшылыққа алынатын сөйлеу актісі теориясында жіктелетін «қатысым қағидаларының» ұлттық көрінісі», – деген болатын зерттеуші-ғалым З.Ш.Ерназарова [3,20].

Қазақ тілінде арнайы прагматика деп аталмаса да, прагмалингвистиканың көп қырлы сипатын зерттеп, жалпы прагматикалық мәселелерге стилистиканың негізінде тоқталған ғалымдар бар. Атап айтсақ, А.Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, Ә.Қайдар, М. Балақаев, Р.Сыздықова, Р. Әміров, т.б.

Соңғы уақытта қазақ тіл білімінде тілді прагматикалық тұрғыдан зерттеу өзекті мәселелердің біріне айналды. Қазақ тіл білімінде де осы бағытта З.Ш.Ерназарова «Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері» (2001), Д.А.Әлкебаева «Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы» (2006), А.Ж.Аманбаева «Интонациялық бірліктердің прагмалингвистикалық сипаты» (2006), Г.М.Әзімжанова «Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті» (2007), Қ.Ө.Есенова «Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы» (2007) тақырыптарда зерттеулер жүргізіп, докторлық диссертацияларында саралады. Ал қазақ сөйлеу тіліне тән және оны басқа тілдермен салғастыра зерттеудегі кейбір ерекшеліктері прагмалингвистика тұрғысынан З.К.Ахметжанова, Г.С.Иманғалиева, Д.Б.Абдукаримова, М.К.Мурзағалиева, И.Н.Нұрғожиналардың зерттеу жұмыстарында қарастырылған болатын. Прагматика туралы З.Ш.Ерназарова: «Прагматика – стилистиканы қалыптастырушы анықтаушы тіл аспектісі. Прагматиканың негізінде сөйлеу жағдаяты мен конвенциялық ережелердің шарттарын есепке ала отырып, жүзеге асатын әрекет, екі жақты әрекет жатыр. Әрекетті тудыратын, оның стратегиясы мен тактикасын, яғни көріну құралдарының түрін анықтайтын – сөйлеушінің мақсаты. Мақсатқа сай таңдалған құралдардан құрылған мәтінде немесе сөйлеу әрекетінің таңдалған түрінде жиі қайталанатын ерекшеліктер мен белгілер, стильдік қолданыс түрлерін қалыптастырады. Сөйлеуші өз мақсатына жету үшін белгілі стиль түрін таңдайды. Ол коммуникацияда прагматикалық салмаққа ие болады. Өйткені ұтымды таңдалған стиль түрі өзара ықпалды арттырады. Сонда стиль мен сөйлеу қағидалары арасындағы байланыс соңғысының алғашқының түрін айқындайтындығын көрсетеді»[3, 22]. Ал Д.А.Әлкебаева «Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы» еңбегінде: «Прагматика сөйлеу әрекеттеріндегі сөйлеушінің

интенциясын (ниет-пиғылын) зерттейді. Интенция (лат. Intention «ұмтылу») – осы әңгіме барысында сөйлеушіге не хабарлау немесе одан не білу жайындағы сөйлеушінің коммуникативті ниеті. Прагматиканың анықтамасы мен стилистика ережесінің қағидалары арасында ұқсастық бар. Екеуі де «ықпал ету», «әсер ету» қызметін көрсетеді. Автор стилистикалық амал-тәсілдерді таңдап алғанда, адресатқа әсер ету мақсатын көздейді. Автордың тілдік бірліктерді таңдап алуы, оның ақыл-ойы, санасындағы белгілі прагматикалық мақсатты нәтижелі ұйымдастыра білуіне тікелей байланысты», – деп жазады [4, 22]. Қазақ тіліндегі көркем прозаның прагматикасын зерттеуші-ғалым Г.М. Әзімжанова: «Прагматиканың басты мақсаттарының бірі – сөздің қолданылу сипатын түсіндіру және қалай түсіндірілетінін анықтау. Прагматикалық тұрғыдан зерттегенде, тілдік бірліктер маңызды компонент ретінде қарастырылады, ол жалпы жағдаятты, адресанттың әлеуметтік белгілерін ескере отырып, тілдік бірліктерді қатынас құралы ретінде қолданушы адаммен байланысты болып келеді. Тілді функционалды, коммуникативті, прагматикалық тұрғыдан сипаттау өзара тығыз байланысты әрі бірін-бірі үнемі толықтырып отырады. Тіл арқылы қарым-қатынас жасау барысында адам прагматикалық, коммуникативті кеңістікті анықтайтын тілдік әрекеттердің субъектісі ретінде көрінеді. Тілдің прагматикалық кеңістігі дегеніміз – сөйлеушінің ақиқат шындыққа түрлі қатынасын бейнелейтін тілдік кең аймақ. Ол коммуникативтік қызмет барысында тілді тұтынып, осы қатынастарды атап, көрсетіп білдіреді, ал адресат осы мағыналарды қабылдап, талқылайды» [5,14].

Прагматика сөйлеу әрекеттерін оқып-үйретуді және оның жүзеге асыру шарттарын зерттейді. Прагматика – коммуниканттардың бір-біріне және мәтінің мазмұнына (жазбаша және ауызша түрде) олардың коммуникативтік пиғылымен және сұхбаттасу мән-жайымен санасқан жеке қарым-қатынасы. Лингвистикалық прагматиканың ең басты ерекшелігі – оның белгілі бір деңгейдегі шектеулі шеңбері болмайды, осыған орай ол көптеген мәселелерді қамтиды. Прагмалингвистика коммуникативтік іс-әрекет туралы ғылым саласы болғандықтан, тіл ғылымының басқа салаларынан бөлшектенбейді, тілдің барлық аспектілерінің қызметіне тікелей қатыса алады. Прагмалингвистика шындыққа негізделген коммуникация бағытында тілдің субстанционалдық-функционалдық ерекшеліктерін, қарым-қатынасын оқып үйрететін сала, сонымен қатар ол белгілі тұлғалардың нақтылы сөйлеу барысында вербалды және бейвервалды тілдік тәсілдерді пайдалана отырып, пікір алысып, ой бөлісуін үйретеді. Ақиқатқа құрылған өмір жағдайларында адам кез-келген уақытта таңбалар арқылы өзінің өзін ой-пікірін тыңдаушыларына немесе оқырманна жеткізе алатындығын үйретуді мақсат етеді.

Ғалым Қ.Есенова: «**прагматика** міндеті дегеніміз – тікелей адресатқа ықпал етуге бағытталған тілдік қатынас коммуникациясын қолдану заңдылықтарын реттеу, осы арқылы адамды иландыру болып табылады. Мәтінің прагматикалық әлеуеті онда қамтылатын сөздердің санына емес, семантикалық аясының кеңдігіне, фразеологизмдер мен метафоралық қолданыстардың түрленуге, трансформациялануға бейімділігіне және экспрессивтік мәнінің жоғарылығына тікелей тәуелді», – деп көрсетеді [6,6]. Прагматиканың негізгі ғылыми нысаны сөйлеу әрекеті – сөйлеу актісінің негізінде анықталады. Сөйлеу актісін зерттеудің барысында олардың сәтті/сәтсіз жүзеге асырылу ережелері айқындалады. «Сөйлеу актілерінің түрлерін, оларды қалыптастырушы ережелерді анықтау прагматиканың негізгі мақсаты болып табылады. Сөйлеу әрекетінің негізінде әрекет ұғымы, оның мақсаты, содан туындайтын ықпал етуші қызметі (иллокуция) жатады» [1,152]. «Кез-келген сөйлеу қатынасы сөйлесімдік ықпал жасайды. Сөйлесімдік ықпал ету – сол адамның әрекетін сөйлеу арқылы басқа бір адамның реттеуі. Ықпал жасаушы тұлғаның қатынасқа белсенді қатысу процесінде ықпал етіп отырған субъектісін әрекетке итермелейді» [7, 211].

Прагматиканың басты өзегі – сөйлеуші мен тыңдаушы ара- қатынасы, өзара байланысы. Сонымен қатар, бұған прагматикалық пресуппозициялар, яғни тыңдаушының жалпы білімін, оның зейінін, көзқарасын, түсіну қабілетін, психологиялық ерекшелігін, тағы басқа деңгейлерін айтушының ескеруі, бағалауы кіреді. Прагматиканың басты мақсаты – сөздің қолданыс ерекшелігіндегі өзіндік ережелерді ұғындыру. Прагматика мәтін лингвистикасында байқалатын категория, себебі мәтін ғана сөйлеуші мен тыңдаушыны жалғастырып тұрады. Осыған байланысты мәтін лингвистикасы – мәтін синтаксисі, мәтін семантикасы, мәтін прагматикасы деп үшке жіктеледі. Тілдік тұлғаның шынайы келбеті– оның заттық дәлелі мәтінде ғана ашылады. Мәтін прагматикасы тілдік тұлғаның прагматикалық деңгейін анықтау құралына айналып отырады.

Сонымен, қазіргі тіл біліміндегі ғалымдардың тілдік бірліктерді прагматикалық тұрғыдан қараған көзқарастары мынандай: прагматика– сөйлеу актілері мен олардың жүзеге асу контексін; прагматикалық лингвистика коммуниканттардың сөйлеу әрекетін; тілдік қатысымның заңдылықтарын, сөйлесімнің мақсаттық бағасын, сөйлеушінің коммуникативтік интенциясын,

сөйлеу актілерінің функционалды түлерін; сөйлесімнің мазмұнын, сөйлесім авторының коммуникативтік мақсатқа сай тілдік құралдарды таңдап алу мәнін, сондай ақ тыңдаушының айтылған ой мен берген бағаны дұрыс түсінуін анықтайтын нақты қатысым жағдаятын зерттейді.

Ал лингвистикалық прагматика – коммуниканттардың қатысым актісінде тілді қолдану шарттарын зерттейтін ғылым болып табылады. Прагматиканың нақты белгіленген шекарасы жоқ, оған сөйлеуші субъект пен адресаттың (тыңдаушының) арақатынасына туындайтын мәселелер жатады, адресанттан алынған ақпараттан кейінгі адресаттың белгілі пікірге келіп, қайтадан қандай әрекет жасайтынын прагматика зерттейді. Прагматика адамның белгілі жағдайда қандай мақсатпен сөйлеп тұрғанын қоса қарастыратын, тілдің коммуникативті қызметін жүзеге асырушы құрамдас бөлік. Тіл сыртқы дүниені бейнелеуші таңба ғана емес, сыртқы дүниенің өзі көптеген тілдік құбылыстардың табиғатын ашуға көмектеседі. Тілдегі прагматикалық деңгей тілдік тұлғаның ой-толғанысы мен пайымдауынан және сұрақ, жауап, риторикалық сұраулардан байқалады. Прагматикалық деңгей көп жүйелі, көп қабатты құрылымнан тұрғандықтан, тілдік тұлғаның қоғамға деген қатынасын да білдіреді.

Сонымен, прагматика саласы мына мәселелерді қарастырады: сөйлеушінің қалай сөйлесетіндігі және не айтатындығының қатынасы: шынайылық, әділдік, шамамен айтушылық, оның шынайылығы және шынайы еместігі, әлеуметтік ортаға және тыңдаушының әлеуметтік дәрежесіне бейімдігі; тыңдаушының сөйлеуімен интерпретация – шынайы, объективті немесе жалған. Мұның барлығы да, өзінің түрлі құрамына қарай белгілі бір байланыстырғыш бүтіндік құрайды, мұны біз субъект факторы деп есептейміз. Шынында да сөйлеуші жазушыға ұқсап, өзіндік дербес танымын аяқтаған тұтастық ретінде көреді, оның оқиғаларының басталуын да, аяқталуын да біледі және ол туралы айтуға мүмкіндік алады. Қазақ тіл білімінде прагматикалық бағыттың дамуы кездейсоқ нәрсе емес. Прагматиканың ең басты үлгісі сөйлеумен байланысты зерттеу назарынан тыс қалған немесе қалыпты ережелерге көнбейтін тілдік көрсеткіштерді жинақтап, оларға ғылыми негіздеме беруінен көрінеді.

Тілдің қарым-қатынас қызметі әр түрлі аспектіде жүзеге асырылатындықтан, прагматика тілдің жалпы коммуникативтік қызметімен байланысты болады, сондықтан да қолданыстағы тілдік мән мен мазмұнның айырмашылығын ажыратуда прагматикалық бағыт – негізгі ұстаным болады. Қазақ тіліндегі сөйлеу әрекеті – сөйлеу тілін, соның ішінде драма кейіпкерлерінің тілін прагмалингвистика тұрғысынан зерттеудің қажеттілігі коммуникативтік қызметтің артуына байланысты қалыптасып отыр. Қазақ тіл білімінде прагматика қарастыратын мәселелер мақсатты түрде болмағанымен, ғылыми зерттеулер барысында қазіргі уақытта жиі айтылып жүр. Сөйлеушінің тілді қолдануы сияқты мәселені қарастыра отырып, прагматика өзіндік зерттеу тарихы бар әр түрлі тақырыптармен байланысады. Бұл мәселелер риторика, стилистика, синтаксис, коммуникация, әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика – салаларында қарастырылып келеді.

1. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. *Истоки, проблемы и категории прагматики.* // *НЗЛ. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика.* – М.: Прогресс, 1985. – 501 с. (С.3 – 42).

2. Хасанұлы Б. *Мемлекеттік тіл мамандарын оқу өзге тілде жүретін қала мектебі ерекшеліктерін ескере дайындаудың социолінгвистикалық, психолінгвистикалық негіздері (бағдарлама).* – Алматы, 2007. – 14 б.

3. Ерназарова З.Ш. *Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: Ғыл.докт. дисс. ...* – Алматы, 2001. – 246 б.

4. Әлкебаева Д. *Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы: Ғыл.докт. дисс.авторефераты ...* – Алматы, 2006. – 43 б.

5. Әзімжанова Г.М. *Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті: Ғыл.докт. дисс. ...* – Алматы, 2007. – 265 б.

6. Есенова Қ.Ө. *Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы: Ғыл.докт. дисс. ...* – Алматы, 2007. – 345 б.

7. *«Стратегии исследования языковых единиц». Материалы Международной научно-практической конференции.* – Тверь, 16-17 апреля, 2010г. – 295 с.

Резюме

В статье А.С. Шыныбековой «Прагмалингвистические исследования в современной лингвистике» сделан обзор учений современных языковедов о прагматическом аспекте языковых единиц. Обосновывается принятый в прагматике исследовательский подход к анализу речевой ситуации цели, функций речевых актов, определяющих выбор языковых средств.

Summary

In article «Pragmalinguistic researches in modern linguistics» of A.S.Shynybekova the review of doctrines modern linguist about pragmatism aspect of language units are made. The research approach accepted in the pragmatist to the analysis of speech situation of purpose, functions of the speech certificates defining choice of language means are proved.

ПРИНЦИП «СОЗНАТЕЛЬНЫХ ПРОТИВОРЕЧИЙ» В СТИХОТВОРЕНИИ О.СУЛЕЙМЕНОВА «НА ПЛОЩАДИ ПУШКИНА»

К.С.Бузаубагарова -

докт. филол. наук, КазНПУ им. Абая (г. Алматы)

Зачем идёшь к поэту? Риторический вопрос всякий раз актуализируется, когда человек оказывается на площади Пушкина и перед ним открываются бесконечные пространства мыслей и чувств. На площади Пушкина человек сознает самого себя, встречается с собою. И такого рода встречи-узнавания на всяком новом отрезке отечественной истории бывают творчески неповторимыми, несут все новые открытия, поскольку каждый человек ищет в пророческом даре Поэта разгадку своих самых насущных, наиболее важных вопросов.

Стихотворение О.Сулейменова «На площади Пушкина» [1,с.136] рождает впечатление постижения «всемирно отзывчивого» существа поэта. В поисках первоначал, которые следует хранить и на которые следует опираться, О.Сулейменов обращается к человеческой и творческой позиции Пушкина. Пушкинская тема принятия корней мира и человека, мужественное утверждение поэтом положительных начал бытия - вопреки потрясениям времени, его катастрофам и трагизму - приобретает особую ценность. О. Сулейменов сумел разглядеть насущность пушкинской «положительной программы» и попытался заново, с новой глубиной осмыслить и художественно освоить ее.

О.Сулейменову созвучен универсальный принцип пушкинской гармонической концепции мира. Универсализм Пушкина преломляется в мировоззрении О.Сулейменова и просматривается в проблематике стихотворения «На площади Пушкина», на образном, композиционном уровнях текста.

Проблематика и образный строй стихотворения О.Сулейменова неотделимы от историко-культурного контекста творчества Пушкина, формируются и обустраиваются в пространстве феномена темы поэта и поэзии. Дух творчества, его метафизические основания, невероятно напряженное соотношение тем жизни и смерти, душа и судьба поэта - все это преломляется в стихотворении поэта XX века в метафорический архитектурный ряд, без которого не могут быть поняты другие произведения на данную тему и который формирует архитектуру культурного времени-пространства. Пушкинское пророчество, предопределившее особое место мотива памятника в русской поэзии, получило подтверждение. Памятник как знак бессмертия поэзии - один из самых важных ключей к пониманию «философии жизни» поэта.

Символ памятника у Пушкина является не просто художественным прозрением и предчувствием скорой смерти, но и тем реальным поступком, который раз и навсегда закрывает тему самопрославления - посредством такого вот памятника - на русской почве. Этот символ становится и жертвоприношением, принятием на себя искупительной миссии. За его пределами становится невозможным грех художественной гордыни. Сам Пушкин этого не боялся, и «Пока не требует поэта к священной жертве Аполлон», хотел жить обычной жизнью, как все. Памятник поэта есть остановленный образ его самого. В нём отражаются его чувства, мысли, отношение к друзьям и недругам, понимание добра и зла, смысла человеческой жизни.

Стихотворение «На площади Пушкина» начинается несколько патетически – к этому обязывает сама тема - с торжествующего гимна поэту и поэзии, с ликующей осанной красоте:

Поэт красивым должен быть как бог!

Кто видел бога? Тот, кто видел Пушкина.

Имя Пушкина порождает в Сулейменове творческий импульс, так как задаёт определённый ритм: имя органично вписывается в стихотворный размер 5-тистопного ямба. Любимый размер элегических стихов Пушкина – в какой-то степени парафраз размера

«Памятника», написанного 6-тистопным ямбом – создаёт высокопарный классический стиль сулейменовского стихотворения. В вызывающе сильном, кажущемся даже чрезмерном, утверждении «Поэт красивым должен быть как бог» заключено тождество прекрасного и божественного. О. Сулейменова волнует не массивность, монументальность памятника, а человеческий образ. Взгляд человека взлетает от земли вверх к «главе непокорной», памятник «превосходит» всё и всех. Центр тяжести в «превосходстве» смещается. Основная идея «монумента» Сулейменова заключается в том, что настоящим памятником поэту должна быть человеческая Память, в которой он навсегда остаётся живым. «Низкорослым, чёрным, с тяжёлыми арапскими губами», со своей частной, полной трагизма, недоумения, отчаяния, страха, жизнью. Но при этом Пушкин остается «памятником в граните», и оттуда, сверху, «цилиндр сняв, разглядывает нас». Последняя строка, торжественная, вытекает из строя идеи стихотворения: Пушкин – «величина неизменная» (А.Блок), наш постоянный собеседник, у которого мы будем искать совета и поддержки. Пушкин себе воздвиг нерукотворный памятник, и люди Пушкину воздвигли памятник. Они идеально совпали. Не зарастает «народная тропа» к скромному памятнику гению русской поэзии. К памятнику из бронзы приходят люди, и памятник оживает. Он напоминает о чём-то недостижимом, вечном.

Универсализм приводит к использованию в стихотворении приема антитезы. Как одну из особенностей пушкинского текста Ю.М. Лотман отмечает принцип сознательных противоречий, который исходит из стремления поэта к «построению текста, в основе которого лежало представление о принципиальной неместимости жизни в литературу» [2, с. 76]. Судьба поэта Пушкина была для Пушкина сюжетом, гораздо более богатым и многогранным. Поразительна отзывчивость поэта на все впечатленья бытия. Пушкин был убеждён, что поэт имеет право на простое человеческое счастье, на семейную жизнь: «Говорят, что несчастье есть хорошая школа: может быть. Но счастье есть лучший университет. Оно довершает воспитание души, способной к добру и прекрасному...». Любовь для Пушкина – одно из проявлений жизни, одно из слагаемых его концепции счастья вместе со свободой и творчеством. Жить в постоянном напряжении страстей было для Пушкина не уступкой темпераменту, а программным жизненным убеждением» [2, с.43].

Сулейменов реализовал пушкинский принцип противоречий как сознательную художественную установку. Всё стихотворение Сулейменова строится на противоречиях и противопоставлениях, на структурно подчёркнутых и уравненных оппозициях и амбивалентных образах: бог-раб, жизнь-смерть. С первых же строк стихотворения мы попадаем в бесконечное жизненное пространство, которому свойственны радость и печаль, веселье и грусть, свет и тьма. Благодаря риторическим фигурам начальная фраза звучит пафосно и безапелляционно. В этом начале уже задан высокий тон всего стихотворения. Такова теза стихотворения, запечатленный гармонический идеал человека в единстве бога, поэта, красоты. Но идеал не совпадает с привычными канонами красоты, он им противоречит:

Бог низкоросл, черен как сапог
С тяжёлыми арапскими губами.

В данном противоречии подтверждение жизненного и творческого принципа Пушкина - жизнь многолика, алогична, её невозможно вместить в литературу. Потом пространство стихотворения заполняет совсем другой мир - темный, злой. В нем - устойчивая для пушкинской поэзии обратная антитеза свету, стройной космической красоте, ясности сознания, уравновешенному спокойствию души.

Исследователи неоднократно отмечали драматургичность сулейменовской лирики. Намеченное противостояние двух миров оказывается необходимым для создания внутреннего напряжения. Это противостояние находит воплощение не только в изменении тональности, в совершенно неожиданных следующих строчках:

Зато Дантес был дьявольски высок
И белолиц, и бледен словно память.

Первое противопоставление Пушкин-Дантес влечёт за собой другое противопоставление бог-дьявол. Противоречие углубляется: Пушкин – бог, но низкий рост, тяжёлые губы, конечно, не украшают божеский лик. Дантес – воплощение злой силы, дьявол, хотя весь его облик соответствует канонам красоты: высокий рост, белое, бледное лицо. В связи «с богом» употребляется низкое сравнение «как сапог», в связи «с дьяволом» высокое сравнение «словно память».

Стихотворение «На площади Пушкина» является ещё одним откликом на смерть поэта и развитием через века идей Лермонтова. В стихотворении О.Сулейменова, так же как и в «Смерти поэта» М. Лермонтова, судьба Пушкина осмысливается как феномен поэта вообще и оформляется в

романтических категориях с использованием элитарно-высокого стиля. «Свободный смелый дар», «дивный гений», «торжественный венок» - М. Лермонтов употребляет эпитеты в прямом предназначении – в отношении поэта, О.Сулейменова, наоборот, высокими эпитетами награждает антипода поэта. «Смерть поэта» мыслится как провидение, у убийцы «пустое сердце», он заброшен к нам «по воле рока», это не столько конкретное лицо, сколько исполнитель «приговора судьбы». У О. Сулейменова появляется не только имя убийцы, облик Дантеса обретает конкретность и выразительность. В том числе, через оксюморонное сочетание «дьявольски красивУ О.Сулейменова появляется не только имя, но и образ самого Дантеса.

В стихотворении М.Лермонтова словосочетание «невольник чести» употребляется скорее всего в значении «честь поэта». В стихотворении О.Сулейменова в большей степени интересны подробности светской жизни. Даже по истечении времени нельзя спокойно говорить об обстоятельствах гибели человека, защищавшего свою честь. Обращает на себя внимание прямая речь, которая вырывается у О.Сулейменова: «Скажи, поэт, чего ты медлишь?».

Наталья Гончарова противопоставлена Пушкину как часть светского общества. «Дивная Наталья», «её никто не называл Наташей», - интересна только тем, что она жена великого поэта: он подарил ей имя, на котором она «стояла как на блистающем паркете зала». В светском представлении она - богиня, её описание - божественного создания: белое горло, высокая как эшафот грудь, «она дурманит как анаша». Пушкин – раб, который наблюдает со стороны за скользящими вокруг неё кавалерами и ему ничего не остаётся делать, как глядеть из-за портьеры, «сжимая плотно рукоять ножа». Противопоставление богини Натальи рабу Пушкину трансформируется в новое противопоставление: выходит на дуэль как раб - умирает как бог.

И вышел раб на снег в январский вечер
И умер бог, схватившись за живот.
Он отомстил, так отомстить не смог бы
Ни дуэлянт, ни царь и не бандит,
Он отомстил по-божески: умолк он,
умолк и всё.

Традиционное представление о поэте как носителе высоких идеалов, противопоставленном свету, обществу идёт от самого Пушкина. Противопоставление О.Сулейменовым доводится до кульминации: божественный дар и обречённость на гибель. Поэту не хочется являться перед публикой, в которой «нет отзыва», «он остаётся твёрд, спокоен и угрюм». Поэт верит в своё призвание. Право на бессмертие он видит в своих стихах и в человеческих качествах, которыми обладает. Время всё расставляет на места. Та толпа, которая стояла у трона, толпа, в которой не находил понимания и сочувствия, теперь, через век, пришла к поэту, чтобы высказать своё почтение и восхищение:

На той, Конюшенной стояли толпы
В квадратах жёлтых окон на снегу,
И через век стояли их потомки
Под окнами другими на снегу.
Чтобы говорить высокие слова,
И называть любимым и милым,
Толпа хранит хорошие слова,
Чтоб прочесть их с чувством над могилой.
А он стоит, угрюмый и сутулый,
Цилиндр сняв, разглядывает нас.

В лаконичной итоговой фразе возвещается судьба, бесстрастно утверждается должное, от которого не уйти: извечно трагическое одиночество поэта. Но не «угрюмство – сокрытый двигатель его». После сильнейшего душевного потрясения наступает своеобразный катарсис — и вновь божественно парит в вышине, устремляется вдаль и замирает одинокая фигура поэта. Он просто разглядывает нас. Это вполне в духе Пушкина. По наблюдениям пушкиноведа Е.А. Маймина, в стихах Пушкина «почти не встречается не только примерных уроков, но и окончательных решений» [3, с.66].

У каждого времени, у каждого человека свой Пушкин. Имя Пушкина выполняет антропологическую функцию, напоминает о том, что мы люди. Посредством имени Пушкина складывается собственный портрет, потому что Пушкин - точка отсчёта, он задаёт модель жизни и творчества. Переосмыслить, интерпретировать пушкинское слово в аспекте современных реалий – это возможность приблизиться к гению, ощутить стихию вечно живого, преобразующего начала. Для О. Сулейменова это своеобразная форма жизненного и творческого противостояния. Он обращается прежде всего к личности, к авторитету поэта, и в то же время к мотиву памятника.

Потому получается не профанация образа поэта, а снова становится интересен текст. «Текст всегда больше самого себя», - мы снова убеждаемся в справедливости замечания Бахтина. Настолько банален классический текст, что, кажется, и сказать нечего. Но в интерпретации нашего современника, по-сулейменовски очень оригинально и свежо, заиграл один из частотных мотивов русской поэзии. Пушкин выступает в роли Пушкина, сама его личность как очень дерзкого, весёлого человека предполагает игру, мистификацию, которая разворачивается на наших глазах.

Со всей ясностью, цельностью, просветлённостью, спокойной углублённостью стихотворение О.Сулейменова отстаивает ценности и идеалы, которые необходимо хранить и проповедовать всегда. Недаром толпится народ на площади Пушкина. Жизнь Пушкина осмысливается как жребий поэта. Переключения из житейского, единичного плана в житейный говорят о силе и божественности творчества, представляют жизнь поэта как подвижничество. Здесь не важна национальная принадлежность, важна простота откровения, прямота и независимость поэтического слова.

Антитеза как художественный приём в стихотворении О.Сулейменова информативно очень насыщена, нравственно активна. И потому совсем не горькие финальные строки. В них содержится напоминание о возросшей ответственности художника в современном мире, напоминание о его главной и извечной задаче, ставшей остро насущной: искать гармонию в глубине жизни и ею исцелять.

1. Сулейменов О. *Определение берега*. - Алматы, 1976.
2. Лотман Ю.М. *Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя*. - Л., 1983.
3. Маймин Е.А. *О философской лирике Пушкина*. - Пушкинский сборник. - Псков, 1972. - С.56-89.

Түйін

Бұл мақалада О.Сулейменовтың өлеңіндегі Пушкинның классикалық дәстүрлері зерттеледі.

Summary

In this article is gives analyse of O. Suleimenov`s poem connected with classical Pushkin`s traditions.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ЗАДАЧ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

Ж.А.Ақпаров -
соискатель

Осуществляемая в настоящее время вузовского образования направлена, прежде всего, значительное усиление внимания к развитию личности, активизацию способностей студентов, повышению эффективности учебного процесса.

Педагогическая наука и высшая учебная заведения практика постоянно уделяли большое внимание всестороннему развитию личности студентов, предполагающему формирование познавательной активности, творческих способностей студентов, их потребности в самосовершенствовании и т.д.

Этой проблеме посвящено значительное число психолого-педагогических и методических исследований, в которых рассмотрены различные ее стороны.

Успешность решения задачи формирования личности в процессе обучения зависит от многих факторов. Один из важнейших среди них — развитие познавательной активности студентов.

Активизации познавательной деятельности студентов способствует целый ряд методических условий, приемов, средств обучения. Значительное место здесь занимает использование в учебном процессе учебно-познавательных задач.

Вопросы применения учебно-познавательных задач в процессе обучения, выявление их сущности рассматривались в трудах психологов и дидактов В.Е.Володарского, И.К.Журавлева, Н.П.Зверевой, З.И.Калмыковой, А.Н.Леонтьева, И.Я.Лернера, Н.А.Менчимской, А.В.Усовой, Л.М.Фридмана, Т.И.Шамовой и др. Выявлены основные признаки такого рода задач, определены требования к ним, дана их классификация (И.Я.Лернер, Р.И.Малафеев, Н.А.Менчинская и др.), разработаны различные основания для построения системы познавательных задач (И.К.Журавлев, И.Я.Лернер и др.).

Применение учебно-познавательных задач с целью формирования у школьников познавательной активности и самостоятельности были предметом исследования в работах И.Я.Лернера (на примере Обучения истории), М.А.Беляева, Т.В.Напольновой (на примере обучения русскому языку и литературе), М.К.Ковалевской (на примере обучения экономической географии).

Практическое использование учебно-познавательных задач в процессе обучения как средства формирования интеллектуальных умений и навыков учащихся занимает одно из ведущих мест в трудах Т.В.Напольновой, И.Я.Лернера, В.В.Агеева, В.Г.Разумовского, Н.М.Тулкибаевой и др.

Проблема активизации познавательной деятельности применительно к преподаванию информатики в высших учебных заведениях исследована еще далеко недостаточно. Анализ теории и практики Вузовского обучения информатике убедительно показывает, что имеются немалые резервы для повышения эффективности этого аспекта учебно-воспитательной работы. Совершенствуется содержание университетского курса информатики, в практике работы передовых преподавателей используются новые методы и формы обучения. Проведены определенные исследования в области методики применения новой информационной технологии обучения в учебных заведениях (М.М.Буняев, А.А.Кузнецов, А.С.Лесневский, Е.И.Машбиц, В.М.Монахов, И.В.Роверт, В.В.Рубцов, Е.В.Утлинский, А.С.Христочевский и др.). Вопросы использования компьютеров для активизации познавательной деятельности на уроках информатики были предметом исследования З.В.Семеновой, в кандидатской диссертации которой рассмотрено влияние на познавательную активность школьников совершенствования структуры курса информатики и использование педагогических программных средств в обучении. Однако

очевидно, что проблема активизации познавательной деятельности студентов при изучении информатики многоаспектна и не исчерпывается указанными направлениями ее решения. В частности, практически не исследованы вопросы использования в этих целях учебно-познавательных задач.

Анализ практики обучения информатике показывает, что действующая методика обучения по этому предмету недостаточно использует учебные задания, требующие творческой, преобразующей деятельности учащихся. Нынешний курс информатики основывается преимущественно на абстрактных математических примерах и задачах, носящих в основном характер упражнений. В деятельности учителя преобладают, как правило, репродуктивные методы обучения. Сложившийся в ВУЗе процесс обучения информатике, основанный на сообщении студентам готовых знаний развивает у них в основном воспроизводящее мышление.

Проблеме активизации познавательной деятельности студентов в учебном процессе посвящен целый ряд психолого-педагогических, дидактических и методических исследований, накоплен определенный опыт в этой области и в практике ВУЗА.

Психологические аспекты проблемы активизации познавательной деятельности рассмотрены в работах Б.Г.Ананьева, Л.С.Выготского, П.Я.Гальперина, В.В.Давыдова, В.А.Крутецкого, Т.В.Кудрявцева, А.Н.Леонтьева, А.М.Матюшкина, Н.А.Менчинской, С.Л.Рубинштейна, Ю.А.Самарина и др.

Значительный вклад в раскрытие проблемы в дидактическом аспекте внесли Ю.К.Баванский, И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, Э.И. Монозон, И.Т.Огородников, М.Н.Скаткин и др. Вопросам активизации школьников и студентов в учении посвящены работы Л.П.Аристовой, М.И.Еникеева, И.Ф.Харламова, Т.И.Шамовой, Г.И.Шукиной и др.

Проведенные анализы психолого-педагогической, дидактической и методической литературы, посвященной проблеме активизации познавательной деятельности студентов. Рассмотрены источники (познавательный интерес, мотивация, познавательная потребность, установка) и проявления (стремление к овладению знаниями, мобильность их использования, целенаправленность действий, психологический настрой деятельности и др.) познавательной активности. Выявлены основные факторы (внутренние и внешние) развития познавательной активности в учебном процессе.

Опираясь на исследования, связанные со спецификой действия указанных факторов при использовании компьютеров в обучении (А.З.Зак, В.Н.Коптиленин, Л.Ф.Плеухова, В.В.Рувцов, З.В.Семенова, Р.Ю.Шукоров и др.), и исходя из предмета и целей нашего исследования, мы отобрали для детального анализа следующие из них:

- факторы, связанные с мотивацией, познавательными потребностями и интересом;
- факторы, связанные с расширением арсенала задач, используемых в обучении, обеспечением большой вариативности содержания задач, использованием учебно-познавательных задач;
- факторы, определяемые развитием самостоятельности, индивидуализацией обучения;
- факторы, связанные с реализацией проблемного обучения;
- факторы, связанные с развитием мышления студентов, овладением новыми методами познания.

Указанные факторы во многих случаях пересекаются, усиливая действие друг друга, и все они в целом проявляются при использовании в обучении учебно-познавательных задач.

Проведена анализ возможностей и условий применения компьютера для реализации выделенных факторов активизации познавательной деятельности студентов. Показано, что компьютер позволяет усилить мотивацию учения, развить познавательные потребности студентов. Это связано, во-первых, с новизной работы с компьютером, которая естественно способствует повышению интереса к учебе. Во-вторых, с возможностью для студента самостоятельно выбрать очередность предъявления учебных задач по степени сложности. В-третьих, со способностью компьютера поощрять правильные решения и оперативно реагировать на ошибки, не прибегая при этом к негативным оценкам. Наконец, стимуляция познавательной деятельности обусловлена такой формой представления материала на экране дисплея, когда студент постоянно имеет возможность обратиться к компьютеру за помощью, получить справку, дополнительную информацию, "подсказку", пример решения типовой задачи и т.д. Все это положительно сказывается на мотивации, потребности учения, способствует формированию положительного отношения к учебе, развитию познавательной активности студентов.

Важное значение имеет компьютер для эффективной реализации такого фактора активизации познавательной деятельности студентов как индивидуализация обучения при применении учебно-познавательных задач. Это обусловлено, прежде всего, возможностью для

студента выбирать при работе на компьютере индивидуальный темп изучения материала, решения задач, выполнения упражнений, определяемый спецификой индивидуальных возможностей и способностей каждого обучаемого.

При этом индивидуализация обучения может быть реализована и за счет дифференциации содержания и подбора задач и упражнений по уровню сложности. Предъявление учебного материала студентам ЭВМ может осуществляться дифференцировано с адаптацией по уровню его сложности, темпу представления информации. Компьютер позволяет индивидуализировать как процесс ориентировки в учебном материале, так и последующую отработку студентами знаний и умений. Каждый отдельный студент может выполнять задания в режиме, соответствующем уровню его подготовленности и характеру индивидуально-личностных особенностей.

Увеличение доли самостоятельной работы студентов (как фактора развития их познавательной активности) при использовании учебно-познавательных задач в условиях применения компьютера в обучении фактора обеспечивается совокупностью ряда других факторов и возможностей ЭВМ: индивидуализацией обучения; повышением мотивации и интереса; расширением круга задач, которые могут быть включены в учебный процесс; овладением студентами рядом новых методов познания, связанных с использованием ЭВМ; возможностью постоянного самоконтроля и самооценки при работе с ППС и т.д.

Особую роль в развитии самостоятельной деятельности студентов имеет, на наш взгляд, интерактивная форма работы с компьютером. Диалог активно вовлекает студента в учебный процесс, стимулирует и создает условия для самостоятельной работы.

Одним из ведущих средств активизации познавательной деятельности студентов является проблемное обучение, которое направлено на реализацию развивающей функции обучения.

И.Я.Лернер проблемное обучение определяет как тип обучения, который организует самостоятельную познавательную деятельность студента, способствуя этим повышению качества знаний и умений. Проблемное обучение - это такое обучение, при котором студентов систематически включаются в процесс решения проблем и проблемных задач, построенных на содержании программного материала.

В настоящее время вопросы проблемного обучения исследованы на теоретическом, психолого-педагогическом уровне (М. Н. Скаткин, М. И. Махмутов, И. Я. Лернер, А.М.Матюшкин, В. Оконь, Ю. К. Баванский и др.), разработан ряд научных концепций, обосновывающих эффективность проблемного обучения. Однако эти концепции недостаточно учитывают особенности конкретных предметов. Особенно это касается нового для ВУЗА учебного предмета –Сетевая технология.

Нами было опрошено 20% всех преподавателей информатики ВУЗов г. Астаны с целью изучения состояния практической реализации проблемного обучения в ВУЗе. Многие (87% опрошенных) интересуются возможностями проблемного обучения, как средства активизации познавательной деятельности студентов в сетевых технологиях и стремятся к его применению в своей работе. Однако, на практике они реализуют его бессистемно, эпизодически. Анализ результатов проведенного анкетирования показывает, что методы проблемного обучения находят свое применение в основном на следующих этапах изучаемого материала: сообщение учителем нового материала - 18%, закрепление изученного материала путем его применения — 22%, контрольная работа — 23%, в домашних заданиях - 19%.

Основные трудности преподавателя видят в том, что практически нет методических пособий по проблемному обучению сетевой технологии (89%),и раскрывающих его применение при изучении конкретного учебного материала, нет дидактических материалов, отсутствует программное обеспечение по проблемному обучению (93%), отмечается также недостаточная подготовка преподавателей в вузе (88%) и на курсах ИУУ, семинарах (78%).

Принципиально новые возможности для развития мышления студентов открываются в связи с внедрением в учебный процесс средств вычислительной техники. Многие психологи (О.К.Тихомиров, В.Ф.Ломов, А.М.Матюшкин, К.М.Гуревич, В.В.Рубцов и др.) отмечают влияние использования компьютеров в обучении на развитие у школьников и студентов теоретического, творческого мышления. В ряде исследований показано, что применение ЭВМ формирует у человека новый тип мышления, так называемое операционное мышление, направленное на выбор оптимальных решений.

Роль задач (в том числе, и учебно-познавательных) в активизации познавательной деятельности студентов подчеркивается в ряде исследований, в частности, В.Г.Разумовского, А.В.Усовой и др. Применение компьютеров в обучении открывает значительные возможности расширения круга задач, включения в учебный процесс задач нового типа. Это связано, прежде всего, с вычислительными возможностями компьютера, позволяющими использовать в обучении

задачи, требующие для решения значительной вычислительной работы. Во-вторых, с использованием комбинаторных возможностей компьютера, позволяющих быстро просматривать и оценивать большое число вариантов решения, выбирать оптимальные. В-третьих, богатых графических возможностей современных ЭВМ, позволяющих резко увеличить число задач с графическими методами решения. В-четвертых, возможностями моделирования изучаемых объектов, процессов и явлений.

Таким образом, использование компьютеров в обучении (в том числе, в курсе Сетевые технологии) играет значительную роль в повышении эффективности многих факторов активизации познавательной деятельности студентов, в частности, связанных с применением учебно-познавательных задач.

Түйін

Бұл мақалада автор студентердің танымдық қабілеттерін арттыру үшін психологикалық әдістерді пайдалана отырып, сабақ барысында оқу-танымдық есептерді шығартудың тиімді тәсілдері туралы жазады. Оқу-танымдық есептер тек студенттің қызығушылығын туғызып қана қоймай, сабаққа деген ынтасын арттыратынын нақты мысалдармен кеңінен дәйектейді. Жоғары оқу орындарында студенттің танымдық қабілетін есептеу техникасы пәні арқылы дамытуды жүзеге асыру маңызды екені кеңінен сөз болады.

Summary

In this article the author writes about effective ways of teaching to solve educational – cognitive problems using psycho – pedagogical methods in order to develop cognitive skills of students. That the solving of educational – cognitive problems not only raises students’ interests but also develops students’ attention is proved with the help of examples. That the realization of the development of students’ cognitive skills in higher educational establishments with the help of computer engineering is of special importance is talked much about.

УДК 811.93

СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛЕКСИКИ

Л.В.Остапенко -

*Кыргызско-Российский Славянский университет,
аспирант*

Профессиональные подязыки вызывают лингвистический интерес в связи с нарастающим влиянием высоких технологий на жизнь общества. Особое место в этом плане среди различных подязыков занимает подязык компьютерных технологий. В наши дни можно констатировать не только компьютеризацию практически всех сфер науки, техники, промышленности, но и стремительный процесс проникновения компьютеров в сферу повседневной жизни современного человека. Если раньше с компьютером были знакомы лишь программисты и специалисты по электронике, то в последние годы компьютер осваивают люди разных профессий и возрастов, что позволяет говорить о резком расширении круга носителей компьютерного подязыка. В связи с этим данный подязык испытывает внутреннюю дифференциацию и подразделяется на язык профессионалов и язык пользователей. Такое деление, естественно, условно, так как каждый пользователь компьютера владеет им в разной мере и использует его для различных целей [3].

Основной причиной быстрого появления новых слов в компьютерном подязыке является, конечно же, стремительное и бурное развитие самих компьютерных технологий. Если просмотреть многочисленные журналы, освещающие новинки рынка компьютерных технологий, мы увидим, что практически каждую неделю появляются более или менее значимые разработки. И в условиях такой технологической революции каждое новое явление в этой области должно получить свое словесное обозначение, свое название. Как правило название новым продуктам дается разработчиком или же группой создавший новый продукт. А так как почти все они (за редким исключением) появляются в Америке, то, естественно получают его на английском языке[4].

Люди, работающие с вычислительной техникой, как в России так и на западе, достаточно молодые, преимущественно до сорока лет. В связи с этим опять же появляется желание разбавить эти термины юмором, добавить собственную эмоциональную окраску, элемент непринужденности. Достаточно вспомнить “*флорноверт*” (дисковод) или “*утопанный*” (сжатый программой архиватором). В последнее время произошло также повальное увлечение

молодежи компьютерными играми. Это опять же послужило мощным источником новых слов. Появились различные слова для тех или иных понятий, к ним относятся “аркада”, “бродилка”, “босс” (в значении самый главный враг в игре), “думер” (человек играющий в игру ‘DOOM’), “квакать” (играть в игру ‘Quake’) (там же).

Существует несколько способов образования компьютерной лексики. Общеизвестно, что наиболее продуктивны в настоящее время 6 способов словообразования: аффиксация (модель «основа + аффикс»), словосложение (модель «основа + основа»), конверсия (модель $V > N$ или $N > V$), реверсия (модель «основа — квази-аффикс»), словослияние (здесь о модели можно говорить только условно, как о соединении фрагментов основ) и сокращение (о различных моделях этого способа будет говориться ниже). Остальные способы (чередование, например *feed* от *food*; удвоение (*mirmir*), а также немоделированные способы — звукоподражание (*cuckoo*; *splash*) и рифмованный повтор, как с чередованием, так и без него, например *tip-top*; *hocus-pocus*) второстепенны и непродуктивны. Иногда упоминается еще и лексико-семантическое словообразование, но оно скорее относится к изменению значения уже готового слова. Традиционно выделяются три группы способов словообразования компьютерной лексики в зависимости от результата — словопроизводство, куда входят аффиксация, реверсия и конверсия (результат — производное слово), словосложение (результат — сложное слово) и сокращение (результат — сокращение, акроним, а также слово-слиток). В последнюю группу включают обычно и словослияние, поскольку оба способа объединены общим характером основной операционной единицы [2].

Разные способы словообразования можно распределить по двум общим моделям исходя из того, какие манипуляции производятся над основой нулевой степени деривации. Так, аффиксация, словосложение, удвоение и разные типы повторов представляют собой развертывание исходной единицы, добавление к производящей основе аффиксальной морфемы либо другой основы; напротив, конверсия, реверсия и сокращение по сути являются свертыванием исходной единицы. Модели первого типа (развертывание исходной единицы) называются линейными, второго (свертывание исходной единицы) — нелинейными (там же).

Аффиксация — один из самых распространенных способов словообразования, который представляет собой присоединение аффикса к основе. При этом аффиксы, префиксы и суффиксы могут различаться не только по месту в слове, но и по степени самостоятельности. Суффиксы, оформляющие слово как определенную часть речи, теснее связаны с основой (*fuzzification* — подготовка задачи для решения методами нечеткой логики, *gesturing* — перьевой ввод данных (в бесклавиатурном компьютере), *gutter* — межстолбцовый промежуток (в тексте)), в то время как префиксы главным образом изменяют семантику слова и более самостоятельны лексически (*anti-spat*, *postwar*, *disengage*). Результат словообразовательного процесса при аффиксации — производное слово. Этот способ образования новых слов может быть передан формулой «основа + основа», в результате чего образуется сложное слово (compound word). Сложению могут подвергнуться простые основы (*microphone*, *motherboard*, *background*), а также простая основа и основа производная (*drag - drop*, *file-holder*).

Очень часто словосложение выступает как средство создания производящей основы для дальнейшего процесса словообразования. Полученная этим способом основа подвергается конверсии, реверсии или аффиксации, в результате чего возникает новое, производное слово (*blacklist* — *to blacklist*; *daydream* — *to daydream*; *stagemanager* — *to stagemanage*; *babysitter* — *to babysit*; *honeymoon* — *to honeymoon* — *honeymooner*.) [1].

Конверсия — прием словообразования, при котором производное слово сохраняет основу исходного слова, но отличается от него грамматическим классом. Сами грамматические классы могут различаться морфологическими признаками или синтаксическими признаками. При конверсии у исходного слова как бы создается двойник в другом грамматическом классе. [43,98]

Наиболее распространена конверсия как способ словообразования в тех языках, где многие морфемы являются нулевыми, таких как английский или китайский. Например, из англ. *bet* «ставить на кон» (с типично глагольной парадигмой англ. *bet*, *bets*, *bet* (*npou. vp.*), *betting*...) получается англ. *bet* «ставка» (с типично именной парадигмой англ. *bet*, *bets*). Такое понимание конверсии (как исключительно словообразовательного процесса) предлагал, например, А. И. Смирницкий [5].

При конверсном словообразовании происходит не только грамматическая, но и семантическая перестройка. Производное слово заимствует семантику производящей основы, прибавляя к ней свою, обусловленную новым частеречным статусом.

В терминологической лексике достаточно широко репрезентированы два явления: 1. субстантивация: *abort* — преждевременное прерывание действия программы, снятие задачи.

Образовано от abort — аварийно заканчиваться, терпеть неудачу; *click* — щелчок мыши (от глагола *click* — щелкнуть мышью); *autosave* — функция автосохранения (от глагола *save* — сохранить информацию); 2. вербализация : *pirate* — незаконно копировать программу. Ср.: «*The ultimate goal is to obtain so-called "zero-day warez," or software pirated on the same day it was released*»; *spam* — посылать навязчивую рекламную почту (от сущ. *spam*, которое является названием такой почты); *variate* — варьироваться, изменяться; образовано от *variate* — случайная величина. Весьма продуктивна в компьютерном подязыке модель конверсионного словообразования от глаголов с постпозитивом различной стилистической принадлежности. В случае перехода в другую часть речи эти глаголы преобразуются в существительные или прилагательные. *setup* (п.) - настройка, конфигурирование, *тоск-ир* (п.) - оригинал-макет, *slow-down* (п.) - замедление, *пор-ир* (п.) - способ отображения на экране окна (всплывание поверх имеющегося изображения), *add-on* (п.) - 1. расширение, 2. приставка. (там же).

Словосложение.

Словослияние, также называемое вставочным словообразованием, или телескопией, — сравнительно молодой словообразовательный способ. В отличие от других способов словообразовательной единицей здесь является не основа, а ее произвольный фрагмент (иногда совпадающий с основой по объему). Такой фрагмент не существует в языке, а появляется только в момент создания слова, что объясняет и отсутствие единой модели в словослиянии. Основные приемы, используемые при словослиянии, сводятся к двум — соединению (амальгамированию) фрагментов основ и собственно слиянию (фузии) фрагментов. При амальгамировании исходные фрагменты не имеют общих членов в звуковом составе (*Euroshima* < *Europe* + *Hiroshima*). При фузии такие общие члены есть (*motel* < *motorist* + *hotel*) [5].

Слова, появляющиеся в результате словослияния, принято называть словами-слитками, или блендами (английский термин для данного способа *blending*; новые слова, полученные в результате, носят название *blends* или *portmanteau words*). Процесс словослияния хорошо виден на примере слова *smog*, образованного из фрагментов двух основ — *smoke* и *fog* — путем наложения их друг на друга. Несмотря на то что остатки морфем могут легко опознаваться в слитке, он морфологически не членим и представляет собой простое слово (*motel* < *motorist*+*hotel*; *Euroshima* < *Europe* + *Hiroshima*). Как уже говорилось выше, один из фрагментов основ может совпадать по форме с полной основой (*docudrama* < *documentary* + *drama*; *vidkid* < *video*+ *kid*). Такие слитки напоминают своим составом полусокращения, однако между ними есть существенное различие в семантике. Полусокращения фактически представляют собой только формальное изменение, иногда (но не обязательно) приводящее к изменению стилистической характеристики результата. В случае словослияния непременно происходит и так называемая семантическая конденсация, т. е. изменение смысла слова путем «выпаривания» необходимых сем из используемых фрагментов.

Например, *infobit*: *info-* < *information* + *bit* (*intentional pun on the computer acronym «bit», meaning «a binary digit»*)(там же).

Словосложение так же является одним из способов образования компьютерной лексики, которое, с точки зрения способа соединения компонентов, представлено двумя группами сложных слов (чаще всего существительных) в исследуемом подязыке. 1. Сложные слова, компоненты которых соединяются с помощью интерфикса. В русском компьютерном жаргоне: автопилот — состояние станции, когда системный оператор не может следить за ней; мыш-е-дром/мышк-о-дром — коврик для мышки. 2. Сложные слова, компоненты которых соединяются непосредственно, без помощи интерфикса.

В русском компьютерном жаргоне: сидивертка/сидивертушка — CD-ROM. В английском компьютерном жаргоне: *snail-mail* (улиточная почта) — написанное на бумаге письмо, в отличие от электронной почты. Выделяют:

1. чистое сложение (сложение основ);
2. сращение (когда мотивированное слово, состоящее из двух или более компонентов, полностью тождественно по морфологическому составу синтаксическому словосочетанию), сравним, в англ. яз.: *mother-in-law*, *forget-me-not*, в рус. яз.: вечнозеленый, скотобойня;
3. смешанное словообразование (в сложном слове присутствуют элементы аффиксации)

[6].

Таблица 3. Словосложение в компьютерной терминологии дань в приложение

Английский язык		Русский язык	
<i>mass-mailing</i>	=	<i>mass-posting (message)</i>	послание, предназначенное для массовой рассылки
<i>menu-based</i>			созданный на основе меню

user-oriented	ориентированный на пользователя
workstation	компьютер, подключенный к сети

1. Ворон О. В. Подъязык общения программистов: Лексический, семантический и коммуникативный аспекты: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ворон Ольга Викторовна. - М., 1999. - 23 с.
2. Гончарова Н. Н. Особенности формирования лексического фонда подъязыка информатики и вычислительной техники (на материале кодифицированной и некодифицированной лексики): Дис. ... канд. филол. наук / Гончарова Наталия Николаева. - М., 2000. - 182 с.
3. Ермакова О.И. Особенности компьютерного жаргона как специфической подсистемы русского языка [Электронный ресурс] – Режим доступа: (http://www.dialog-21.ru/archive/2001/volium1/1_14.htm), свободный. – Загл. с экрана.
4. Лихолитов П. В. Компьютерный жаргон / П. В. Лихолитов // Русская речь Новый словарь компьютерного жаргона Вадима Филиппова [Электронный ресурс] – Режим доступа: (<http://www.phil.nnov.ru/computer>), свободный. – Загл. с экрана.
5. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. – М., 1959. – 440 с.
6. Vinogradova N. Computer Jargon as a factor of language competence // VIII Международная конференция “Когнитивное моделирование в лингвистике”. Варна, 4-11 сентября 2005 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа (<http://www.cml.misis.ru>), свободный. – Загл. с экрана.

Түйін

Мақалада орыс тіліндегі компьютерлік лексикасының жасалу тәсілдері қарастырылады. Сонымен қатар жаңа компьютерлік лексика терминдерінің қалыптасуындағы әлеуметтік себептері талданады.

Summary

This article studies the main means of new computer lexis creation in the Russian language. The problem of social conditionality new computer lexis creation is examined. Keywords: computer sublanguage, affixation, conversion.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРАГМАТИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА ЛИНГВОКОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ-КАЗАХОВ В ПРАКТИЧЕСКОМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

А.А.Нуржанова -

Академия гражданской авиации, г. Алматы

Знаменитый ученый, великий педагог Я.А. Коменский утверждал, что «каждый язык лучше изучать не путем правил, а на практике, т.е. как можно чаще слушая, читая, перечитывая, переписывая, стараясь подражать письменно и устно» [1]. Главным пороком обучения он считал разрыв между изучением грамматики и языковой практикой. А между тем работники сферы обслуживания в процессе общения довольно быстро усваивают чужой язык, а то даже два или три. Какой вывод из этого? Усилить языковую практику (разговор, переводы, диалоги, монологи и т. д.), «чтобы каждый ... все изучал сам, собственными чувствами, пробовал все произносить и делать и начинал все применять» [1].

Руководствуясь этим тезисом, мы определили пути формирования прагматического компонента лингвокоммуникативной компетентности будущих специалистов в сфере

гражданской авиации. Под прагматической компетенцией мы понимаем умение реализовать речевые действия в моделируемом контексте профессиональной деятельности.

В основе нашей методической системы лежит коммуникативный метод. Название метода было предложено Е.И. Пассовым, который обосновал концепцию метода в ряде публикаций [2, 3]. «Особенность метода проявляется в попытке приблизить процесс обучения языку к процессу реальной коммуникации (отсюда название метода). Это обстоятельство определяет предметность процесса коммуникации, которая выражается в тщательном отборе речевых тем, интенций и ситуаций общения, отражающих практические интересы и потребности учащихся, и коммуникативно-мотивированное поведение преподавателя и обучающихся во время занятий» [3, С. 107].

Рассмотрим пути реализации коммуникативного метода на примере анализа методических приемов, форм работы со студентами, применяемых нами в практической деятельности.

Наиболее распространенным методом является метод речевых ситуаций. *Речевая ситуация* является исходным моментом любого речевого действия. В образовательном процессе возникает разнообразное количество речевых ситуаций. Речевая ситуация как объект исследования выступает в многочисленных работах по психологии, психолингвистике, методике преподавания иностранного языка (И.А. Зимняя, А.А. Леонтьев, Е.И. Пассов, С.Л. Рубинштейн и др.).

С точки зрения лингвистики, речевая ситуация в преподавательской деятельности – это совокупность коммуникативных задач, предмета речи, участников общения (автор и адресат), условий общения, составляющих речевую ситуацию, определяющих выбор языковых средств и все речевое поведение [4]. Речевую ситуацию в учебном процессе мы рассматриваем как способ преподнесения студентам языкового материала и как способ организации деятельности. Именно речевая ситуация позволяет сформировать субъектную позицию студента в речевой деятельности. Субъектная позиция студента – это показатель сформированности компетентности.

В учебном процессе мы взяли за основу главное качество речевой ситуации – способствовать развитию лингвокоммуникативной компетентности как конечного результата, а как промежуточного – прагматической компетенции. Таким образом, под речевой ситуацией мы понимаем реальную или воображаемую ситуацию, побуждающую к речи.

Применение речевых ситуаций в процессе занятия происходило по принципу постепенного усложнения. Такую логику диктуют этапы технологии – от репродуктивного к поисково-исполнительскому и творческому.

Речевые ситуации на репродуктивном этапе технологии ставят студента в позицию деятельностного исполнителя, воспринимающего информацию. Система речевых ситуаций направлена на осознание им потребности в речевом общении, выработке мотивов, связанных с самой речью (желание отвечать на вопросы преподавателя, рассуждать), и мотивов, связанных с познанием («я знаю, что я не знаю, но хочу знать»). Все это направлено на формирование субъектной позиции студента в образовательном процессе, создание ситуаций успеха для каждого с учетом его интересов и потребностей.

Переход на поисково-исполнительский этап предполагает активное участие студентов в речевой деятельности на занятиях, когда они могут выразить свои суждения и мысли. Поэтому педагогическим средством на данном этапе выступают речевые ситуации, которые включают студента в оперирование речевой деятельностью совместно с преподавателем. Преподаватель вместе со студентом выбирает тот тип речевых ситуаций, который соответствует уровню сформированности прагматической компетенции студента (исходя из диагностических данных). Постепенно преподаватель включает студента во все типы речевых ситуаций [5]:

- ситуации, способствующие пониманию содержания учебного материала и адекватному выражению его в речи;
- ситуации, связанные с эмоциональным восприятием и обогащением экспрессивной стороны речевой деятельности;
- ситуации, связанные с субъектной позицией студента.

Таким образом, педагогическим средством на поисково-исполнительском этапе становятся речевые ситуации выражения, что способствует преодолению барьера неуверенности и раскрепощению в речевом общении в процессе учебной деятельности.

На творческом этапе, когда студент овладел процессами восприятия и выражения речи, реализуется профессиональная сущность речевой деятельности в ее воздействующей функции. Поэтому основным педагогическим средством формирования прагматической компетентности студентов становятся речевые ситуации воздействия, целью которых является самостоятельное оперирование речевой деятельностью в образовательном процессе. Речевые ситуации воздействия

самые сложные по характеру речевой деятельности, требующие индивидуального своеобразия, адекватности в выражении мысли, высокого уровня развития речевой культуры и речевых умений воздействия (умений убеждать, доказывать, возражать, отстаивать свою точку зрения, задавать вопросы).

Таким образом, принцип усложнения речевых ситуаций позволяет осуществить этапность в формировании прагматической компетенции студентов.

На своих занятиях мы руководствуемся следующими требованиями к созданию речевых ситуаций:

- четко определить речевую задачу: о чем спросить, что узнать у собеседника, о чем рассказать, что доказать, уточнить или опровергнуть;
- обеспечить конкретным языковым и речевым материалом и нужной информацией при выполнении задания;
- стимулировать мотивацию учения, вызывать у студентов интерес к заданию и желание выполнить его.

Учебно-речевые ситуации создаются многими способами, и для этого используются различные коммуникативные упражнения. Например, основанные на вопросе-ответе, реплике или условной беседе.

Как известно, вопрос-ответ – это распространенное диалогическое единство в реальных актах общения. Коммуникативная цель вопросительных предложений – запрос информации. Таким образом, вопрос – это одновременно и побуждение к речевой реакции.

На занятиях мы применяем практику постановки группе студентов серии вопросов личного или служебного характера (н-р: Кто посоветовал вам поступить в академию гражданской авиации?; Почему вы готовитесь стать инженером, а не лётчиком?; Почему вы решили связать свою жизнь с авиацией? и т.д.).

Подобного рода беседа может рассматриваться в качестве речевой зарядки, проводимой преподавателем обычно в начале урока.

Тесно связаны с учебно-речевыми ситуациями **репликовые упражнения**:

1. Утверждение-вопрос.
2. Утверждение-утверждение.
3. Утверждение-отрицание.

Примеры некоторых репликовых упражнений:

1. Выразите удивление с помощью вопросительного или повествовательного предложения.

Исходное утверждение: *Чтобы стать хорошим специалистом, нужно успешно учиться.*

Возможные варианты:

- *Разве этого достаточно?*
- *Только ли это поможет стать профессионалом?*
- *Это не единственное условие профессионализма.*

2. Согласитесь с утверждением и при возможности сообщите что-либо дополнительно.

Исходное утверждение: *Чтобы достичь высоких результатов в учении, нужно не пропускать лекций.*

Возможные варианты:

- *Конечно, но нужно ещё и заниматься в библиотеке.*
- *Бесспорно, если у тебя есть и нормальные бытовые условия жизни.*
- *С этим нельзя не согласиться при условии, что ты любишь будущую профессию.*

В работе со студентами свою эффективность показал также метод работы с вопросами и ответами, предполагающий подбор соответствующих ответов к поставленным вопросам [6]. Группам студентов предлагается по два набора карточек – набор вопросов и набор ответов к ним. Задача студентов состоит в том, чтобы правильно и достаточно быстро подобрать пары карточек – «вопрос – ответ», а затем по очереди задавать друг другу данные вопросы. Рассмотрим пример такого задания:

Подберите соответствующие данным вопросам ответы.

Перечень вопросов:

1. Кто такой К.Э. Циолковский?
2. Как должны падать все тела у поверхности Земли по закону всемирного тяготения?
3. Какую скорость разрешается иметь автомобилям в черте города и какую скорость они могут развивать на автостраде?
4. Кто такие В. Чкалов и А. Беляков?
5. Что такое электроны, нейтроны и протоны?

Перечень ответов:

- а. Это основоположник космонавтики.
- б. У всех тел одинаковое ускорение.
- в. Скорость автомобиля в черте города до 60 километров в час, а за пределами города — до 90 километров.
- г. Это лётчики, совершившие первый перелёт через Северный полюс.
- д. Это элементарные частицы.

Выполнение подобных заданий позволяет студентам-казахам не только потренироваться в использовании различных технических и естественнонаучных понятий, но также и расширить кругозор. Кроме того посредством данного задания демонстрируется схема правильного построения вопросов в русском языке.

Таким образом, репликовые упражнения следует рассматривать в качестве эффективных приемов работы, потому что они, в силу своей регулярности, способствуют активизации мыслительной и речевой деятельности студента.

Одной из разновидностей коммуникативных упражнений в развитии прагматической компетенции является *устная беседа*. Под устной беседой мы понимаем упражнение, стимулирующее условно-коммуникативную, неподготовленную речь студентов на русском языке с помощью высказывания по определенной теме.

В структуре учебной беседы мы выделяем некоторые составные части, к которым относятся такие структурные элементы:

- 1) тема беседы;
- 2) начальные высказывания;
- 3) варианты речевых реакций;
- 4) речевая реакция студентов.

Проведение условной беседы обычно практикуется во второй части занятия, поскольку в начале занятия, как правило, нужно подготовить почву для активного участия студентов в беседе, иными словами, разговорить их, что удастся сделать при помощи речевых упражнений.

В процессе занятия мы активно используем *ситуативные упражнения*. Суть ситуативных упражнений заключается в свободной речевой реакции студентов на комплекс воображаемых или условно-реальных обстоятельств, проблему или конфликт и вовлекающих в необходимость их разрешения. Основу ситуативного упражнения составляет микротекст объемом в 3-7 предложений, сжато описывающий модель естественной коммуникативной ситуации. Выделяются следующие ситуативные упражнения: дополняемые ситуации, проблемные ситуации, воображаемые ситуации и ролевые ситуации.

При разработке ситуативных упражнений следует учитывать, что, во-первых, она должна вызывать интерес у студентов, во-вторых, соотноситься с их жизненным опытом, в-третьих, излагаться в доступной форме.

Рассмотрим пример работы с ситуативными упражнениями.

Ситуация: Вы пересекаете зал аэровокзала, спеша по служебным делам. К вам с вопросом о времени вылета какого-либо рейса обращается человек. Что вы ответите?

Выбор такого рода ситуаций связан с пониманием нами утраты в современном мире общечеловеческих ценностей и заменой их ценностями материальными. Предметом обсуждения в обозначенных сюжетах являлась человеческая реакция на происходящие события. Это, на наш взгляд, неперемное условие того, что поможет будущим специалистам сферы гражданской авиации осознать, насколько важно в любой сложившейся жизненной, производственной ситуации проявлять к человеку внимание, уважение, участие и делать всё для того, чтобы помочь ему решить возникшие проблемы. Способ выбора действий во всех ситуациях можно заключить в одном-двух предложениях, однако, строя эти предложения, студенты держат в поле зрения основные правила вежливости, осмысливают значение слов, употребление которых в речи говорит о воспитанности человека, вырабатывают вежливую манеру поведения.

Наиболее типичной разновидностью заданий, способствующих развитию прагматической компетенции, является *пересказ*. Он является простым, хорошо известным и широко применяемым на практических занятиях приемом. Тем не менее, в работе со студентами над пересказом преподаватели встречают немало затруднений. С психолингвистической точки зрения пересказ включает 4 основные стадии [7]:

- восприятие текста;
- удержание его в памяти;
- смысло-языковая его перестройку в целях последующего изложения
- самоизложение (пересказ).

Для более точного восприятия студентами содержания берется текст сравнительно небольшого размера, с ясным содержанием. В процессе подготовки используются такие приемы, как постановка выяснительных вопросов, запись некоторых слов с указанием их лексического значения. Считается, что предъявлению текста должна предшествовать установка на его запоминание. Постановка задачи запомнить представляемый материал является важным фактором запоминания. Известно, что связный текстовый материал особенно характеризующийся информативной избыточностью, запоминается легче, чем отдельные высказывания.

Еще одним наиболее распространенным видом упражнений, направленных на развитие прагматической компетенции, являются *описательные упражнения*. В основе описательных упражнений лежит зрительно воспринимаемый и имеющий определенное содержание материал, который подлежит словесному описанию или толкованию на изучаемом языке. Для этой цели можно использовать репродукции картин известных художников или фотографии. Описательные упражнения можно проводить не только на основе сюжетной композиции или пейзажа, но и на основе портрета. Описывая внешность персонажа, студенты учатся не только считывать внешние признаки, но и определять его внутреннее состояние.

Составление предложений с использованием профессиональных терминов является одним из наиболее эффективных способов формирования прагматической компетенции. Рассмотрим примеры таких упражнений:

1. Ознакомьтесь со значением слов, запишите их и составьте сложносочиненные предложения с сочинительными союзами.

Бортинженер (бортмеханик) – член экипажа самолета, отвечающий за исправную работу двигателей, систем и различного оборудования.

Бортпроводник – член экипажа, отвечающий за обслуживание пассажиров.

Радист – член экипажа, отвечающий за работу радиооборудования на борту самолета и за устойчивую радиосвязь с землей.

2. Подберите однокоренные слова, используя данные образцы. Значение непонятных слов выясните по словарю. Составьте с данными словами 4-5 предложений.

Образец: механизировать – механизированный – механизация.

Автоматизировать, электрифицировать, модифицировать, регулировать, систематизировать

3. Спишите данные словосочетания, раскрывая скобки. Составьте с ними предложения.

Авиационные (конструктор); заслуженный (летчик); обслуживающий (персонал); регулярный (рейс).

4. Выясните по словарю значение данных слов, распределите их на две группы: общенаучные и узкоспециальные термины. Составьте с ними предложения.

Авиалиния, ангар, автопилот, авиатор, аэрофлот, аэродром.

Задания на составление синтаксических конструкций с использованием технической терминологии следует использовать на каждом занятии, так как успешность формирования прагматической компетенции будущих специалистов (в особенности технического профиля) достигается за счет развития навыков свободного использования в речи именно профессиональных слов и терминов.

Для развития речевой деятельности широко применяются *композиционные упражнения*, которые мы относим к разряду творческих.

Устные сочинения на русском языке – одно из самых трудных заданий, успешное выполнение которых возможно лишь на достаточно высоком уровне развития устноречевых умений. Устный рассказ или сообщение представляет собой самостоятельное развернутое высказывание (монолог), с помощью которого говорящий что-либо анализирует. В плане подготовленной речи устный рассказ может принять форму доклада.

В процессе устного сочинения говорящему приходится решать сложную двуединую задачу: он должен создавать содержательную основу, достаточную для длительного говорения, и одновременно оформлять свои мысли с помощью языковых средств, обеспечивающих полное понимание слушателями того, что он хочет сказать. С подобного рода сложностями говорящий сталкивается при составлении связного текста и на родном языке, значит, эти трудности становятся еще острее, когда стоит задача составить устное сочинение на русском языке.

К заданиям творческого характера иногда предусмотрен список ключевых слов. Они предлагаются или в самом задании, или записываются на доске. Например:

Составьте небольшое рассуждение, взяв за основу данное утверждение: «*Без любви к делу, без труда невозможно развить способности*». Ключевые слова: *избранная профессия,*

специальность, способности человека, профессиональная деятельность, выбор профессии, работать над собой.

Подводя итог всему вышесказанному, отметим, что выбор данных методов обучения устной речевой деятельности обусловлен, прежде всего, содержанием учебного материала и целями обучения, которые предполагают не только приобретения знаний, но и формирования способности использовать их в практической жизни, что развивает прагматическую компетенцию. Поэтому в процессе обучения студенты идентифицируют себя с учебным материалом, включаются в изучаемую ситуацию, побуждаются к активным действиям, переживают состояние успеха и соответственно мотивируют свое поведение.

1. Коменский Я.А. Великая дидактика (Электронный ресурс) http://fileland.ru/file_id-63464
2. Пассов Е.И. Портрет коммуникативности. // Коммуникативная методика. - 2002. - № 1. - С. 50-51.
3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - М., 1991. - 222 с.
4. Десяева Н.Д., Лебедева Т.А., Ассуирова Л.В. Культура речи педагога: Учебное пособие для студентов педагогических вузов. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 192 с.
5. Сборник упражнений по грамматике русского языка для студентов-иностранцев нефилологических факультетов (естественнонаучный профиль). I-II курсы / Александрова А.С., Котвицкая Э.С., Муравьева Л.С. и др. - М.: Русский язык, 1989. - 285 с.
6. Глухов В., Ковшиков В. Психолингвистика. Теория речевой деятельности. - М., 2008.

Түйін

Оқу материалдарын өз бойына жақсы қалыптастырған студенттер, болашақ мамандықтарында өз мінездерін қалыптастырады.

Summary

During the process of training students identify themselves with educational a material, and included in an investigated situation, induced to active actions, experience a status of success and accordingly motivate the behavior.

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ ОРФОЭПИИ РУССКИХ СЛОВ

М.А.Раимбекова -

доктор филологических наук, КазНПУ имени Абая

В казахском языке организующим центром в слове является гласный звук, который, гармонируя с другими гласными, одновременно влияет на качество и характер согласных звуков. Например, в казахских словах «сол» (тот) и «сөл» (сок желудочный) определяющими фонемами являются гласные *о, ө*, согласные же *с* и *л* в зависимости от того, какой из этих двух гласных доминирует, становятся то твердыми, то мягкими. В русском языке гласные не имеют такого решающего значения в формировании облика целого слова. В русском языке гласные могут свободно сочетаться с разными согласными. В казахском же языке не бывает такого свободного сочетания. В казахском языке при наличии в слове мягких гласных *ә, ү, і, ө* согласные слога соответственно смягчаются. Целое слово может быть или твердым, или мягким. Наличие такого фонетического закона в родном языке иногда мешает казахоязычным студентам правильному произношению русских слов, так как в русском языке в одном слове могут встречаться слоги с твердыми и мягкими согласными

звуками. Например, русское слово «*соль*» казахи произносят как «*сөл*» - [с'о'л'], потому что это требует закон гармонии гласных. Уподобление гласных последующих слогов гласным первого слога в казахском языке называется гармонией гласных или законом сингармонизма, или законом созвучия гласных. Главной особенностью согласных звуков русского языка является то, что в русском языке твердость или мягкость согласных имеет смысловозначительное значение. В казахском языке твердость или мягкость согласных не обладают смысловозначительными функциями.

Мягкость и твердость согласных в письменной речи русского языка определяется гласными буквами, следующими за согласными. Если после согласной буквы следует одна из гласных *е, ё, ю, я* и *ь* (мягкий знак), то согласный звучит мягко. Например: «*мёл- мол, мил-мыл, мял –мал*». В этих словах согласная *м* звучит то мягко, то твердо. И в зависимости от этого каждая пара слов меняет смысл.

В русском и казахском языке ударение, соответственно, выполняет определенную роль.

Ударение - это энергичное произношение или выделение в слове какого - либо слога с особой силой.

В русском языке ударение свободное или разноместное. Оно может выделять первый, второй, третий или последний слог. Например, «*ка'ска*», «*вода'*», «*каранда'ш*», «*доброжела'тель*». Кроме того, ударение в русском языке выполняет смысловозначительную функцию. Например, в словах «*за'мок*» и «*замо'к*» в зависимости от ударения слова меняют смысл. Ударение в казахском языке, по сравнению с русским, более постоянное, связанное, то есть, прикреплено к одному определенному слогу слова. Обычно ударение в словах казахского языка падает на последний слог слова, например, «*бала'- ребенок*», «*терезе' – окно*», «*келеше'к – будущее*». Если к этим словам прибавляются различные аффиксы, то и ударения у них передвигаются на последние слоги, на аффиксы, например, «*бала' - балала'р - балаларымы'з – балаларымызга' - ребенок, дети, наши дети, к нашим детям*» .

Как было сказано выше, ударение связано со слогом.

Слог - это один гласный звук, который в процессе говорения произносится одним толчком воздуха. В русском языке гласные под ударением произносятся четко и ясно. Особенно это касается гласного *о*, который в безударной позиции теряет свое качество. Например, в слове «*дом*» гласный *о* ударный и звучит четко, но в слове «*дома*» *о* уже слышится ближе к гласному *а*. В казахском языке безударный гласный по качеству звучания мало отличается от ударного. Сравним произношение гласного «*а*» в русском слове «*балала'йка*» в казахском - «*балапа'н - цыпленок*». В русском слове «*балала'йка*» третий слог ударный произносятся с особым напряжением, а остальные гласные редуцированы, а в слове «*балапа'н*» ударение падает на последний слог, однако все гласные произносятся ясно и отчетливо: ударный *а* резко не выделяется, как в русском языке.

В произношении ниже приведенные слова не представляют особых трудностей для студентов, говорящих по-казахски.

Тайна - Тайпа (племя)-

Орган - Орман (лес)

Монета - Моншак (бусы)-

Пароход - Парасат (интеллект)-

Но русские слова, которые приведены ниже, произносятся плохоговорящими по-русски так, как отражено во втором столбике примера:

<i>только</i>	как	<i>толко</i> или <i>төлке</i> [т'о'л'к'э]
<i>читимый</i>	как	<i>чытымы</i> или <i>читими</i> [ч'ит'им'и]
<i>изящный</i>	как	<i>ызащны</i> или <i>изящни</i> [из'аш'н'и]
<i>выращивание</i>	как	<i>вырашываны</i>
<i>взламывать</i>	как	<i>вызламыват</i>
<i>блестящий</i>	как	<i>белестящи</i> [б'эл'эст'аш'и]

Это объясняется тем, что при произнесении русских слов казахи говорят соответственно законам родного языка, т.е. используют законы гармонии гласных (о чем говорилось выше).

Во избежании подобного произношения, желательно, чтобы русские слова, в которых в одном же слове имеются и твердые, и мягкие согласные звуки, произносить по слогам.

В свое время сказал Р.И. Аванесов: «Одним из существеннейших признаков каждого литературного языка является наличие в нем более или менее четко отработанных норм. Литературный язык имеет нормы лексические, грамматические, орфографические и произносительные (иначе - фонетические)».

Поэтому для достижения преследуемого результата в произношении русских слов во время занятий с казахоязычными студентами ведется работа в сопоставительном плане как по русской, так и по казахской фонетике. Студенты изучают (повторяют) фонетическую структуру обоих языков.

Отрабатывая студентами нерусской аудитории произносительные нормы русского языка, преподаватель, прежде всего, должен (напомнить) довести до них понятие термина «фонема». С этой целью сравнивается алфавитная система русского и казахского языков. Затем преподаватель выясняет отличие буквы от звука. Выяснив, в чем заключаются различия между буквой и звуком, преподаватель уточняет значение слова «знак», т.е. то, что они понимают под этим термином и как воспринимается ими мягкий и твердый знаки – **ь** и **Ъ**. Кроме того, обучающему необходимо добиться у студентов понимания того, что «знаки» - это только «показатель, выразитель данного языкового значения» (О. С. Ахманова).

Обучая студентов произношению русских слов, преподаватель должен добиваться от студентов правильного произношения русских звуков. Студенты должны понять значение буквы **ь**, что она в фонетике русского языка не имеет звукового эквивалента, а используется как показатель мягкости предыдущего согласного. В закреплении приводятся ряд примеров как: **полка – полька, толком – только, сел - сель** и т. д. Затем преподаватель записывает на доске приведенные выше слова и их транскрипцию. Студентам предлагается сравнить эти слова, как в написании, так и в произношении. (Преподаватель неоднократно произносит эти слова и просит студентов повторить за ним). Студенты находят как графическое, так и смысловое различие этих слов, т.е. в слове **полка** - пять букв и пять звуков, а в слове **полька** - шесть букв, но пять звуков. (Если

значение этих слов незнакомо, то перевод этих слов приводится на казахском языке). Добившись того, что **ь** (*мягкий знак*)- это только буква, т.е. только пишется, и не произносится, преподаватель спрашивает: «В чем же различие приведенных слов? Почему слова имеют разный смысл?» Студенты, по просьбе преподавателя, должны произнести эти слова так, чтобы перед **ь** (*мягким знаком*) согласная фонема **л** звучала мягко. «Мягкость согласных - это качество согласных, обусловленное наличием среднеязычной артикуляции и, которая соединяется с основной артикуляцией согласных, что резко повышает характерный тон и шум». (Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова)

1. Жунисбек А. Введение в сингармоническую фонетику. - Алматы, 2009.
2. Раимбекова М.А. Позиционно – комбинаторные модификации фонем в казахском языке. Алматы, 1997.
3. Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. - М., 1984.
4. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь - справочник лингвистических терминов. - М., 1976.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М., 1966.

Түйін

Мақалада қазақ тілінде сөйлейтін студенттерді орыс тілдің орфоэпиясын үйрену үшін қолданатын бірнеше әдістер талқыланған.

Summary

Aspects of methodology of Russian words pronounce training of Kazakh students

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ФОНЕМ И ПРОБЛЕМЫ ИХ МОДИФИКАЦИИ

М.А.Раимбекова –

доктор филологических наук, КазНПУ имени Абая

Модификация фонем в казахском языке является одним из важных вопросов современного казахского языкознания. Вопрос важен как в теоретическом плане, так и в практическом. Здесь мы будем больше обращать внимания на практическую сторону проблемы, в связи с преподаванием государственного языка в русскоязычной аудитории. Как известно, актуальными на сегодняшний день остаются подготовка оптимальных учебников и разработка эффективных методик преподавания казахского языка. До недавнего времени основное внимание было уделено обучению русского языка и соответственно больше внимания уделялись подготовке учебников русского языка для студентов-казахов. В этом направлении и велись все организационные и практические работы.

Теперь необходимо думать о совершенствовании казахского литературного произношения студентов-русских, которое основывается на методике сознательного усвоения новых для них артикуляции звуков, способа сочетаемости звуков, сингармонического оформления слова.

Результаты современных фонетических исследований позволяют довольно точно и полно описать позиционно-комбинаторные модификации фонем в казахском языке. При этом их сингармонические модификации нами во внимание не принимаются.

Гласный [a] встречается во всех позициях в слове. Небольшие качественные колебания гласного происходят в зависимости от позиции в многосложных словах. Его длительность сильно колеблется в зависимости от консонантного окружения, позиции и интонации логико-экспрессивных характеристик фразы.

Гласный [ә] встречается в первом слоге. Сохраняет свою качественную картину. Длительность сильно колеблется в зависимости от консонантного окружения и интонации логико-экспрессивных характеристик предложений.

Гласный [o] встречается в первом слоге. Качественные характеристики устойчивы. Длительность сильно колеблется в зависимости от консонантного окружения и интонации логико-экспрессивных характеристик предложений.

Гласный [ө] встречается в первом слоге. Качественные характеристики устойчивы. Длительность сильно колеблется в зависимости от консонантного окружения и интонации логико-экспрессивных характеристик предложений.

Гласный [e] встречается во всех позициях в слове. Качественные характеристики устойчивы. Длительность сильно колеблется в зависимости от консонантного окружения и интонации логико-экспрессивных характеристик предложений.

Гласный [ы] встречается во всех позициях в слове. Как известно длительность гласного является наиболее кратким в системе вокализма казахского языка [Калиев, 1967; Раимбекова, 1967; Джунисбеков, 1972]. Количественная редукция гласного [ы] зависит от многих факторов (консонантное окружение, позиция, интонация). Наблюдается его оглушение, т.е. можно сказать существует глухой аллофон.

Гласный [і] встречается во всех позициях в слове. Длительность является наиболее кратким и зависит от консонантного окружения и др. фонетических факторов. Имеется глухой аллофон.

Гласный [ү] встречается во всех позициях в слове. Длительность является наиболее кратким и зависит от консонантного окружения и др. фонетических факторов. Имеется глухой аллофон.

Гласный [ұ] встречается во всех позициях в слове. Длительность является наиболее кратким и зависит от консонантного окружения и др. фонетических факторов. Имеется глухой аллофон.

Дифтонгоидные гласные [и,у] являются наиболее длительными и их долготные характеристики устойчивы. Встречаются во всех позициях.

Согласный [б] в начале слова артикулируется как смычный, в интервокальной позиции - как билабиальный щелевой, при смычном варианте в голосе присутствует больше шума, при щелевом преобладает звонкость.

Согласный [м] во всех позиционно-комбинаторных случаях артикулируется как смычный, в остальных позициях - как типичный сонант.

Согласный [п] в интервокальной позиции произносится как билабиальный щелевой, во всех остальных позициях - как смычный, при смычном варианте имеет сильный придыхательный взрыв.

Согласный [у], например "ТАУ", во всех позициях произносится как билабиальный щелевой, после согласных преобладает воздушность.

Согласный [д] во всех позициях артикулируется как смычный, в конце слова как глухой смычный, в остальных -звонкий.

Согласный [ж] в начале слова артикулируется как аффрикаты, в остальных позициях как щелевой звонкий, в интервокальной позиции произносится как звонкий, в остальных случаях возможно различной степени оглушение.

Согласный [з] во всех позициях артикулируется как щелевой, , в интервокальной позиции произносится как звонкий, в остальных случаях, особенно перед глухими согласными, оглушается.

Согласный [л] во всех позициях произносится как боковой щелевой, после гласных преобладает воздушность.

Согласный [н] во всех случаях артикулируется как смычный, после гласных преобладает воздушность.

Согласный [р] артикулируется в одно и многоударных вариантах, всегда сонорный, случаев оглушения не наблюдается.

Согласный [с] во всех позициях артикулируется как щелевой, всегда глухой.

Согласный [т] во всех позициях артикулируется как смычный, произносится с сильным придыхательным взрывом.

Согласный [ш] во всех позициях артикулируется как щелевой, всегда глухой.

Согласный [г] в начале слова артикулируется как смычный, в интервокальной позиции как щелевой, при смычном варианте в голос присутствует шум, при щелевом преобладает звонкость.

Согласный [к] в интервокальной позиции артикулируется как щелевой, в остальных случаях - как смычный, смычный вариант произносится с сильным придыхательным взрывом.

Согласный [г] в начале слова артикулируется как смычный, при смычном варианте в голосе присутствует шум, при щелевом преобладает звонкость.

Согласный [к] в интервокальной позиции артикулируется как щелевой, в остальных случаях - как смычный, смычный вариант произносится с сильным придыхательным взрывом.

Согласный [й] во всех позициях артикулируется как щелевой, после гласных преобладает воздушность.

Согласный [ц] во всех позициях артикулируется как смычный, после гласных преобладает воздушность.

Таким образом, казахские гласные строго сохраняют свою качественную определенность во всех позициях в слове [Джунисбеков, 1989, с. 45]. Исключения составляют случаи оглушения узких гласных. Однако все гласные подвергаются значительным позиционно-комбинаторным модификациям по длительности. Следовательно, на эту сторону описания фонетических характеристик гласных звуков мы обратим главное внимание. Что касается согласных, их модификация является универсальным, т.е. в системе консонантизма казахского языка можно обнаружить изменения по всем параметрам: место образования, участие голоса, способу образования.

Ассимилятивные свойства согласных охарактеризованы в артикуляторном и акустическом плане.

Изучение модификации фонем в тюркских языках начинается со статьи В.А. Богородицкого "О корневом вокализме и его изменениях в казанском диалекте" (1928 г.), где отмечается зависимость длительности гласных от качества самих гласных, от качества слога. Он пишет, что "гласные в татарском языке...по сонорной длительности распадаются на две основные категории: а) гласные с полной длительностью – а,ә,ү,ұ,ы,и; б) гласные краткие - о,ө,ы,і с вариациями в зависимости от открытости и закрытости слога, причем в закрытых слогах та и другая категория несколько укорачивается" (Богородицкий, 1928,с. 91).

В труде "Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками" В. А. Богородицкий еще раз подтверждает зависимость длительности гласных от качества слога.

Рассматривая длительность только одного гласного "а" в соседстве с глухими согласными в разносложных словах, в своем труде "Сонорная длительность татарских гласных" Г.Шараф еще раз подтверждает, что длительность татарских гласных зависит от качества слога, и приходит к выводам: 1) чаще всего но "не всегда" ударный гласный длительнее безударного; 2) гласный в односложном слове длительнее того же гласного, но в двусложном слове; 3) длительность гласных в соседстве со смычными меньше, чем в соседстве с щелевыми; 4) гласный в абсолютном исходе дольше, чем в закрытом слоге и т.д.

Следующим шагом в исследовании длительности татарских гласных явилась работа У.Ш.Байчуры.

Расширяя и дополняя выводы, полученные Г.Шарафом и В.А.Богородицким, У.Ш. Байчура делит татарские гласные на долгие и краткие.

У.Ш.Байчура отмечает, что на длительность татарских гласных влияет: 1) качество не только последующих, но и предшествующих согласных; 2) увеличение количества слогов в слоге ведет к сокращению длительности; 3) ударение в татарском языке не является количественным; 4) гласный в абсолютном исходе дольше того же гласного в закрытом слоге. В целом У.Байчура подтверждает выводы Г.Шарафа, только на более широком материале.

Помимо татарского языка У.Ш.Байчура исследует длительность гласных и некоторых других тюркских языков. На основании обзора его исследований можно прийти к следующим заключениям, что "...в основном данные длительности гласных... в чувашском, хакасском, азербайджанском и туркменском языках... совпадают с данными татарских гласных" (Байчура, 1959, с. 70) т.е. длительность гласных данных языков зависит: 1) от характера слога; 2) от качества соседних согласных; 3) от качества самих гласных, причем, в хакасском и туркменском языках длительность имеет фонологический характер, а в остальных - только фонетический.

Исследованием длительности якутских гласных занимались П.П.Барашков и Н.Д.Дьячковский. Каждый из них пришел к выводам, что: 1) длительность якутских гласных находится в зависимости от качества самих гласных; 2) долгота зависима от характера слога; 3) с увеличением количества слогов длительность гласных сокращается.

А.А.Ахундов и Ш.М.Абдуллаев на примере азербайджанского языка еще раз подтверждают факт существования в тюркских языках долгих и кратких гласных. Ш.Абдуллаев, исследуя длительность азербайджанских гласных в связи с ударением, отмечает, что долгота не может быть средством ударения.

В узбекском, напротив, ударение по данным А.Махмудова является квантитативным. А.Махмудов, исследуя длительность гласных в узбекском языке в связи с ударением, отмечает, как и Ш.Байчура, зависимость длительности гласных от характера как предшествующего, так и последующего согласного; кроме того "длительность ударных гласных в узбекском языке последовательно изменяется в зависимости от их качества" (Махмудов, 1960, 113).

Длительность гласных в казахском языке до сего времени не была предметом специального исследования.

Г.Шараф в своей книге иногда ссылается в иллюстративном порядке на казахский язык.

Академик С.К.Кенесбаев, описывая вокализм казахского языка, отмечает "отсутствие в нем долгих гласных" характерных для некоторых тюркских языков (киргизского, туркменского и др.) (Кенесбаев, 1962, с. 19).

Различая длительность акустическую и фонематическую, он еще раз подчеркивает, что в казахском языке длительность не играет никакой фонематической роли.

В книге "Звуковой строй татарского языка" У.Ш. Байчура, наряду с длительностью гласных татарского и других тюркских языков, исследует длительность казахских гласных.

Изучая длительность гласных в казахском языке по данным одного диктора, Байчура отмечает зависимость длительности гласного от его позиции в слове или слоге. Он замечает, что особенно велика длительность гласного в абсолютном конце слова. По его мнению, закрытость слога, а также соседство с глухими согласными, особенно со смычными, влияет на сокращение длительности гласного.

Выводы, полученные У.Байчурой, подтверждаются нашим исследованием, хотя им и не вскрываются те факторы, которые влияют на изменение длительности гласных в казахском языке.

В конце исследования автор приходит к заключению, что изменение длительности гласных в казахском языке имеет много общего с татарским, что, несомненно, "свидетельствует о близости этих языков".

Имеются данные об изменении длительности узких гласных в казахском языке, описанном Ж.А.Аралбаевым и А.Джунисбековым, где авторы верно подметили, что "узкие монофонги имеют наи-большую длительность в соседстве со звонкими щелевыми и наименьшую - с глухими" (Аралбаев, 1966).

Указывая на сокращение длительности гласных в соседстве с глухими согласными, они не подчеркивают значения различных качественных характеристик.

Таким образом, обучение казахскому литературному произношению важная часть методики преподавания казахскому языку. Для этого необходимо учесть все комбинаторной и позиционной модификации фонем в казахском языке, четко определить состав и описать систему вариантов звуков. Основу учебников и учебно-методических пособий казахского языка для русской аудитории должны составлять результаты фонетико-фонологических исследований.

1. Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодики и сингармонизм казахского слова. -Алма-Ата, 1989.
2. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. -Казань, 1953.
3. Шараф Г. Сонорная длительность татарских гласных.// Вестник научного общества татароведения. – Казань. – 1928. -№ 8.
4. Байчура У.Ш. Звуковой строй татарского языка. Ч.1. - Казань, 1959.
5. Дьячковский Н.Д. Вокализм якутского языка. АКД. - Якутск, 1966.
6. Махмудов А. Словесное ударение в узбекском языке. - Ташкент, 1960.
7. Кенесбаев С.К., Мусабаяев Р. Кәзіргі қазақ тілі. - Алматы, 1962.
8. Аралбаев Ж., Джунисбеков А. Узкие гласные в казахском языке. Известия АН Каз. ССР, серия общественная, 1966,
9. Раимбекова М.А. Ассимилятивное описание звуков в казахском языке. - Алматы, 1998.

Түйін

Мақалада қазақ тіліндегі фонеманың модификация туралы айтылған.

Summary

The article is about the history of phonemes research and problems of their modification .